

SOCIO 1 LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 28 1992

Redakce:

Jiří Večerník, šéfredaktor

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka

Jiří Voženilek, technický redaktor

Dana Šilhavá, sekretariát redakce

Výkonná rada:

Lubomír Brokl

Jan Hartl

Lubomír Kotačka

Petr Matějů

Jiří Musil

Miloslav Petrusek

Jan Řehák

Jadwiga Šanderová

Jan Vlášil

Alena Vodáková

SOCIO LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIO LOGICAL REVIEW

Redakční kruh:

Ivo Možný, předseda

Václav Bělohradský

Michal Čákr

Ivan Gad'ourek

Jan Hajda

Michal Illner

Jiří Kabele

Jaroslav Kapr

Jan Keller

Pavel Machonin

Jiří Nehněvajsa

Martin Potůček

Juraj Schenk

Jan Sedláček

Dragoslav Slejška

Zdeněk Strmiska

Jaroslav Strítecký

Zdeněk Suda

Jiřina Šiklová

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS - ústřední expedice a dovoz tisku Praha, gen. Píky 26, 160 00 Praha 6. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Cena 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs.

© Sociologický ústav ČSAV, Praha.

Sociologický časopis

ROČNÍK 28, ČÍSLO 1, ÚNOR 1992

Úvodem..... 3

STATI..... PE 4583 28. 1992. 1-3.

Jiří Kabele: Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu 4

Horst Jürgen Helle: Simmel o Marxovi..... 22

Jan Keller: Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti ... 38

Lubomír Brokl: Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace
společnosti?..... 49

Dovětek redakce..... 58

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Milan Tuček: Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984 60 ✓

Pavel Machonin: Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?..... 73 ✓

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Jan Řehák, Blanka Řeháková: Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů
u kategorizovaných dat..... 84

Hynek Jeřábek: Koncepce měření ve společenských vědách..... 103

RECENZE

I. Sviták: Ztracené iluze (V. Horňák)..... 119

J. Pahl: Money and Marriage (Z. Miková)..... 122

I. Szelenyi a kol.: Socialističtí podnikatelé (O. Hubáček)..... 124

M. Mitterauer: Historisch-antropologische Familienforschung (P. Horská)..... 128

Konzeption gegen Jugendarbeitslosigkeit (J. Svítek)..... 130

Zpráva o společnosti (L. Kalinová) 132

ZPRÁVY A INFORMACE

M. Potůček: Konference o sociálním státu v Budapešti..... 134

P. Machonin, P. Matějů: Projekt výzkumu sociální struktury..... 135

K. Podoláková: Podoby střednej Európy..... 142

00387 / 93 ✓

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává šestkrát do roka Sociologický ústav Československé akademie věd. Tiskne Ústav jaderných informací.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů československé sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako soubor typu ASCII, nebo v textovém editoru MS-WORD 5.0 v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje abstrakt (20 řádků) a summary (80 řádků) v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly by the Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Science. *SR* is printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czechoslovakia.

Scope and Mission

The Sociological Review is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czechoslovak social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the *SR* is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is twenty pages, for reviews it is seven pages, for news or information five pages, and for annotations one page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date your manuscript is received at the *SR* office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or MS-WORD 5.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Úvodem k novému ročníku

Vstupujeme do druhého ročníku "nové vlny" Sociologického časopisu. Redakční práce se víceméně stabilizovala, problémy nové výroby byly víceméně vyřešeny. Snad tedy zbude více času na to podstatné: vyhledávání autorů a práce s nimi, zlepšování odborné a stylistické úrovně textů. V tom si ovšem můžeme klást jen realistické nároky. Sociologie se zatím ztěžka vzpamatovává z ideologicko-pragmatické letargie posledního (ale i toho předposledního) období. Její místo ve společnosti je neadekvátní závažnosti problémů doby. Řekněme, že hlavně proto, že k nim s dostatečnou razancí necílí otázky, jež si klade, ani s dostatečnou jasností odpovědi, jež poskytuje. Potřebujeme jak zamyšlení nad smyslem a směrem probíhajících změn (jaké poskytuje v tomto čísle Jiří Kabele), tak polemiky nad výkladem znepokojujících jevů současné Evropy (viz tematika nacionalismu z pera Jana Kellera a Lubomíra Brokla) i analýzy stále přítomného, historicky však již minulého období (viz porovnání stratifikačních dat M. Tučka a P. Machonina). Potřebujeme ovšem i mnohé další: na prvním místě bych snad jmenoval konkrétní analýzy našich současných změn, opřené o rozvinutý metodologický aparát světové sociologie, jež by tyto změny učinila srozumitelnými (když už ne ovladatelnými) pro nás a jejich výklad pak učinila přístupným pro jiné. Především k tomuto typu textu bychom rádi vyzvali autory a k tomu bychom chtěli vytvořit i příslušné podmínky.

Činíme tak mj. pokračováním v - doufejme, že motivační - praxi tematických čísel. Tak číslo 2 bude věnováno výzkumu změn politického systému v Československu (o jeho obsah pečuje L. Brokl). Číslo 3 by mělo zhodnotit proběhlé změny a bude nazváno "Československo 1990". Podaří-li se, bude vydáno i anglicky. Dále bychom se chtěli věnovat problémům regionů, území a životního prostředí (o toto se starají J. Musil a M. Illner), zhodnocení nových výzkumů sociální stratifikace (sestavení čísla si vzala na starost J. Šanderová) a nakonec pak problémům zla, násilí a deviace (ve spolupráci s M. Petruskem by měla číslo produkovat A. Vodáková).

Redakční politika tematických čísel ovšem nikterak nebrání zařazování jiných článků. Naopak, prozatím je vynucena nedostatečnou nabídkou kvalitních a společensky atraktivních textů. Jakmile se vytvoří převaha nabídky nad poptávkou, ustoupí (tak jako v ekonomice) redakční regulace do cudného pozadí.

V příštím čísle také zahajujeme pravidelnou rubriku věnovanou programům SPSS^X. Protože jde o nejrozšířenější software používaný sociology u nás i ve světě, doufáme, že se setká se zájmem.

Jiří Večerník

Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu

Pokus o participativní sociologii

JIŘÍ KABELE*

Univerzita Karlova, Praha

Czechoslovakia on the journey from capitalism to capitalism

An attempt at participative sociology

Abstract: Czechoslovakia's journey from capitalism through socialism and back to the original regime offers an extraordinary opportunity for understanding the events which are taking place and have been taking place in Central and East Europe. We can conceive of them as dramatic transitions in society, the extinction of the old dynamic order and its replacement with a new one, which remains at the time of the transition to be developed. The disproportion between the anticipated future order and the reality of a chaotic state without shared "rules of game" (transitional anomie) is in the beginning bridged by the shared narrative of the "velvet revolution." After some time, when systemic change with its socio-economical impact begins to form the everyday life of society, a feeling of the "failure of revolution" can arise.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 4-21)

Československo představovalo před druhou světovou válkou demokratický stát s rozvinutým tržním hospodářstvím. Sledování jeho bolestné cesty k socialismu a zpět vytváří proto mimořádnou příležitost porozumět procesům, které se odehrávaly a odehrávají ve střední a východní Evropě. Je výzvou, abychom studovali společnost v procesu přerodu.

Dramatický přerod společnosti můžeme chápat jako zvláštní případ přerodu jakéhokoli jiného sociálního útvaru, rodiny, podniku, obce apod. Ve všech těchto případech přerod zahrnuje dramatický (jako drama zažívaný a strukturovaný) zánik původního řádu a zrod nového. Vyvolává v důsledku narušení kontinuity nadkritické množství neurčitosti a tím i intenzivní potřebu narativní rekonstrukce, konstrukce a prekonstrukce zpochybňovaného sociálního dění. Přerod společnosti se liší od přerodů méně rozsáhlých sociálních útvarů především tím, že se neodehrává v rámci relativně stabilních poměrů panujících v nadřazeném útvaru, kde takové přerody zpravidla vytvářejí normální součást jejich dynamického řádu.¹

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu PhDr. Jiří Kabele, katedra sociologie fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1. Děkuji svým kolegům J. Alanovi a p. Marešovi i jinak smýšlejícím recenzentům za připomínky, jejichž stopy v mém textu snadno najdou.

1) Přerod československé společnosti je součástí přerodu bývalého socialistického bloku. Neděje se ve stabilizovaném prostředí.

Prvek dramatickosti je podstatný především pro jednotlivce a sociální útvary, které jsou zahrnuty do přerodu, protože zásadním způsobem určuje jejich sociokulturní čas [Sorokin, Merton 1937]. Je-li trvání, synchronicita, posloupnost sociokulturních jevů a změn bráných jako vztažný rámec aktivit jednotlivců a sociálních útvarů narušena, dominují při konstituování sociálního času kritické události a momenty prázdňového trvání. Jejich spojení se vytváří a naplňuje smyslem v procesu životopisného a historického vyjednávání [Kabele 1989b], jehož předmětem jsou individuální narativní interpretace sociálního dění. První "autorsko-centrická" vyprávění mají podobu nehotových příběhů. Ad hoc překleňují zvrát, v němž neurčitě a nesmyslné náhle ohrožuje určité a smysluplné. Jak se nehotové příběhy ve "vyjednávání" doplňují a transformují, získávají místo v rámcovém (konstitutivním) příběhu přerodu. Nahrazují zmatenost a temnost sdílenou pochopitelností [Ricoeur 1984]. Vstupní neurčitost však nemůže být v průběhu přerodu odstraněna zcela, protože uvažovaná vyprávění mají většinou otevřená vyústění a ve společnosti si zpravidla konkurují více konstitutivních příběhů.

Odkazem na narativní paradigma (např. [Ricoeur 1984; Gergen, Gergen 1984; Murray 1985; Kabele, 1989b]) otevíráme starý spor o metodu, který se vede mezi historiky a sociology [Kabele 1983]. Historikova práce směřuje k sestavení psané historie. Generalizace a zákonitosti, které tvoří úběžník sociologových snah, představují při historikově narativní rekonstrukci minulých dějů něco jako prefabrikáty užité pro větší stavbu [Berkhofer 1969].

Každý dramatický přerod je zažíván, tj. i narativně interpretován, jako zpřítomněná historie a příslib předvídaného řádu, který je v dané chvíli předmětem projektu. Neurčitost projektu je zakrývána ideologickou legitimací. Nechce-li sociolog čekat na to, až historikové sepíší historii přerodu, aby měl materiál pro své generalizace, musí také začít "psát" jeho přítomnou a předvídanou historii. Přítom musí řešit problém, jak užívat svých generalizací (popsaných souvislostí) a zákonitostí. Zároveň si ale musí být vědom toho, že ve společnosti působí řada spontánně vznikajících, parciálně sdílených a konkurujících si narativních interpretací přerodu, které ve smyslu Thomasova teorému formují politické, ekonomické a společenské síly určující dynamiku přerodu. Jeho povinností je tedy takové sociálně významné příběhy identifikovat a zahrnout do své vlastní narativní rekonstrukce přerodu.

Tento článek je pokusem o vytvoření sociologické fresky vydávající svědectví o prožívaném přerodu, jež je rámován předcházející historickou etapou tzv. reálného socialismu. Je pokusem sociologa dát odpověď na otázku, co se to s námi děje. Jak je možné, že řád, který se rozhodně většině lidí i expertů jevil na první pohled jako sociálně ireverzibilní, je činěn reverzibilním. Text nezatěžuji diskusí podobných pokusů z pera jiných autorů. Stručná teoretická poznámka má naznačit, jak je možné skloubit klasické přístupy k sociální změně s narativním paradigmatem. Opírám se především o Durkheimovské a Garfinkelovo [Garfinkel 1967] pojetí dynamického řádu. V následném líčení je ovšem implicitně obsažena i Paretova teorie elit [Pareto 1966] a Smelserova teorie hnutí [Smelser 1967] apod.

Vstupní teoretické poznámky

Změny sociálních útvarů jsou dvojí povahy:

- a) přirozené proměny (alternace) jsou určovány jejich dynamickým řádem a představují proměny v dosahu prostoru vymezeného tradovanými a pozvolna se proměňujícími "pravidly hry".
- b) dramatické přerody znamenající zánik původního dynamického řádu a jeho nespojitou proměnu v nový řád.

Rozdíl mezi přirozenými proměnami a dramatickými přerody není ostrý. Pojímání změny je totiž svázáno se stanoviskem pozorovatele v sociálním časoprostoru. Záleží na tom, jak je na změně angažován a na dalších parametrech jeho sociální pozice. V úvahu je nutné brát, zda se jedná o změny předvídané, současné nebo s odstupem nahlížené.

Dynamický řád sociálního útvaru i společnosti není samozřejmostí. Neudrží se sám sebou. Lidé si jej uvědomují jen částečně. Mnohdy teprve poukaz na tendence narušující každodenní život upozorňuje angažované osoby a útvary na to, že spontánně respektují nějaký řád. Za stavební prvky dynamického řádu jakéhokoliv útvaru můžeme považovat při nutné dávce zjednodušení normy, dohody a standardizované motivace. Formují se v procesu institucionalizace (např. sensu [Berger, Luckmann 1966]), která je však zahrnuta do životopisného vyjednávání. Motivace jsou zakotveny jednak v neurčitých potřebách lidí, ale též životopisných vyprávěních, jejichž prostřednictvím se lidé vztahují k ideálním, každodenní život transcendingícím oblastem reality.²

Sociální čas určený dynamickým řádem reprezentují cykly, které jsou rámované rituály a posouvány dopředu významnějšími i méně významnými inovacemi. Tento čas dále spoluurčují lokální normativní přerody a emergentní události, které místně zvyšují neurčitost a narušují kontinuitu času. Ta pak musí být pracně obnovována (podíl na sociálním rekonstruování kontinuity a smyslu života jednotlivce nebo sociálního útvaru bývá charakterizován jako práce, např. [Corbin, Strauss 1987]).

Dramatický přerod představuje mimo jiné i nehomogenní zhroucení sociálního času původního dynamického řádu a vstup do časového provizoria poznamenaného celkovou "maniodepresivitou" sociálního dění. Lidé a instituce jednají v takových obdobích primárně v souladu s labilními ad hoc sestavovanými příběhy. Tyto příběhy jsou rámovány dramatem, které čerpá svůj materiál i smysl právě ze směřování od jednoho řádu ke druhému. Praktická činnost v dramatickém přerodu se tedy do značné míry zabírá demontáží starého a konstruováním nového řádu anebo zvládáním obtíží generovaných přerodem. Trvalým zdrojem pochybností při

²) Sociální útvary - organizace vznikají dle racionálního předem stanoveného a trvale upravovaného projektu. Jsou zaměřeny na vykonávání určitých úkolů stanovených příkazy. Společnost sama jako sociální útvar zahrnující všechny ostatní útvary ovšem nemůže vzniknout jako organizace. Za tento omyl racionálního konstruktivismu, který byl základem socialistického příběhu o budování komunismu [Hayek 1991], jsme zřejmě zaplatili čtyřiceti lety totality a zdevastovaným životním prostředím.

každém sociálním přerodu je disproporce mezi anticipovaným budoucím řádem a realitou přítomných staronových pořádků.

Dramatický přerod společnosti či jakéhokoliv jiného sociálního útvaru se nikdy nevyčerpává jenom změnou dynamického řádu. Předchází mu, jak se pokusím ukázat v dalším textu, radikální rekonstrukce historie a nové rozvržení projektu budoucnosti sociálního útvaru, jejichž propojení dostane podobu příběhu-správné cesty. Legitimita této změny je podložena masovým prohlédnutím veřejnosti, která objevuje své nové hrdiny a vůdce. Přerod společnosti je teprve post hoc přechodem od jednoho "uchopitelného" dynamického řádu ke druhému stejně určitému. V průběhu vlastního přerodu se neurčitost a rozmazanost netýká jen budoucího projektu společnosti a jeho přítomného stavu, stejně tak je i starý řád (režim) objevován a demytizován. Jeho nepsaná, mnohdy ve skrytu komentovaná pravidla hry jakoby nově nasvícená představou alternativního řádu společnosti, se teprve nyní vyjevují veřejnosti.

Od kapitalismu k socialismu

Historici se zpravidla soustřeďují na nejdramatičtější fázi přerodu společnosti, na převzetí moci novou politickou reprezentací. Ze sociologického hlediska je následná fáze, kde teprve dochází ke skutečné demontáži a nastolení nového řádu, stejně zajímavá a důležitá. Přerod společnosti je totiž vždy dlouhodobý proces. Zahrnuje vedle základního mocenského zvratu (jenž rázem mění vyhlídky všech jednotlivců a sociálních útvarů spolu s tím, jak přijímají nový historický příběh) celou řadu dalších zvratů před i po hlavní krizi. V nich se nespojitě mění kontext podstatný pro definování jednotlivých situací.

Utopická idea komunismu byla produktem racionálního konstruktivismu, který vcelku logicky dospěl ze schematicky převyprávěného vývoje společnosti k násilnému mocenskému zvratu i násilnému budování socialistického režimu. Anticipace teroru a loupeže v pojmech znárodnění a diktatury proletariátu zde byla posvěcená na zákon vývoje společnosti k šťastné budoucnosti a tím legitimována. Moc však komunisté v Československu převzali téměř mírumilovně. "Sametové" zvraty totiž měly a stále mají v historii Československa svou nikoli heroickou tradici. Jejich podrobné zkoumání snadno ukáže, že se zde opakoval vždy podobný scénář: otevřený konflikt s mocí - masové demonstrace - symbolická generální stávka - rozuzlení založené na respektu projevených politických vůlí. Tento scénář - "rituál přechodu", vyjadřuje ochotu uzavírat kompromis, aby se zabránilo krveprolití.

Sametový mocenský zvrat v roce 1948 byl výsledkem selhání demokratických sil, dostal socialistický směr již na konci druhé světové války. V této době startovaly procesy depolitizace (monopolizace moci Národní frontou a přijetí parciální suverenity ve vztahu k SSSR), deekonomizace (znárodnění firem nad 50 zaměstnanců) i právní nihilismus vůči jednotlivcům i sociálním skupinám (nejkřiklavějším projevem byl odsun sudetských Němců).

Sebevědomě projevovaný racionální konstruktivismus vyjadřovaný v termínech vědeckého řízení společnosti se stal zákonitě i u nás médiem zvláště, latentního iracionalismu, skryté spontaneity a posléze i tradicionalismu. Vyplynulo to z jeho

vůdčí ideje, která stavěla na utopické substituci egoistické subjektivity osvětleně vedenou kolektivitou, která jedině může dospět do ráje komunismu. Z této vize nakonec zbyla jenom fobie režimu na každý projev nezávislosti a individuality.

Po vyloučení všech opozičních politických sil ze hry (úplné podřízenosti se vyhnuly jen represí zdecimované církve) důsledně uplatňovaným principem: "kdo není s námi, je proti nám", si moc s konečnou platností monopolizovala komunistická strana. Veškeré pravomoce byly prakticky soustředěny v rukou stranického aparátu v čele s jeho tehdejšími předsedou, který byl zase - šlo mu také o krk - bezpodmínečně loajální vůči Stalinovi. Technologie depolitizace byla nepochybně importována za Sovětského svazu. Několik desítek poradců působících zejména na ministerstvech vnitra a obrany by se však nedokázalo tak snadno a rychle prosadit, kdyby politická poptávka po jejich službách, ve snaze krýt neschopnost a zneužívání moci, nebyla tak veliká. Ostatně mnohé z praktik těchto dob je nutné nejspíš připsat na vrub domácí revoluční invenci, závisti a sklonu angažovat psychopaty a nedouky náhradou za "třídní nepřátele" působící ve státních institucích a podnicích.

Utopie a boj s třídním nepřítelem legitimovaly politickou a ekonomickou represí a naopak represe usnadňovala euforickou identifikaci s utopii a vítězem v třídním všezahrnujícím boji. Důsledné zrušení všech alternativních politických sil jejich začleněním do sítě lokajských organizací Národní fronty a budování mocenského aparátu na principu strachem vynucené slepé poslušnosti nahoru a hrůzu šířící svévoli směrem dolů, představovalo dvě základní metody depolitizace společnosti [Alan 1991].

Depolitizace šla ruku v ruce s právním nihilismem, který zpochybnil dokonce i cenu lidského života. Veřejné instituce každodenního života počínajíc obchody, nemocnicemi a školami a konče sdělovacími prostředky se staly v rámci vedoucí úlohy strany předmětem zvlášť ostré mocenské represe (ideologická školení, pravidelné kádrové prověrky). Byly koncipovány jako základní nástroje masové mocenské manipulace a zasahování do soukromého života lidí. Společnost rychle směřovala ke stavu absolutní absence sociálních problémů, které mohly existovat jenom jako pozůstatky kapitalismu anebo výsledky diverze nepřátel socialismu.

V atmosféře určené symbiózou teroru a nadšení proběhla neočekávaně hladce i deekonomizace hospodářství a všech oblastí veřejného života. Pouze kolektivizace se setkala s větším, i když povytce pasivním odporem. Soukromé vlastnictví bylo zrušeno buď zákonem, nebo vytvořením takových daňových podmínek, které činily vlastníky šťastnými, když stát přijal do opatrování jejich majetek. Zároveň byly rozpuštěny nebo do státního aparátu zahrnovány všechny původní instituce tržního hospodářství. Veřejnost byla o úspory připravena měnovou reformou, která kryla spolu s prostředky získanými přestavbou daňového systému a pojišťovnictví špatné hospodářské výsledky komunistů.

Hospodářský život začaly posléze určovat pětileté plány, které stavěly na okázalých stavbách socialismu symbolizujících neomezené možnosti komunistické strany disponovat svévolně národním bohatstvím. Pomocí pětiletých plánů komunisté prosadili také strategii budování těžkého průmyslu, jejíž *raison d'être* tkvěl v horečnatém vyzbrojování a v dosažení soběstačnosti nově vznikajícího

socialistického bloku. Tradiční ekonomické kontakty se zeměmi západní Evropy se samy postupně hroutily v průběhu znárodnování a rušení institutu soukromého vlastnictví. Konvertibilita koruny přestala existovat.

Násilná demontáž původního dynamického řádu a nová opatření zákonitě problematizovala a znejasňovala pravidla hry, vyvolávala přerodovou anomii. Ta se však nemohla politicky projevit účinnou nespokojeností veřejnosti. Každý zárodek nepokoje byl hned v zárodku násilně likvidován. Kritici socialistické revoluce předpovídající si v soukromí její brzký krach, se mýlili. Systém, řídící se leninskou metodou hlavního článku, si dokázal vždycky poradit díky slepé aplikaci sovětských zkušeností, které byly prohlášeny a priori za dokonalé a jediné správné. Tento postup působil jako paradoxní terapie. Lidé museli vyvinout značné úsilí, aby usmířili absurditu navrhovaných řešení se svým životem, a vypadali přitom jako šťastní budovatelé socialismu. Proto neměli ani energii, ani odvalu protestovat. Navenek projevovaný optimismus budovatelských let byl zákonitě vykupován utrpením statisíců vězňů v lágrech.

Nový socialistický režim měl pouze tři nápadné slabiny: neměl vyřešené předávání moci, čerpal zdroje na úkor budoucnosti a sousedil s rychle se vzrůstajícími západními demokraciemi. Tyto principiální nedostatky způsobovaly recidivy krizí, jež souvisely se složením nejužšího okruhu mocných po smrti vůdců a s tím, jak se vlivné skupiny ve straně opětovně pokoušely o ekonomickou reformu. Režim přežíval proto, že se mohl spoléhat na internacionální "pomoc" Sovětského svazu (rok 1968). Byl také schopný evoluce, ale v mezích daných zachováním vedoucí úlohy komunistické strany.

Existenční nutností a smyslem znormalizované socialistické ekonomiky se stalo uchování možnosti vyrábět [Kabele 1989a; Mlčoch 1990; Kornay 1980]. Každý výrobní podnik musel mít zabezpečeny vstupní zdroje: pracovní sílu, meziprodukty, energii, suroviny atd. Nemohl si je nezávisle obstarávat na trhu, proto byl závislý na své schopnosti získat je v rámci centrálního plánování. Plánovací systém se stal arénou vyjednávání, na níž podnik uplatňoval své nároky a na oplátku byl nucen respektovat plánovači zprostředkované nároky jiných ekonomických subjektů. Racionální smysl tohoto vyjednávání tedy spočíval v bilancování vstupů a výstupů pro jednotlivé ekonomické subjekty zapojené do labilních směnných řetězců. Plánovači tu byli od toho, aby zabezpečovali ekonomické jistoty podnikům a tím zprostředkovaně i jistoty jejich zaměstnanců.

Nepřehledné plánování vytvářelo rozsáhlý prostor pro uplatňování legitimních i nelegitimních ekonomických zájmů podniků i plánovačů. Vázalo na sebe ohromný administrativní aparát a způsobovalo socialistickou gigantománii. Ta plánovačům usnadňovala plánování a podnikům zabezpečovala monopol přinášející výhodnou pozici v plánovacím vyjednávání a tedy i snadný přístup ke zdrojům.

Strategie výroby pro výrobu a investic pro investice obstarávající snadno podnikům potřebné zdroje se mohla uplatňovat jenom potud, pokud byly zdroje relativně dostupné a nevznikaly velké přebytky finančně nerealizované produkce. Takové podmínky byly dočasně splněny: (i) absolutním dispozičním právem komunistické strany s národním bohatstvím - strana v roli Janošíka bohatým brala a

chudým dávala, (ii) patronstvím surovinově bohatého a zbožně nenasytitelného Sovětského svazu, (iii) rozsáhlým, nikoli však efektivním parazitováním na vědeckém a technologickém pokroku západu a (iv) aktivním podílem sociálních sítí na směně státem redistribuovaných vzácných zdrojů. Československá dočasnost dostupných zdrojů byla prodlužována velkým vstupním národním bohatstvím, mezi něž se musí započítávat tradičně kvalitní i nepříliš odbojná pracovní síla.

Konečný úspěch plánovacího vyjednávání závisel ve značné míře na nesamozřejmé ochotě velkých podniků vyslyšet nároky plánovačů na požadované vstupy. Podniky se často dohadovaly samy mezi sebou a měly své "nezávislé" kontakty na mocenské centrum [Mlčoch 1990]. Konečným garantem bilancování řetězců směny v mocných zájmových střetech nebyl ani rozum, ani propočet plánovače, ale autorita vším prorůstající komunistické strany. Tato pozice jí činila nepostradatelnou. Ona také garantovala loajalitu zaměstnanců vůči vedení podniku, jejím zapříčiněním plán mohl být adaptován v průběhu pětiletky i každého roku, takže se vždy splnil a neskončilo se tolikrát předpovídaným krachem.

Popisované praktiky, které by neobstály ve světle manifestovaných hodnot a zásad vědeckého řízení, prostupovaly makro- a mikroekonomickou sféru společnosti a plynule navazovaly na soukromou podnikatelskou činnost realizovanou v malém na černém trhu zboží a služeb. V životě jednotlivců při slabé závislosti platu na výkonu měly rozhodující význam právě druhotné zisky ze soukromé produkce a z postavení v sociálních sítích usměrňujících směnu vzácných zdrojů a užitných hodnot.

Primát čerpání zdrojů na úrovni producentů stejně jako primát druhotných zisků na úrovni osobní spotřeby znamenaly, že československá společnost žila z podstaty. Aby udržela krok se západními společnostmi, přestala zabezpečovat obnovu reverzibilních a přípustnou míru čerpání ireverzibilních zdrojů. Toto "nespravedlivé" přerozdělování užitných hodnot v sociálních sítích na úkor slabých a potomků potřebovalo mocenskou ochranu. Nejlépe ji zajišťovala neprůhlednost a všeobecnost redistribuce. Kromě toho byla garantována mechanismy politické "latentizace" společenských problémů, které prakticky znemožňovaly působnost veřejné kontroly.

Vyřazení svobodné iniciativy jednotlivců a sociálních útvarů z oficiálních sfér života společnosti a jejich nahrazení všudypřítomnou regulací s nejasnými kompetencemi a odpovědnostmi vedlo v 70. a 80. letech nutně k mohutnění stínových realit na bázi sociálních sítí. Třídním právem kodifikované a posléze i zvykově akceptované hierarchické institucionální rámce prorostlé aparátem komunistické strany a sociální sítě šedé ekonomiky se postupně spékaly a stávaly se na sobě navzájem existenčně závislé. Socialistická realita se začala zdvojit. Proti fiktivnímu, navenek manifestovanému řádu socialistického zpravodajství, vědeckého řízení, socialistického soutěžení a plánování, tu stál skrytý skutečnější řád obchodování, konexí, drbů, donášení a nepřátelství. V neoficiální komunikaci všeobecně sdílené interpretační schéma MY a ONI umožňovalo všem exterioretovat vinu vně aktérů.

V průběhu normalizace původně násilné a ideologicky schematické prostředky výkonu pravomocí byly zatlačeny do pozadí. Strana volila zpravidla jemněj-

ší metody manipulace a cílenou represí vůči nyní již přežívajícím alternativním politickým silám (disidenti anebo kulturní a vědecký underground). Násilné a ideologicky schematické prostředky však nebyly zcela vyřazeny ze hry, spíše drženy na uzdě. Politická represe jako základní nástroj dosahování loajality byla nahrazena společenským kontraktem, který zaručoval společnosti sociální jistoty a socialistický "konsumerismus":

a) prakticky každý se mohl podílet na politické moci komunistů, pokud se podřídil jejich disciplíně [Vaculík 1968].

b) prakticky každý mohl čerpat z vymožeností socialismu; na oplátku musel osvědčovat loajalitu režimu a komunistické straně [Havel 1990].

Požadavky na loajalitu byly "minimální". Jednotlivci anebo sociální útvary nesměli vyvíjet alternativní politickou činnost a museli respektovat, byť třeba jen vnějškově, různé socialistické rituály osvědčování loajality (např. účast na ideologickém školení, na hnutí socialistických brigád), které všudypřítomně "připomínaly člověku, kde žije a co je od něho očekáváno..., nechce-li se vyřadit ze společnosti a riskovat tak ztrátu klidu a svého bezpečí" [Havel 1990]. Konečně každý musel sdílet na veřejnosti, a do značné míry i v soukromí, víru v racionální konstruktivismus jako nezbytnou výbavu pro život v "plánovaném" světě socialismu. Převládající tradicionalismus odrážel nechuť veřejnosti i strany podnikat experimenty, které ostatně skoro vždy končily neúspěchem.

Společnost reálného socialismu však zdaleka nerezignovala na budoucnost jen nadměrným čerpáním materiálních zdrojů při výrobě pro výrobu a podporou socialistického konzumerismu. Stejně nemilosrdně vyčerpávala svoje "duchovní" zdroje. Její režim prakticky popřel ve své konečné fázi svůj konstitutivní příběh o budování komunismu, který dával smysl přirozeným přeměnám této společnosti. Reálný socialismus přestal poskytovat naději, že by znovu mohl získat vitalitu. Začal existovat setrvačností, vyhínal. Jeho oporou nebyla moc, ale všeobecná bezmocnost cokoliv pozitivního učinit a obava ze ztráty stále ještě relativně pozoruhodných sociálních jistot.

Komunistická strana za těchto okolností mohla úspěšně zaujmout ke Gorbačovově perestrojce pozici mrtvého brouka. Dvě systémové podmínky stability režimu však nicméně byly narušeny: Sovětský svaz přestal bezpečně garantovat svrchovanost politické moci komunistické strany a RVHP jako mezinárodní směnný řetězec surovin a zboží se začala rozpadat. Mnohem naléhavěji se proto začaly hlásit problémy spojené s vyčerpáním zdrojů a nadprodukcí. Společenský kontrakt s komunistickou stranou se přestal jevit dlouhodobě jako perspektivní. Věčnost se Sovětským svazem se změnila v předvečer listopadového zvratu na hrozivě krátkou dočasnost už nejen pro disidenty, ale též pro podstatou část mocenských struktur. Pro přestarlé komunistické vůdce se stala vláda ve zpusťované zemi příliš velkým břemenem.

Od socialismu ke kapitalismu

Ve společnosti působí několik konkurenčních příběhů popisujících naši polistopadovou historii, jak ještě naznačím v dalším textu. Abych určil svou vlastní pozici,

považují proto za nutné uvést vlastní stručnou rekonstrukci společenského přerodu, který u nás probíhá.

Od 17. listopadu 1989 se odvíjí zázračné procitnutí naší společnosti. Během deseti dnů byla vytvořena mocenská protiváha stranickému aparátu v podnikových a regionálních OF koordinujících přípravu společnosti na generální stávkou. OF dosáhlo kontroly nad sdělovacími prostředky, převzalo moc a vyjednávalo pravidla mocenského provizória do voleb. Tato pravidla spočívala na dělbě moci mezi vládou a "kulatými" stoly, kde zasedala komunistická strana, revitalizované strany Národní fronty a Občanské fórum, resp. Veřejnost proti násilí a Křesťanskodemokratické hnutí na Slovensku. Za deset dnů byl také vypracován základní program přerodu společnosti v podobě návratu do společenství evropských demokratických zemí s tržním hospodářstvím.

Výměny řídících kádřů, rekonstrukce parlamentů a národních výborů zajistily v mocenském provizóriu výkonnost vlády a staly se přirozenou součástí mocenského a volebního boje. Volební kampaň se vyostřila na dilema pro, nebo proti komunistickému režimu, a proto vyhrála občanská hnutí. Vedle nich se stačily prosadit pouze křesťanské a na Moravě i na Slovensku ještě nacionální strany.

Mocenské provizorium představující období zlomení monopolu vlády komunistické strany a přípravy voleb proběhlo ve jménu politizace společnosti, částečné obnovy základních lidských práv a odstraňování nejkřiklavějších legislativních bariér starého režimu. Soudy byly zahlceny liknavým vyřizováním rehabilitací. Jediným skutečným příspěvkem k ekonomizaci společnosti, pomineme-li vyhnání komunistické strany z podniků, se stalo přijetí restriktivního rozpočtu. Hospodářsky se společnost navzdory někdy siláckým koncepčním řečem politiků prakticky nezměnila. Jediné nesporné úspěchy nový "režim" slavil v oblasti mezinárodních vztahů. Podařilo se mu přestříhnout pupeční šňůry s RVHP a Varšavskou smlouvou a byly navázány vřelé vztahy se všemi vyspělými demokratickými zeměmi a nadnárodními organizacemi západního světa.

Parlamentní a za půl roku i komunální volby učinily vládu nových mocenských koalic na bázi hnutí legitimní. Staly se signálem k provádění vlastních systémových proměn společnosti, které se soustředily na ekonomizaci společnosti a obnovu právního státu. Jádrem ekonomizace se stal program transformace hospodářství založený na liberalizaci cen, devalvaci koruny, restriktivní politice a na důsledné privatizaci. Zákony podmiňující zahájení ekonomické transformace byly schváleny v druhé polovině roku 1990 a politické diskuse kolem nich přivodily politickou diferenciaci nejdříve OF a posléze i VPN, kde se ovšem problém transformace propojil těsně s národnostním problémem (viz kapitolu Předvídaná historie).

Obnova práva úzce souvisela s přijetím nové ústavy, obchodního a občanského zákoníku. Některé části ústavy byly v podobě zákonů přijaty, schváleny byly i oba zákoníky. Nejbolestivější a nejohroživější problém státoprávního uspořádání vztahů mezi Čechy, Moravany a Slováky stále není vyřešen.

První nápor inflace po liberalizaci cen a devalvaci koruny se podařilo restriktivní politikou zmírnit. Rozběhla se malá privatizace a podniky zpracovávají své

privatizační projekty pro kupónovou metodu (určenou k posílení kapitálového trhu) a ostatní techniky velké privatizace. Kvetě malé podnikání, plynule se snižuje objem výroby a roste nezaměstnanost. Druhé výročí sametové revoluce proběhlo ve znamení diskuse, zda se nám přerod daří nebo ne. Já považuji celkovou bilanci úspěchů a neúspěchů rozhodně za příznivou.

Převzetí moci

Sametová revoluce představovala dobře sešranou a vyprávěnou, netragickou dramatickou krizi, která se odehrála v naší zemi podle tradičního scénáře: otevřený konflikt s mocí - masové demonstrace - symbolická generální stávka - a rozuzlení založené na respektu projevených politických vůlí. Lví podíl na zvládnutí tohoto "představení" měli vedle disidentských kruhů v té době již poměrně početných právě umělci. Nabídlí svá divadla a galerie jako komunikační centra hnutí odporu a stali se hlasateli konce komunistické vlády. OF v osobě V. Havla koncipovalo dramaturgii masových mítinků a vyjednávání s mocí. Sled Havlových veřejných vystoupení vždy rekapitulujících minulý vývoj, přítomný stav věcí a budoucí vyhlídky překlenul propast zmatků a úzkostí mezi zabydleným reálným socialismem a vizí svobodné společnosti.

Vlastní přesun klíčových mocenských postavení do rukou vítězné strany, Paretem výstižně charakterizovaný jako střídání elit [Pareto 1966], má-li být přerod úspěšný, musí doprovázet názorové přepólování veřejnosti. Za běžných okolností apolitická většina veřejnosti se najednou politizuje a přejímá masově nový projekt budoucnosti. Prožívá coby aktivní účastník drama jako vítězství dobra nad zlem s celou řadou zápletek a hrdinských činů. Zakouší svou proměnu z bezmocnosti do všemocnosti, jejímž výrazem je pokošení dřívějších mocných a náhlý pocit osvobození od svých chronických trápení, od závnosti, zloby a pocitů zmaru. Žár davové euforie přetavuje stará přesvědčení, objevuje neznámé hojnosti oplývající země, kam by bylo pošetilostí vléct starou světonázorovou výbavu [Abelson 1986]. Společnost vše zažívá jako společné vnuknutí, které legitimuje hromadné převlékání kabátů³.

Spektakulární převzetí moci je završením dlouhého sledu krizí. Dochází při něm zpravidla ke splnutí dvou prožitkových struktur. Každá krize je vystoupením z každodennosti, střetnutím a návratem k normálnímu životu. Jejich opakování vtiskává společenskému dění rytmus střídání všednodennosti a svátečnosti, s nímž se nakonec synchronizuje podstatná část společnosti. Tým sled krizí je však zažíván jako nekončící cesta (román-cesta). Naplněním cíle se transformuje v klasické drama, kde všechny dřívější krize jsou pouhé zápletky směřující k vrcholnému střetu-rozhodnutí, které všemu trápení dává nový smysl. Toto společností sdílené splnutí ve vrcholném prožitku vyvolává těžko popsateľnou "nadpozemskou" euforii. Všichni jsou při tom současně diváci i herci dramatu.

³) Zhroucení staré moci v symbolické zkratce vyjádřené odstraněním politiků z vůdčích postavení na státní i regionální úrovni, znamená však také průlom do světa stínů, kam byly vytěšněny mnohé skutečné i domnělé křivdy. Proto touha po odplatě může tak snadno ovládnout při přímém střetu dav.

Přerodová anomie

Po vzrušivých okamžicích spojených s převzetím moci a veřejnými mítinky se vítězná moc ocitá v neřešitelném dilematu: musí trvat na návratu k normálnímu životu a zároveň živit nadšení lidí. Musí hmatatelně prokázat, že má věci pod kontrolou a že řídí společnost. Přitom správní i ekonomickou moc (stát je monopolním hospodářem) je třeba de facto teprve skutečně převzít a zabezpečit ji. Nová vláda musí připravit koncepční změny a rekonstruovat historii společnosti tak, aby se legitimita jejího postavení v očích veřejnosti druhotně posílila. Sleduje-li návrat do Evropy, musí začít usměrňovat procesy politizace, ekonomizace a obnovy práva jako nezbytné předpoklady pro rehabilitaci sociální subjektivity.

Jednotlivci, sociální skupiny, obce, regiony, instituce a podniky si však zároveň začínají hledět hlavně svých zájmů a přitom často neberou nijak v potaz úmysly a opatření vlády. Mnohdy je dokonce ignorují anebo vědomě zneužívají pro své cíle. Stávají se jejím často přirozeným nepřijemným protihráčem.

Přeměna řádu, jeho zánik a přerod v nový řád představuje období prolnutí starého s novým. Pro toto prolnutí je charakteristická dvojznačnost a rozpolcenost situačního kontextu, který neumožňuje jednajícím sdílet definice jednotlivých situací. Normální provoz společnosti musí být zajištěn na základě starých "pravidel hry", aby byly pokryty základní životní funkce společnosti. Společnost však hlavou a řečmi již vězí v budoucnosti. Nová moc musí trvat na respektování starého práva, i když jeho legitimita je novým projektem budoucnosti a rekonstrukcí minulosti zpochybněna. Zároveň však sama při vládnutí neustále naráží na legislativní bariéry. Tato disproporce je pobídkou k horečnaté koncepční a legislativní činnosti, která je však ve svých počátcích zdrojem mnohých šumů. Společnost začíná věřit právnímu konstruktivismu, v bludné představě, že je možné vládnout a měnit společnost vydáváním zákonů a právních norem.

Demokratický mechanismus demontáže a konstrukce nového řádu předpokládá, že výkonná moc nebo legislativní orgány připraví návrhy změn, které dále projdou veřejnou diskusí a odbornou oponenturou a pak jsou legislativně kodifikovány. Teprve pak přichází doba činů, kdy prostřednictvím institucí výkonné moci a iniciativou občanů a nezávislých organizací jsou uskutečňovány. Je to mechanismus velmi nepružný a sám o sobě i velmi labilní (například díky majorizaci mohou hlasy pouhých 38 poslanců zablokovat přijetí zákona). Proto vzniká rozsáhlý prostor pro nejružnější nátlakové skupiny veřejnosti, pro organizace a politické strany, aby znepríjemňovaly život vládě, parlamentům a soudům. Je třeba dělat politické kompromisy, a proto nové normy trpí řadou nedostatků a musí být často novelizovány. Především však celý proces přijímání zákonů trvá příliš dlouho z hlediska naléhavosti potřeb spontánně se přerouzující společnosti.

Protiváhu demokratické vládě a státní správě vedle mocných sdělovacích prostředků tvoří zděděné i nově se formující a ve skrytu působící sociální sítě neznající hranic mezi vládou a opozicí, právem a bezprávím, spravedlností a nespravedlností. Autorita výkonných složek je v době přerodu společnosti výrazně oslabena, nepůsobí předpokládaný respekt k pravidlům a opatřením, ani institucionální či veřejná kontrola. Dodržování pravidel je do značné míry věcí dobré vůle. Skutečnou normu

však mnohdy tvoří právě sociální síť. Státní a podnikové aparáty, které nová moc chtít dědit, nejsou pak zvyklé na samostatné rozhodování v neurčitých situacích, kdy jim mají být vodítkem pouze pravidla hry. Naopak mají bohaté zkušenosti s vnějškovou asimilací programů, opatření a umějí si hájit svou poklidnou existenci v mocné "bezmocnosti".

Nejasná pravidla hry i nízká autorita správního a řídícího aparátu dovolují ovšem mnohým vyvíjet iniciativu, kterou je nutné chápat jako zneužívání regulačního vakua či ignorování práva podle zásady: kde není žalobce, není ani soudce. Takové způsoby lidem a organizacím procházejí, zejména jsou-li kryté rozsáhlou sítí známostí, která disponuje i financemi na korupci správního a kontrolního aparátu. Ve hře je téměř celé národní bohatství, které je rozdělováno do rukou jednotlivců, organizací, obcí a jiných sociálních útvarů v procesu privatizace i mimo něj.

Rozpor starých a nových psaných norem není však tím nejtěživějším projevem normativní disonance v období přechodové anomie. Základ problému spočívá v diferencích mezi psanými a nepsanými normami a dohodami. Na této rovině totiž dochází k rozpadu samozřejmé společenské důvěry, k ohrožení identity jednotlivců a sociálních útvarů. Nepsané normy a neuvědomovaná pravidla hry tvoří základ sdíleného předobrazu společného světa i identity sociálního útvaru [Garfinkel 1967]. Největší obtíže jsou spojené se zvládáním krizí, které zasahují tyto jinak samozřejmé vrstvy společenské soudržnosti, protože je třeba řešit problémy, které vyvolávají silné emoce podbarvené existenciální úzkostí a uvolňují staré resentimenty a agrese, přitom nikdo správně nechápe proč.

Demokracie je způsob solidárního soužití lidí a institucí na principu nedůvěry v důvěře. Předpokládá, většinou veřejnosti sdílená, avšak zpravidla neuvědomovaná důvěra musí vytvářet zázemí pro veřejnou kontrolu, střetání idejí a přirozené konflikty zájmů. Tato důvěra musí stavět na společném povědomí o historii a budoucnosti společnosti (na konstitutivním příběhu) a na respektu k základním pravidlům fair play. Takové prostředí a klima totiž umožňuje konflikty a střety zvládat. Solidarita naopak začíná ohrožovat demokracii tam, kde umožní, aby převládl princip důvěry v nedůvěře. Cítí-li se sociální skupiny nebo instituce ohrožovány, snadno se zdrojem jejich vitality může stát důvěra vyjadřující jen společnou existenční nedůvěru k okolnímu světu, partnerům a režimu. V takovém prostředí střety a konflikty eskalují.

Solidární spojení egoismů začíná být opravdu nebezpečné, jestliže je posvěceno ideály a příběhem. Lidé pak s nadšením a lehkomyšlností přijímají odpovědnost, která je přesahuje. Ideály tvoří ohniska silokřivek lidského snažení. Dovolují rozehrávat "sociální judo". Uvolňují síly lidského nadšení a stínových úzkostí, které mohou být - zpravidla za pomoci naivního či úplatného tisku - celkem snadno svedeny řečištěm solidarity v mohutnou podporu velmi nelidských záměrů. Nikdo není proti této formě těžko rozpoznatelné manipulace předem imunní.

Přerodová anomie zasahuje systémově všechny složky společnosti a všechny oblasti jejího života, a proto ohrožuje neurčitě identitu prakticky všech, jednotlivců i sociálních útvarů. To jsou podmínky příznivé pro posilování nedůvěry a solidarity,

kteřá staví na základních sociálních rozdílech týkajících se jazyka, pohlaví, věku, regionu, národnosti, rasy a samozřejmě bohatství⁴. Rozdíl může být narativně transformován do osvobodivého konfliktu. Konstruovaný nepřítel a méněcenný protějšek se stává hromosvodem nedůvěry ke světu. Solidarita ohrožených opírající se o sociální stereotypy a separované sociální sítě ohrožuje druhé a uvnitř společenství potlačuje vyjádření jakékoliv nedůvěry. Sdílená zásada: "kdo není s námi, je proti nám" se pak může zvrhnout až na krutý každodenní život v masové "euforii", který dobře známe z padesátých let.

Nad vřením úzkostí a nadějí vyvolávajících přetlak nespokojenosti, nad mravenčím přičinlivým hemžením podnikavců a existenčně ohrožených, z něhož se postupně, i když pro veřejnost povytce nepostřehnutelně, líhne nový režim, se pak ozývá mravoučný chór politiků a novinářů kázající o morální devastaci společnosti.

"Selhání" revoluce?

Přerodová anomie je protrahovaným návratem ke všednodennosti, která je v příkrém rozporu s původními nadějemi a sny. Představuje krutou konfrontaci se skutečností - poznání, že lázeň nadšení společnost neočistila (katarze se nedostavuje). Zato se protrhla hráz velmi pozemských egoismů. Drama ustupuje ze scény veřejných prostor na scénu individuálních životů a mezilidských vztahů. Jeho rozbouřené vody nesou jenom někoho. Nadšení a ochota investovat do přerodu společnosti stejně jako původní protivník se ztrácejí v mlze. Příběh návratu do Evropy různě převyprávěný - přítomně již nejednotnou - vítěznou stranou přestává oslovovat sociální vrstvu dezorientovaných. Všednodenností se stává místo idealizované budoucnosti anomie společnosti, zažívaná jako chronická krize (sled krizí ztrácí rozměr cesty). Vše je neřešitelný problém a s ničím se nedá pohnout. Lidé se cítí být znovu polapeni v pasti bez perspektivy změny k lepšímu.

V diskontinuitě zvratu od socialismu ke kapitalismu dlouhotrvající přerodová anomie vytváří svéráznou kontinuitu. Pro pozdní reálný socialismus byl charakteristický stav latentní anomie, vyhasnutí nadšení, rezignace na historický rozměr existence a zdvojení skutečnosti v podobě fasády a skryté pravé skutečnosti. To jsou všechno prvky, s nimiž se v nové podobě setkáváme v přerodové anomii. Nyní však k nim navíc přistupují ještě ztráta sociálních jistot a existenční úzkost. Společnost vymaňující se z marasmu pozdního reálného socialismu je vybavena mnohými etnometodami, které umožňují maladaptovat se na přerod společnosti tím, že odpovědnost je opět delegována mimo občany na stát. Neadaptovaní začínají přerod zažívat jako prosté prohloubení marasmu reálného socialismu. Vyměnily se elity, ale každodenní život se spíše zhoršil, to si myslí dnes již početné davy příznivců populistických vůdců pana Sládka a do značné míry i pana Mečiara.

⁴) Uvedené sociální rozdíly spoluurčují povahu angažovanosti jednotlivců na přerodu společnosti i jejich úspěšnost. "Prereformní" postoje jsou přirozeně korelovány se vzděláním, se stupněm rozvinutosti regionu, negativně s věkem apod. Ještě důležitější roli než klasické sociální rozdíly však sehrávají vzájemně silně provázané osobní vlastnosti (podnikavost, manažerské schopnosti, flexibilita, schopnost čelit nepříteli atd.), stupeň zapletení s předchozím režimem, politické postoje a zapojení v sociálních sítích. "Aktéři" přerodu v sociologickém slova smyslu jsou zatím in statu nascendi.

Nastíněný obraz "selhání" revoluce trvale vyostřovaný dále nespokojeností s rostoucí korupcí a kriminalitou a pro někoho též sexEm, tedy soutěží s pozitivním obrazem změn v každém jednotlivci. Podle jeho charakteru a jeho individuální situace se buď neuplatní, vzbuzuje pochybnosti, anebo vede člověka až do tábora oponentů a populistů. Jedná se o polopravdivý obraz empirické reality, na němž ale mohou opoziční síly stavět základy případného úspěchu, dá-li jim k tomu vítězná strana příležitost. V opačném případě, kdy se naopak radikalizuje vítězná strana, dochází většinou k výměně vůdců, která bývá nazývána jako druhá vlna revoluce.

S odstraněním opovrhovaných politiků starého režimu se vytrácí ze scény personifikovaný nepřítel. Nová politická reprezentace se však stále musí potýkat se zděděnými aparáty, na nichž je do značné míry závislá. Musí uzavírat kompromisy. Vzniká skryté dvojvládí a tím i prostor pro revoluční nadšence či skutečné odpůrce nové moci. Jakoby ještě není rozhodnuto. V této situaci se formuje příběh boje nových a starých struktur (užívám terminologie polistopadové), který je přirozeným výrazem disproporce mezi suverenitou rozhodovací moci, kterou nová elita nepochybně disponuje, a ubohou výkonnou mocí, která je ochromena nejen vynuceným kompromisem se "starými" strukturami, ale též již popisovaným regulačním vakuem a normativní disonancí.

Populistické strany stejně jako bohatá a dramatická dynamika sociálních problémů jsou průvodním jevem demontáže a konstrukce nového řádu vždy, jestliže vítězná strana neužije na zvládnutí sociálního napětí způsobeného přerodovou anomíí represivní strategie, tj. připustí politickou soutěž živelně vznikajících politických sil a neomezí svobodu slova. V opačném případě je naopak násilně popřena existence sociálních problémů. Nedají-li se utajit, jsou pojímány v duchu narativní logiky ospravedlňující užití násilí jako dědictví starého režimu anebo jako výsledky činnosti "nepřátel revoluce".

Trvají-li demokratické poměry, základním nástrojem politické soutěže se stávají společenské problémy. Mobilizují tím přirozeně pozornost veřejnosti. Nátlakové skupiny, politici a hromadné sdělovací prostředky pomocí nich mohou ovlivňovat společnost. Bohužel mnohé z těchto problémů patří mezi špatné nebo tendenčně zformulované, anebo představují tzv. zlé problémy, jejichž řešení odkazuje na nutnost zvládnout jiný, ještě mnohem složitější problém. Proto se tato hra často hraje jen v úrovni komunikace, aniž má znatelný dopad na praktické úlohy transformace. Za určitou úroveň dynamiku sociálních problémů více veřejnost stresuje, než mobilizuje. Produkuje dezorientovanou masu nespokojenců, která se snadno může stát obětí populistů.

Strategická dilemata přerodu společnosti

Dramatický přerod společnosti otevírá vždy dvě strategická dilemata. Mají být preferována:

- A) ad hoc řešení posilující sociální sítě versus obecná řešení garantovaná univerzálními pravidly hry
- B) postupy zvládání přechodové anomie versus provádění transformace (nekompromisní demontáž následovaná stejně nekompromisní konstrukcí).

Společným jmenovatelem obou těchto dilemat je dilema preference krátkodobých versus dlouhodobých cílů. Prosazování obecných řešení garantovaných univerzálními pravidly stejně jako důsledná a radikální demontáž starého režimu a konstrukce nových pořádků je totiž nutně záležitostí dlouhodobou a vyžaduje značné vstupní investice v podobě energie a obětí přinášných vybranými skupinami lidí a regiony. Řešení nastíněných dilemat je dále ovlivněno mimo jiné také kvalitou projektu budoucnosti, s nímž nová moc přichází. Utopický a vnitřně rozporný projekt staví vítěznou stranu rychle před dilema buď bude svůj projekt revidovat, anebo jej bude prosazovat jen jako masku pro skutečné improvizace.

Zvládání a řešení problémů se může odehrávat buď na komunikační (tvorba koncepcí a konstrukce příběhů v průběhu vyjednávání, kritická diskuse), anebo praktické úrovni (prosazování vlivu a změny institucí). Komunikace vždy předchází výkonnou fázi. Ovlivňuje formulace sociálních problémů a tím i předjímá praktická řešení. Ohodnocuje společenskou závažnost problémů a umožňuje jejich odsouvání anebo přednostní zařazování na pořad jednání. V rovině argumentace i vyprávění dovoluje budovat Potěmkinovy vesnice a předstírat kompetence. Vytváří tedy ohromný manévrovací prostor pro prosazování nejrůznějších zájmů jednotlivců a sociálních útvarů.

Politická soutěž se v nestabilizovaném prostředí přirozeně centruje do komunikační oblasti. Vyvolává politickou profilaci a v rámci ní pak i diferenciaci vítězů z doby převzetí moci. Politická dramata pak snadno mohou zatlačovat do pozadí praktická opatření. Ta se začnou odkládat a vytrácí se z nich koncepčnost a rozhodnost. Vládnoucí strana ztrácí schopnost usměrňovat dynamiku sociálních problémů, což zpětně posiluje diferenciaci a vzájemné obviňování. Disociace správních a mocenských struktur a nekontrolovatelná exprese subjektivity nevede automaticky k demokratickému pluralismu. Místo toho se prosazuje fragmentarizace společnosti.

Politickou profilaci v každém případě výrazně poznamenává dříve či později se objevující "populistický syndrom". Představuje kombinaci preferencí pro ad hoc libivá řešení, zvládání přechodové anomie, úniku do utopie, mnohdy i všeobecného negativismu a revanšismu. Je pokusem zejména pro tu část veřejnosti, jejíž existenční jistoty jsou značně ohroženy, která koncentruje svůj život do přítomnosti. Tato část veřejnosti chce slyšet sliby populistických vůdců, odmítá je konfrontovat s reálnými možnostmi společnosti a obdivuje v chaotické situaci vládu silné ruky.

Předvídaná historie

Název článku apodikticky předjímá jako budoucnost československé společnosti kapitalismus. Abstrahuje se v něm od možnosti, že v průběhu řešení strategických dilemat a politického boje se vyčerpá účinná politická vůle prosadit důslednou transformaci společnosti a dokončit její původně zamýšlený přerod. Důvodů může být víc. Prosadí se populisté, provádění transformace zastaví hromadné nepokoje anebo společnost bude zatažena do války.

Konflikt federalistů a nacionalistů, za nímž se skrývá dualita historických příběhů (společný stát rozbíjí romantický příběh národní emancipace, která může být završena pouze národním státem) i dualita národního a občanského pojetí stá-

tu, eskaluje. Popsané česko-slovenské trauma zakrývá mnohem podstatnější a méně transparentní rozcestí, na němž se ocitají všechny bývalí komunističtí vazalové Sovětského svazu. Všude tam, kde není dostatečná politická vůle provést radikální transformaci, nejpravděpodobnějším režimem je nějaká forma národního socialismu, představující politicko-mocensky zaručovanou, pololegální symbiózu státního a soukromého hospodářství se silným sítěmi konexí. Při celkovém úpadku demokratických institucí autoritu nejspíš získá politická síla těžící z vybičovávané národní solidarity, která se transformuje do represivního paternalistického státu.

Základnou těchto postkomunistických národních socialismů by se pak znovu mohl stát z historie známý společenský kontrakt, který otevřeně nebo skrytě uzavřela s veřejností kdysi vlivná část politické reprezentace nejprve v Itálii a posléze i v dalších zemích. Veřejnost se v této nepsané dohodě zavazovala k obětem pro politiky vybojovávanou národní věc - k jejich absolutní podpoře - a na oplátku očekávala sociální jistoty a řád pevné ruky. Při ochablosti prodemokratických sil takový kontrakt vytváří situaci, kdy politici mohou těžit z jednoduché pozitivní zpětné vazby: čím více konfliktů a nepořádků ve společnosti vzniká za jejich neviditelné podpory, tím roste i počet jejich stoupenců, kteří hledají jistoty v bojovné národní solidaritě a v moci, která slibuje přerozdělování bohatství a posty.

JIŘÍ KABELE je vedoucím katedry sociologie na fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Přednáší sociální problémy, klinickou sociologii a úvod do sociologie pro nesociology. Zabývá se zejména klinickou sociologií a v poslední době problémy sociální transformace.

Literatura

- Abelson, R. P. 1986. "Beliefs are like possessions." *Journal for the Theory of Social Behavior*, 16(3): 223-250.
- Alan, J. 1991. *Stalinovi potomci*. Referát přednesený na mezinárodním semináři Dissent and Political Culture in Czechoslovakia, Gorizia, Italy.
- Berger, P., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Double-day.
- Berkhofer, R. F. 1969. *A Behavioral Approach to Historical Analysis*. New York: Free Press.
- Corbin, J., A. L. Strauss 1987. "Accompaniments of chronic illness: Change in body, self, biography and biographical time." *Sociology of Health Care*, 6: 249-281.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Gergen, M. M., K. J. Gergen 1984. "The social construction of narrative accounts." In *Historical Social Psychology*, ed. by K. J. Gergen, M. M. Gergen. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Ass. Publ.
- Havel, V. 1990. "Moc bezmocných," Pp. 55-133 in *O lidské identitě*. Praha: Rozmluvy.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Kabele, J. 1983. *Úvodní poznámky k problematice sociální změny*. Praha: Sportpropag.
- Kabele, J. 1989a. *"Deformovaný" reálný socialismus*. Praha: samizdat.
- Kabele, J. 1989b. Konstruování sociální reality a životopisné vyprávění. Pp. 3-23 in *Bulletin VÚSRP, Výzkum rodiny IV*. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Kornay, J. 1986. *Economy of Shortage*. Amsterdam: North Holland.
- Mlčoch, L. 1990. *Chování československé podnikové sféry*. Praha: Ekonomický ústav ČSAV, zpráva č. 348.

- Murray, K. 1985. "Life as a fiction." *Journal for the Theory of Social Behavior*, 15(2): 173-188.
- Pareto, V. 1966. *Sociological Writings*. London: Pall Mall Press.
- Ricoeur, P. 1984. *Time and Narrative* (Vol. 2). Chicago: University of Chicago Press.
- Smelser, N. J. 1967. "The determinants of collective behavior." Pp. 7-14 in *Readings on Social Change*, ed. by W. Moore, R. Cook. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.
- Sorokin, P. A., R. K. Merton 1937. "Social time: A methodological and functional analysis." *American Journal of Sociology*, 42: 615-29.
- Vaculík, L. 1968. *Dva tisíce slov*. Praha: Literární noviny.

Summary

All integrated social configurations are incessantly changing. We must distinguish basically two kinds of changes: (a) natural variations determined by their dynamic order, that is the system of slowly changing "game" rules, and (b) dramatic transitions, in the course of which the old dynamic order of the social body is replaced by a new one.

The problem of transitions of social bodies cannot be understood using the standard terms for describing of dynamic order (rule, norm, value, etc.) but also fundamentally different terms referring to the idea of drama, e.g. loss, crisis, and reversal. In the course of dramatic transitions people and institutions act according to the story, they are identified with. Principal activities in the course of transition are centered mostly on dismantling and construction, thus this period is full of negotiations, attempts to specify norms and the making of compromises. This exchange of one dynamic order for another is preceded by the radical reconstruction of history and a new project for the social body. The linking of the two provides the only correct screenplay, which is legitimated by the awaking of the public, discovering their new perspectives and new heroes.

From capitalism to socialism. The narrative idea of progress governed by humans and the necessity of both the violent takeover of power and the violent implementation of a new socialist regime was derived from the utopian idea of socialism. Contrary to this, the transfer of power into the hands of communists in 1948 was fairly peaceful. Nevertheless, the processes of depoliticization, deeconomization and legal nihilism - legitimated by the socialist utopian idea of replacing egoistic subjectivity with enlightened collectivity - began with the end of World War II. With the help of the principle of "whoever is not with us is against us," all jurisdiction and power was quickly centered in the hands of the party's top secretariat; at the head was the general secretary, who was unconditionally subordinated to Stalin directly. Utopia and the class struggle served to legitimate political and the economic repression and conversely, terror facilitated the euphoric identification with utopia and the side of the winners in the class struggle.

The original institutions of market economy were either destroyed or incorporated into the state/party bureaucracy. Five-years plans based on the spectacular "buildings of socialism", began to determine economic life. The violent dismantling of the former dynamic order and the new arrangements created strong transitional anomie - which could not be manifested in public dissatisfactions and protests as such displays would be liquidated by force.

The new regime was able during the years to adapt itself. The Communist party took role of the ultimate guarantor of maintaining production capacity of society in unending chains of exchange which secured inputs for enterprises and jobs for employees. In opposition to the fictitious order constructed by the censored media, quasi-scientific management, central planning and "socialist competition," a genuine but hidden order of social networks, the shadow economy, informers, and the secret police developed. The Communist party was successful in concluding the following contract with the population: (1) anyone can share in the political power of the Communists, provided he/she complies with the discipline of the

Party, and (2) everyone can benefit from the achievements and secondary gains of socialism, but in return they must be loyal. In fact, the society of real socialism did not give people - especially the young - any hope that it could be revitalized, too. It existed on inertia.

From socialism to capitalism. In the course of ten days, Civic Forum (in Slovakia Public Against Violence and the Christian Democratic Movement) established itself, took control of the mass media, worked out a program for Czechoslovakia's return to the community of democratic European countries with market economies, and negotiated the transfer of power and provisional principles of governing until the July elections. The parliamentary and local elections started the process of real systemic changes, centered now into the economization of society. The political debate around the necessary codes and laws for economic transformation triggered the political differentiation first of Civic Forum and then of Public Against Violence. The duality of the nation-based and citizen-based concepts of the state and duality of constitutive historic narrative opened the conflict between Slovak nationalists and Czech federalists.

The transfer of power. The actual transfer of key positions into the hands of the winners is always associated with similarly abrupt changes in attitudes and viewpoints as the majority of an otherwise apolitic population is in the process of accepting en masse a new project for the future and becoming an active participant in the dramatic triumph of good over evil.

Transitional anomie. The transformation of the order, first its extinction and then the birth of its successor, is a period of the penetration of the old by the new. The new power must insist that the old rights be respected, though this throw into doubt the legitimacy of their new project for the future and their reconstruction of the past. This experience drives the new power to feverish strategic and legislative activity, which is also the source of much confusion. As compliance becomes a matter of "good will" on the part of citizens, social networks have strong influence on the elementary units of the social order (norms and deals). People simply ignore the law, saying: "where there is no accuser, there is also no judge". At stake in reprivatization is nearly the whole national wealth. This processes create conditions favorable to the strengthening of distrust and pathological solidarity. Social differences in language, nationality, sex, age, race and of course wealth, are transformed into the narrative of liberating conflict. The constructed enemy becomes a lightning rod for all "suffering", dissatisfactions and resentments.

"Failure" of revolution. Transitional anomie is an interminable return to an "everyday" - a cruel confrontation with the fact that the bath of euphoria did not cleanse society. Instead the dike of egoism and instincts is shattered, the drama descends from the stage of the public forum to individual lives and relationships.

The strategic dilemmas of societal transition. The dramatic transition of society always creates two strategic dilemmas: (A) an ad hoc solution strengthening of social networks versus general solution of guaranteed universal rules of game, and (B) to manage transitional anomie or to transform it, i.e. dismantling the old order and constructing the new.

The question of long-term versus short-term gains is a common denominator of these two dilemmas. The "populist syndrome", which represents a preference for ad hoc solutions, for management of transitional anomie rather than wholesale social transformation, for escape into utopia and often into general negativism as well starts to be a politically attractive strategy primarily for that part of the population whose social security is most at risk and whose life is focused on the present.

Simmel o Marxovi

Spor o metodu makrosociologie

HORST JÜRGEN HELLE*

Univerzita Ludwiga Maximiliana v Mnichově, SRN

Simmel on Marx

A controversy on macrosociological method

Abstract: Georg Simmel's *The Problem of the Philosophy of History* was first published in 1892. It gained so much recognition that Simmel added to it, for a second edition in 1905, a chapter on "Historical Materialism," spelling out his critique of Karl Marx. Simmel first rejects the name as erroneous, since what historical materialism in fact has to offer is a psychological hypothesis and nothing materialistic at all. Then he severely criticizes the Marxian claim to be able to render an objective reconstruction of historical reality, which he considers to be totally wrong on methodological grounds; what the scientist produces is by necessity his creation, never an exact duplication of reality, but at best a useful tool for dealing with it. However, Simmel praises historical materialism as a heuristic tool and acknowledges Karl Marx's contribution toward giving proper attention to economic forces in history.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 22-37)

Předmluva

Georg Simmel (1858-1918) je v našem českém kulturním okruhu poměrně málo znám, ačkoli jeho "formální" sociologie, zaměřená na studium "sociálních forem", je v nejnovější době znovu objevována německými i americkými analytiky společnosti jako nástroj zjišťování a chápání významu forem interakce, který induktivně a psychologicky izoluje tyto formy z heterogenity jejich obsahů.

Simmel, původem Žid a vyznáním protestant, působil dlouhá léta na univerzitě v Berlíně a dožil se ještě za svého života světové proslulosti jako filozof a sociolog.

Stať mnichovského profesora H. J. Helleho, kterou otiskujeme v autorizovaném překladu pro *Sociologický časopis*, se zabývá málo známou Simmelovou polemikou s historickým materialismem, což může být zajímavé pro ty naše čtenáře, kteří materialistické pojetí dějin v Marxově a Engelsově interpretaci velmi dobře znají. Simmel byl jak židovské náboženské obci, tak i pruské státní vrchnosti podezřelý, protože sice historický materialismus jako popis skutečnosti odmítal, avšak uznával jeho použitelnost pro pochopení nových aspektů dějin. Na druhé straně však byl Simmel ještě podezřelejší marxistům, právě proto, že historický materialismus odmítal, ukázal jeho zásadní slabiny a - což bylo ještě závažnější - považoval Marxe za nepříliš významného filozofa. Simmelova polemika s historickým materialismem ve své době zapadla, protože - jak se domnívá profesor Helle - přišla příliš brzy. Přitom však Simmel touto prací předjal v mnohém proslulé analýzy Maxe Webera, zejména svou obsáhlou sociologii náboženství.

Josef Solarř

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Prof. Horst Jürgen Helle, Institut für Soziologie der Ludwig-Maximilians-Universität München, Konradstrasse 6, 8000 München 40. Telefon 0049-89-2180-2922, E-mail uf33101@dm01rz01.bitnet.

"Historická pravda není pouhá reprodukce skutečnosti, nýbrž duchovní aktivita, která ze svého předmětu, daného jako vnitřní zobrazení, činí něco, čím tento sám o sobě není, a to nikoli kompendiozním shrnutím jednotlivostí, nýbrž tak, že klade otázky, shrnuje singulární do celkového smyslu, jehož si vlastní "hrdinové" často ani nebyli vědomi, objevuje významy a hodnoty a tím vytváří pro nás cenný obraz minulosti." [Simmel 1905: 55].

Kniha Georga Simmela *Problémy filosofie dějin* vyšla poprvé roku 1892, druhé vydání následovalo v roce 1905. Sociologové si této knihy všímali málo, ačkoli obsahuje metodické základy "chápací sociologie". Na tomto místě si povšimneme pouze kapitoly, která byla nově zařazena do druhého vydání a v níž se Simmel věnuje historickému materialismu s péčí a přesností sobě vlastní. Uvážíme-li, že Karel Marx zemřel roku 1883 a že za 22 let poté, tedy roku 1905, vyšlo druhé vydání zmíněné Simmelovy práce, pak jde o brzkou vědeckou konfrontaci s historickým materialismem. Odhlédneme-li od vlivů na Maxe Webera, které prozatím lze jen předpokládat, je ovšem podivné, jak malý vliv měla konfrontace Simmela s marxismem a jak významná přesto mohla být pro dějiny sociologie a sociální filozofie.

Je to do značné míry ovlivněno přístupem některých makroteoretiků, inspirovaných marxismem, kteří recipují klasiky sociologie jednostranně a selektivně: Simmela po celá desetiletí ignorovali jako měšťáckého teoretika, Webera však už záhy považovali za duchovně spřízněného s Karlem Marxem.

Východiskem Simmelovy argumentace je gnozeologická Kantova teze o utváření předmětu v procesu, kdy se jím zabýváme. Kant tento názor rozvinul na příkladu přírodovědeckého způsobu práce a Simmel přenáší Kantovu koncepci na kulturní a sociální vědy. To je červená nit, která se táhne celým dílem *Problémy filosofie dějin*: Simmel opakovaně kritizuje vědce, který se domnívá, že může zobrazit skutečnost zcela věrně. Znovu a znovu zdůrazňuje, že to, co se ve skutečnosti děje v procesu vědecké činnosti, se dá spíše srovnat s prací umělce, který maluje obraz, portrét, krajinu, kdy sice poznáme, že umělecké dílo se podobá skutečnosti, ale zároveň musíme přiznat, že mezi uměleckým dílem a realitou je nepřehledná

1) Srv. např. "Část Weberova díla může být nahlížena jako pokus "vyhnout se" Marxovu ekonomickému materialismu materialismem politickým a vojenským. Weberův přístup k politickým strukturám je analogický s Marxovým přístupem k ekonomickým strukturám." [Gerth, Mills 1946: 47]. Srv. můj pokus odhalit chybný výklad Webera v novější době u Randalla Collinse [Helle 1982: 12-14]. Na druhé straně srovnajme ostré odmítnutí Webera jako "měšťáckého" Herbertem Marcuse [Marcuse 1965]. Přitom však Weber jasně odmítá materialistické pojetí dějin, což je doloženo v nemarxistické sekundární literatuře.

Tak například Max Weber píše o izraelském spříseženství: "Nešlo přitom snad jen o to, že životní podmínky Beduinů a polovičních nomádů by samy ze sebe "plodily" řád jako "ideologický exponent" ekonomických podmínek své existence. Tento způsob materialistické konstrukce dějin je zde i jinde stejně nepřipadný" [Weber 1920: 88]. Již recenze Weberových "Sebraných statí k sociologii náboženství" [Walther 1923], kterou zveřejnil Andreas Walther v r. 1923, nás seznamuje s jeho výslovným odmítáním "materialistického pojetí dějin". Srovnaj k tomu též Reynhard Bendix: "Weberova stať o protestantské etice byla podnětem velkých diskusí naší doby zejména proto, že se Weber snažil vyvrátit marxistickou interpretaci dějin svou "pozitivní" kritikou historického materialismu. (To bylo též tématem jeho přednášek na vídeňské univerzitě. Viz Marianne Weber, a. a. O., p. 652)" [Bendix 1960: 371 an].

hlédnutelná kvalitativní odlišnost. V tomto smyslu Simmelova představa o kulturních a sociálních vědách spíše odpovídá anglickému pojmu "arts" než pojmu "sciences".

Výslovně z těchto pozic se Simmel zabývá historickým materialismem, nechce však podat žádné politické nebo obecně sociálně vědecké hodnocení tohoto předmětu, nýbrž odkazuje na to, že u jeho kritického komentáře jde "výlučně o gnozeologickou strukturu učení, o předpoklady, které do něj vstupují z různých vrstev prostředků poznání" [Simmel 1905: 208].

Zabývá se historickým materialismem jako teorií: "Jak se zdá, to, co nabízí tato teorie především, je jednotná psychologická interpretace historického dění. I když Marx výslovně zdůrazňuje, že hlad sám ještě nedělá dějiny, pak by ani výrobní poměry a směna materiálních statků neměly sílu je dělat, kdyby hlad nebolel a kdyby tedy nestál za dějinami jako hnací síla. Proto označení materialismus je klamné.

Je nasnadě, že teorie nemá co činit s metafyzickým materialismem, nýbrž s každým monistickým nebo dualistickým názorem na podstatu fyzikálních procesů. Z toho důvodu by zde materialismus mohl znamenat jen to, že dějiny jsou v poslední instanci závislé na nespirtuálních energiích. To však přímo protiče vlastnímu obsahu teorie, která vysvětluje dějiny především psychologicky." [Op. cit.: 208].

Simmel tedy zprvu bere velmi vážně označení materialismus, které tato teorie má. Míní se tím asi, říká Simmel, že "dějiny v poslední instanci závisejí na energiích bez duše." Avšak tento požadavek, který je signalizován označením "historický materialismus", odporuje samotnému utváření této teorie, protože ta vysvětluje dějiny psychologicky. Způsob Simmelova postupu je postupem imanentní kritiky. Vážně se zabývá teorií, kterou má kritizovat, pokouší se prověřit, zda se různé výpovědi a teze k sobě navzájem logicky hodí a vztahují.

"Změny dějinného obsahu jsou zajisté závislé na jiných faktorech, než je hlad, protože hlad - ježto je vždy a všude stejný - by je nemohl vysvětlit..." [Op. cit.: 208]. "Změny dějinného obsahu", tedy to, že v různých dobách v různých geografických oblastech probíhají události ve zcela odlišných formách, nelze vysvětlit, jestliže vycházíme z hladu jako hybné síly, protože hlad trápí lidi vždy a všude stejným způsobem. Jestliže by tedy hlad byl jedinou historickou silou, museli bychom přijít k závěru, že dějiny na celém světě by probíhaly stejně. Vzdor této velmi vážné kritice základní teze historického materialismu hledá Simmel pozitivní možnosti, které Marx nabízí a říká dále o hladu: "... ten však je jako pára ženoucí stroje, ať jsou jejich konstrukce jakékoli." [Op. cit.: 208].

Simmel uznává: Vycházíme-li z nutnosti, že všichni lidé musí jíst a pít, je teze o hladu jako historické energii do určité míry plausibilní. Tato koncepce energie se dá srovnat s párou v parním stroji. Avšak to, že stejná energie má tak rozdílné účinky, tkví v tom, že parní stroje lze konstruovat velmi různé. "Velikost tohoto učení je v tom, že za protiklady a proměnami dějin chce odhalit hnací pružinu, která se svou elementární jednoduchostí kvalifikuje k tomu, aby v celém nezměrném soukolí historického života představovala jednotu. Není to nic jiného

než psychologická hypotéza..., za vnějšími pohyby lidí jsou duševní procesy, které koneckonců vyvěrají ze zájmu o "produkci a reprodukci bezprostředního života". Hypotetický charakter této teorie se snadno zakrývá jen proto, že duševní impuls, na něž se převádějí události světa lidí, má nepopíratelnou fakticitu a propůjčuje tento charakter také stavbě na něm založené." [Op. cit.: 208 an].

Pro Simmela je nesporné, že odkaz na materiální potřeby člověka je nevhodný právě pro vysvětlování jemných diferenciací a množství historických rozdílů lidské kultury, o jejíž vědecké pochopení jde.

Četné variace lidské kultury můžeme pochopit ne podle jejich závislosti na ekonomickém zájmu, který Simmel přirovnal k "páře v parním stroji", nýbrž podle jejich závislosti na subtilně odstupňovaných odlišnostech duchovních impulsů, které, kdybychom je skutečně respektovali, by učinily z historického materialismu psychologickou typologii.

"To je jeden z mnoha bodů, proč má historický materialismus zvláštní význam ve vztahu k základnímu problému těchto listů, jímž je překonání historického realismu. Právě ten tvrdí, že je nejbezprostřednější reprodukcí skutečnosti a na něm lze postupně prokázat utváření toho, co je pouze dané teoretickými a metateoretickými požadavky a předpoklady autonomní duchovnosti." [Op. cit.: 209]. Zde se Simmel opět vrací ke svému tématu: k otázce rekonstrukce nebo reprodukce skutečnosti vědou. Právě historický materialismus, který Simmel uznává jako systém duchaplných, plodných heuristických nástrojů a kterému podle terminologie Maxe Webera přisuzuje schopnost konstruovat použitelné ideální typy, si nepokrytě činí nárok na to být obrazem skutečnosti.²

Simmel kriticky reaguje na tento požadavek a dokazuje historickému materialismu, že je teorií, u které to platí: Stěží jiná koncepce ukazuje tak zřetelně proces, ve kterém se postupně dotváří myšlenkové formování toho, co je pouze dané, ve kterém obraz skutečnosti teprve vzniká teoretickým úsilím, ve kterém se vytváří jednostranný portrét - polemicky by se mohlo říci: skutečnosti - který získává konečný tvar teprve v průběhu teoretické práce. "Tento klam o gnozeologickém významu metody nijak nesnižuje velkou hodnotu, kterou má tato metoda pro praxi historického bádání díky odhalování nových kauzálních vztahů." [Simmel 1905: 209]. V tomto smyslu není to, co historický materialismus dokazuje, přijatelné z metodologického hlediska, jeho zastánci v podstatě nevědí, co činí, nicméně Simmel jim přiznává, že neobvyklým úhlem pohledu odkrývají nové pozoruhodné souvislosti, kterým předtím nebyla věnována pozornost. "Vedle zásadního faktu: že historický materialismus má na místo údajné jistoty fyziologického faktu pouze

²) Srovnajme s tím následující formulace Maxe Webera: "Proto zde jen stručně konstatujeme, že přirozeně všechny specificky marxistické "zákony" a vývojové konstrukce - pokud jsou teoreticky bezchybné - mají charakter ideálních typů. Každý, kdo pracoval s marxistickými pojmy, zná eminentní, jedinečný heuristický význam těchto ideálních typů pro porovnání skutečnosti s nimi, stejně jako jejich úskalí, jakmile je chápeme jako empiricky platné či dokonce reálné (tj. ve skutečnosti metafyzické) "působící síly", "tendence" atd. [Weber 1951a: 205]. Text, z něhož byl vybrán tento citát, byl poprvé zveřejněn již několik měsíců před druhým vydáním Simmelovy práce "Problémy filosofie dějin".

hypotetickou hodnotu psychologického odvozování - čímž se jeho význam nezmenšuje, nýbrž zvyšuje, - je zde další fakt *výběru*, který učinil při interpretaci dějin." [Op. cit.: 209].

Simmel zde ilustruje tvrzení, že předmět se přetváří, když se jím teoreticky zabýváme: "skutečný pohled na život ukazuje spleť celé řady zájmů, které probíhají vědomím, mocenskými poměry, vnějšími projevy jako vlákna tkaniny: každé je sice samo o sobě nepřetržitě, avšak na povrch vystupují jeho omezené výřezy, jeho průběh je veden pod ostatními vlákny, která vystupují střídavě na povrch. Zde je všechno ve skutečnosti neoddělitelně propleteno: hospodářství i náboženství, státní zřízení i individuální život, umění i právo, věda i formy manželství - a tím vzniká to, co nazýváme dějinami." [Op. cit.: 209 an].

Simmel přirovnává složitost sociální skutečnosti k obrazu perského koberce a říká, že skutečnost je v duchu této metafory podobná orientální spleti barevných vláken, z nichž mnohá nevidíme, protože probíhají skrytě pod povrchem a objevují se znovu teprve na jiném místě. Zvláštní význam má také to, že Simmel v textu vydání z roku 1905 v seznamu různých veličin, ovlivňujících společnost, uvádí formy manželství v plurálu. S tímto obrazem dějin konfrontuje nyní požadavky a výpovědní schopnost historického materialismu: "Je zásluhou historického materialismu, že k této apriorně ideové souvislosti připojil nové dílčí uskutečnění a názorný důkaz: učinil hodnověrným tvrzení, že vývoj hospodářství a ideální hodnoty, které zdánlivě probíhají paralelně vedle sebe, jsou navzájem v mnoha bodech spjaty. Jestliže si představíme, že toto propojení jak podle skutečnosti, tak i podle zákonitostí, v celém průběhu odhalíme, pak z toho ovšem vyplývá, že bychom mohli od vývoje hospodářství usuzovat na vývoj všech historických obsahů." [Op. cit.: 210]. Historik nebo sociální vědec, který se řídí historickým materialismem, přistupuje k orientálnímu koberci s nožem, provádí řez a odkrývá takto vlákna, která leží skryta uvnitř celku a která drží celé pletivo pohromadě. Takový způsob práce Simmel samozřejmě uznává. Soudí, že takto bychom mohli napsat jako dějiny vývoje hospodářství celé dějiny lidstva a k vývojovým fázím hospodářství paralelně připojovat další pestrá vlákna z koberce sociální skutečnosti, abychom tak ukázali, kde došlo k zauzlení různých odělených pramenů pletiva. Tím načrtává výzkumný program, který Max Weber aplikoval³ ve svém spise "Hospodářská etika světových náboženství" na problém vzájemného propojení mezi ekonomickou a náboženskou sférou dějin. "Na základě zákonů souvislostí by bylo možné prokázat všechny situace a události jako funkce hospodářského dění a toto pak jako symbol dějin vůbec. I když je už samo přiblížení k této možnosti poznání významné, jejím předpokladem je, že úloha nechat odvíjet celek dějin ze sebe, přísluší každé jednotlivé řadě v tomto celku, právě tak jako řadě hospodářské." [Op. cit.: 210 an].

Simmel nyní v celku souhlasně popisuje základní východisko historického materialismu: můžeme skutečně vyjmout provazec hospodářského dění a to, co se děje v oblasti hospodářství, označit jako symbol dějin. Když pak formulujeme tezi, že dějiny lidstva jsou dějinami třídních bojů, je kvalita tohoto symbolu naplněna.

³) Ve své bibliografii k celkovému vydání Maxe Webera zaznamenává Martin Riesebrodt s přesným datováním jednotlivé fáze provádění tohoto ohromného projektu.

Nicméně omezení, jež Simmel současně historickému materialismu přičítá, spočívá v tom, že ostatní činitele, vedle hospodářského, jsou v zásadě stejně oprávněné stát se východiskem a středobodem analýzy. Jestliže jiný vědec staví do centra svého bádání odlišnou oblast sociální činnosti, než je hospodářství, musí mu být ponechána volnost, aby ukázal, jak hospodářství závisí na tom činiteli, který ve svém heuristickém záměru považuje za výchozí.

"Dějiny ústavních forem či zvyklostí společenských styků, intelektuální výchovy anebo trestního práva mají s dějinami dalších oblastí nepřerušené, i když namnoze zprostředkované a různě distancované vazby, takže mohou rovněž sloužit jako základ poznání celé historie. Avšak historický materialismus tvrdí, že ekonomické dění představuje nejenom základ poznání, nýbrž je i ve skutečnosti základem, hybnou příčinou všech ostatních jevů." [Op. cit.: 211].

Otázka rozlišování mezi základem poznání a reálným základem, která se tematicky táhne celou Simmelovou knihou jako červená nit, zde opět vystupuje do popředí. Jestliže rozhodneme o prioritě hospodářství se záměrem zjednat tím lepší možnosti poznání skutečnosti, pak je to postup, proti kterému Simmel nic nenamítá. Taková historická nebo sociálně vědecká metoda má své ospravedlnění a jistě by obohatila způsoby řešení daných úloh. Jestliže ale důvodem pro vyzdvižení hospodářské oblasti není vytvoření nástroje poznání, nýbrž domněnka, že je hospodářství fundamentem všech ostatních reálných procesů, pak dospíváme k bodu, kde Simmel s historickým materialismem nesouhlasí a prohlašuje jeho metodický postup za nesprávný.

"Vzhledem k nekonečným variacím mezi různými kategoriemi událostí by to bylo unáhlené dogmatické přerušení reálných souvislostí. Často se říká např.: velkopřůmysl, vzhledem k obstarávání surovin a odbytu produktů, nepotřebuje spoustu malých států, a proto vytvořil v poslední době velké jednotné státy Německo a Itálii. Kdybychom předpokládali, že tato kauzalita je správná - jak to je pak s Francií a Anglií, jejichž státní jednota zjevně není dílem velkopřůmyslu?" [Op. cit.: 211].

Simmel využívá dějinných událostí jako empirický materiál, na kterém prověřuje nosnost historicko materialistického přístupu. Jeho jednostranně kauzální vysvětlování politicko-historických procesů jako důsledků hospodářských událostí, např. industrializace, jsou pro Simmela prokazatelně neudržitelné. Proto bez sebe-menších pochybností tvrdí: považovat ekonomickou sféru za reálný základ dějin a hybnou příčinu všech ostatních procesů, je dogmatismus.

"Protože se taková proměnlivá působení a vzájemné vlivy odehrávají v nekonečném procesu, jemuž lze z hlediska našeho poznání těžko přisoudit počátek, je věcí libovůle, který článek vydělíme a prohlásíme za příčinu dalších jevů jedné řady - neboť *každý* článek, kterým tato řada prochází, je přirozeně podmínkou řady následující." [Op. cit.: 211]. Simmel pracuje s představou řetězu, jehož články zapadají jeden do druhého a tvoří souvislý celek. Pokus dobrat se myšlenkově sledem historických událostí zpětně počátečního článku, od kterého odvísejí všechny ostatní, je odsouzen k nezdaru.

"Uveďme jiný příklad z marxistické literatury. Kalvinovo učení o predestinaci zde není ničím jiným než výrazem skutečnosti, že ve světě konkurence nezávisí

úspěch či krach na činnosti a dovednosti jedince, nýbrž na neznámých nadindividuálních silách, což platí zejména o obdobích ekonomických zvratů a změn. Má-li to být něčím víc než jen vtipem, pak se toto vysvětlení dá jistě i obrátit: společenství, ve kterém z čistě náboženských důvodů převládalo fatalistické přesvědčení, bude mít sklon postupovat ve všech životních vztazích, tedy i ekonomických, podle zásady 'laissez aller', protože lidské jednání je prodchnuto duchem zbytečnosti veškerého snažení, účelovosti a regulace." [Op. cit.: 212].

Dojem, že se jedná o společenskovědní přístup, který do značné míry uplatnil Max Weber, je posilován odkazem na Kalvinovo učení. Význam vnitřní askize lze, jak tvrdí marxisté, vysvětlit tím, že tento náboženský postoj vyplývá z potřeby zdůvodnit zjevnou nahodilost pozorovanou v tom, že někteří podnikatelé měli úspěch a zbohatli, jiní ne. Pak je zapotřebí náboženství, které vysvětluje, že úspěšným je vyvolený, neúspěšným předem zatracený jedinec.

Simmel k tomu dodává, že toto lze vidět rovněž obráceně. Je nutno uvažovat ve vzájemných souvislostech: v kultuře a ve společnosti se nejedná o jednostranné kauzální vztahy v tom smyslu, že jev A je příčinou jevu B a že nemůže být naopak jeho důsledkem. V oblasti lidské kultury a společnosti jde vždy o interdependence, protože A a B se navzájem ovlivňují. Simmel argumentuje: jestliže určité náboženské přesvědčení přimělo věřící k fatalismu, pak by muselo vzniknout i něco, co odpovídá způsobu hospodářství v duchu kalvinismu: přesvědčení "o zbytečnosti úsilí, řízení, centrálního plánování" atd., které, jak Simmel míní, vyplývá pro kolektiv z učení o predestinaci.

Pro diskusi s historickým materialismem má koncepce askize pravděpodobně ještě větší význam než učení o predestinaci. Uznání fenoménu askize v jeho důležitosti pro křesťanskou kulturu je vyloženo v jiné Simmelově práci jasněji a daleko dříve, (a tím jednoznačně před Weberem): už ve dvousvazkové Etice, která vychází v letech 1892 (svazek 1) [Simmel 1892] a 1893 (svazek 2) [Simmel 1893], rozvíjí Simmel své představy. Askézí nerozumí ani tak negující aspekt zdržování se něčeho, jako spíše pozitivně etický čin: "Tak jako neuznáváme válečnou zásluhu tam, kde nepřítel byl slabý a neměl sílu, tak neuznáváme mravní zásluhu tam, kde nešlo o překonání žádného nepřítele." [Simmel 1892: 215]. Za takového nepřítele považuje Simmel pokušení. V příběhu o pokušení Ježíšově svádějí člověka, věřícího ve své božské poslání, lákadla světské moci a pozemského uctívání.

"Také buddhisté mají mýtus, podle kterého přichází ke světcům pokušitel a chce ho od jeho namáhavého životního údělu, obracet lidi na víru, vlákat do blaženého klidu smrti. Tento mýtus sami věřící interpretují jako pouhé symbolické vyjádření vnitřního procesu, odehrávajícího se v duši, když pak zdůrazňují, že světcův odchod od ženy a syna, vyžádaný novým posláním, byl nelehkou obětí. O Zarathustrovi, k jehož osobě se nevázají jinak žádné pověsti, se přece jen traduje, že než vstoupil na novou cestu života, přišel k němu Ahriman a pokoušel se ho odvést od čistého učení Ahuramazdy sliby pozemského štěstí o panství nad zemí. A jestliže Tertullián věří, že Boží sláva je o to větší, o co víc se Bůh při stvoření světa usilovně snažil a namáhal, pak to odpovídá stejnému pocitu." [Simmel 1892: 215 an].

Ve všech příkladech, které Simmel pro ilustraci uvádí, jde shodně o to ukázat, že dosažený mravní výkon askeze není nikterak samozřejmým, nýbrž je výsledkem přemáhání nejrůznějších obtíží. Je to jev, se kterým se podle Simmela setkáváme v nejrůznějších náboženstvích. Pokud jde o křesťanství, Simmel omezuje svou argumentaci na myšlenku, "že hodnota pozitivního mravního činu se přenesla i na časté průvodní jevy, jako obětování a potírání nemravnosti, a že tyto jevy pak navozují představu, že jsou podstatnými mravními hodnotami tím spíše, že byly spjaty právě s největšími a nejpozoruhodnějšími mravními činy." [Simmel 1892: 216]. Simmelův koncept askeze tedy dostává tvar přenesení hodnocení z pozitivního faktu *překonávání* obtíže na - původně negovanou - *obtíž* samotnou: zprvu se na potíže, jakožto překážky na cestě k provedení pozitivních činů, pohlíží zcela negativně. Protože však jejich překonání je podmínkou pozitivního hodnocení úspěchu, i negativní překážka se zpětně hodnotí kladně. Tímto postupem prokazuje křesťanství - podle Simmela - něco jedinečného, co všem ostatním náboženstvím chybí: zavedení askeze v tomto specifickém smyslu.

"Kristovo obětování života a doba křesťanských mučedníků musely obzvlášť přispět k tomu, aby se takovým činům, ke kterým patřilo osobní překonání, bolestné zřeknutí se rozkoší života, dostalo nejvyššího uznání... Kristus vnesl svým učněním a životem na svět zcela novou ideu, že utrpení a ponížení jsou body, jimiž člověk nutně prochází na cestě za dosažením nejvyšších cílů a jež jsou nezbytné dokonce pro vytvoření prostředků, které mu mají, dle subjektivního názoru, sloužit k dosažení těchto cílů. Utrpení je tak posledním stupněm žebříčku, na který lze na zemi vystoupit na cestě k nejvyššímu." [Simmel 1892: 217].

Simmel je přesvědčen, že koncepce askeze je novým a specificky křesťanským kulturním přínosem. Srovnáním se stoickým učněním řecké antiky a knihou Job ve Starém zákoně přichází k závěru, že proces, který zde byl nepochybně zahájen, nachází svůj konečný výraz až v křesťanské etice: "psychologický proces jde tímž směrem dál, sebepřemáhání a bolest stoupají v mravní hodnotě stále výš až ke konečnému bodu, kdy pozitivní jednání, jehož bylo obětování původně jen doprovodným jevem, zcela ustupuje a odřikání a sebetýrání se jeví jako mravní samoučel, jako hodnota sama o sobě; takové je stanovisko askeze." [Simmel 1892: 218].

Svou myšlenku o prvotnosti vysokého hodnocení asketismu v křesťanském normativním kontextu z r. 1892 Simmel dále rozpracovává v úvaze, jaké důsledky má tento princip pro každodenní morálku. Všiml si, že ochota se obětovat vede k trvalé angažovanosti a uvádí příklad matky, která se mnohého odřiká a mnoho obětuje pro své dítě, zejména v jeho mladším věku, která se však právě tím cítí na ně zvlášť intenzívně vázána. Toto pozorování zobecňuje Simmel do věty: "čím více obětí jsme pro věc přinesli, čím větší kapitál jsme takřikajíc do ní investovali, tím větší je také náš zájem o ní - tím, že dáváme svou osobnost, roztavujeme se do určité míry (sic) v této věci, negujeme (sic) závoru mezi námi a věcí." [Simmel 1892: 219].

Na morálně vědecké zevšeobecnění pak navazuje srovnáním mezi oblastí mravnosti a ekonomiky: "Tak jako je hodnota věci v ekonomickém smyslu určována její potřebností na jedné straně a momentem odporu, který komplikuje její

nabytí, na straně druhé, právě tak i hodnota v mravním smyslu je určována sociální, náboženskou aj. užitečností činu a zároveň mírou subjektivního úsilí a těžkostí, které bylo nutno překonat." [Simmel 1892: 219]. Na tyto pasáže z dvousvazkové Etiky z roku 1892/1893 se Simmel výslovně neodvolává ve svém přednáškovém cyklu o Schopenhauerovi a Nietzsche v roce 1907 [Simmel 1907], avšak jeho argumentace zde zřetelně navazuje na předchozí dílo [Helle 1986: 103-112]. Zde roku 1907 píše, že přívrženec Kalvinova učení o predestinaci vykonává svou profesionální práci co možná nejlépe a nejčestněji, "ne proto, že by to samo o sobě bylo náboženskou hodnotou, nýbrž jen proto, že v tom, co dělá, má již prostředek poznání svého náboženského hodnotového určení." [Simmel 1907: 202].

Simmel považuje za specificky křesťanské, že etika práce se stává protikladem ideálního morálního a sociálního chování v užším slova smyslu: "Konečná hodnota není v altruistickém jednání jako takovém, nýbrž v posvěcení a blaženosti duše, která je jeho vnitřní stránkou." [Simmel 1907: 202]. Simmel ve své koncepci askeze z roku 1892 vyzdvihuje jako zvláštnost křesťanské etiky, že pozitivní hodnocení výsledku jednání vztahuje současně na jeho průběh, kdy je nutno na cestě k cíli překonávat mnohé obtíže. Tak je možné hodnotit dobrovolné podstupování nejrozličnějších strádání, které se původně muselo jevit jako nutné zlo, v křesťanském kontextu jako kladné, protože toto strádání a útrapy vedou k hlubšímu zaujetí. Podobně argumentuje Simmel v polemice s Nietzsche, kterému vytýká, že vůbec nepochopil to, co je pro křesťanství charakteristické: hodnocení "altruistického jednání" nemá návaznost pouze v *efektu jednání*, "nýbrž v posvěcení a blaženosti duše", anebo podle Maxe Webera v *charismatu*, které asketovi přináší. Zvláštní význam konceptu askeze pro polemiku s marxisticky orientovanou makroteorií je v tom, že z marxistického hlediska se původní akumulace kapitálu uskutečnila výhradně bezohledným vykořisťováním a ne šetřením, zřeknutím se spotřeby, založeným na asketickém postoji. "Pokud vycházíme z představy dějin jako spleti kvalitativně odlišných řad událostí, pak je historický materialismus přínosný v tom, že uspořádává a organizuje celkový materiál v dosud nevídané míře a nebývale jej nalaďuje na základní tón. Avšak jeho víra, že podává věrný obraz skutečnosti, je metodický omyl prvního řádu. Nejen že zaměňuje stylizované zobrazení děje, utvořené v procesu poznávání, s jeho bezprostředním přirozeným průběhem, nýbrž i princip, který má heuristický význam a je experimentálně aplikován, zaměňuje s konstitutivním principem, který je dán předem a z něhož se odvíjejí fakta. Nikdo netvrdí, že ekonomický motiv ovládá trvale vědomí lidí i pokud jde o mimohospodářské aspekty a že je vědomě plodí; nikdo neví, co se děje v nevědomí a jak se tam spojují kauzality; proto smyslem materialistického pojetí dějin zůstává: události probíhají tak, *jako by* tento motiv lidí ovládal. Avšak spojení mezi vnějšími a vnitřními obsahy dějin, na které právě materialismus energicky poukazoval, a jejich střídavý vliv na vědomí, poskytují možnost, aby i všechny ostatní motivy fungovaly jako heuristický princip." [Simmel 1905: 212 an].

Hodnocení historického materialismu jako vědecké metody je u Georga Simmela kolísavé. Na jedné straně je ochoten uznat zásluhy tohoto přístupu, které jsou v tom, že ukazuje význam hospodářských procesů pro kulturu a společnost. Teprve vytvořením tohoto nástroje poznání bylo možné podtrhnout význam hospo-

dárského dění a tím je posunout do zorného pole badatelů, kteří se zajímají o historii. Proti tomuto pozitivnímu úsudku stojí na druhé straně negativní hodnocení, které v souvislosti s historickým materialismem mluví o dogmatismu. Simmel považuje za historický omyl nejvyššího stupně "mylný" názor stoupenců historického materialismu, že kreslí skutečnost věrně tak, jak se děje, že nepoužívají heuristický nástroj, nýbrž sami odhalují reálný základ průběhu dějin, když prohlašují, že hlad lidí je motorem sociálního jednání.

Georg Simmel slovo za slovem dokazuje zástupcům historického materialismu, že nevědí, co činí, a že proto není metodika jejich postupu přijatelná. Tato záměna heuristického principu a reálného základu má v dějinách výkladu lidského bytí starou tradici. Popis stvoření světa v bibli je až do našich dnů vykládán jako odraz skutečné události. S vítězným tažením darwinismu se však v křesťanských kruzích stále více prosazoval názor, že v této biblické zprávě o stvoření je nutno vidět přirovnání, heuristický nástroj, pro výklad prapočátků lidstva. Mohli bychom se při této úvaze tázat, zda toto není jeden z důvodů, proč historický materialismus, který Simmel analyzuje, vykazuje tak zřetelné paralely s teologickým myšlením.

"Materialismus rozhodně nepřijímá obraz dějinného života, sestávající z nedokončeného tkaniva mnoha navzájem koordinovaných vláken. Pro materialismus je hospodářství trvalou podmínkou všeho ostatního vývoje, rozvíjející se soběstačně v základní rovině dějin, společným spodním proudem, který se nestřídá s jinými, nýbrž tyto ostatní proudy nese v každém bodě svého průběhu, podstatou, věcí o sobě, všech ostatních jevů historie. Pouze v podmínkách takové struktury je historický materialismus jakožto konstitutivní princip možný. Avšak právě tato vede k obtížím v historickém obrazu, které se v materialistické teorii projevují jako metafyzika." [Simmel 1905: 214].

Odkazem na metafyziku naznačuje Simmel toto: pro výklad skutečnosti se používají empiricky nezjistitelné obsahy představ. Předměty metafyzického úsilí jsou otázky, týkající se bytí člověka vůbec, podstatě hmoty, života a lidské duchovnosti. U nábožensky smýšlejícího člověka to vede dříve nebo později k otázce po Bohu, u člověka bez vyznání k otázce po analogických, nadosobních principech. Simmel nenamítá nic proto tomu, když si někdo v rámci poznávacího úsilí vypomáhá metafyzickými pomůckami. Považuje však za nepřipustné, že historický materialismus nepřiznává metafyzickou povahu a naopak se tváří jako teorie, založená na empirických faktech.

"Jestliže je totiž správné, že vývoj mravů a práva, náboženství a literatury atd. sleduje křivku hospodářského vývoje, aniž by ho podstatně ovlivňoval - pak nevidím (Georg Simmel), na základě jakých příčin dochází k změnám hospodářského života. Vynález střelných zbraní, objevení Ameriky, duchovní produktivita na konci středověku prý nebyly podnětem k přechodu od feudálního a naturálního hospodářství k moderním hospodářským formám, nýbrž naopak prý rozvoj hospodářství podporoval a vyvolal tyto duchovní, technické a teritoriální expanze. Proč však se lidé nespokojili na věčné časy s naturálním hospodářstvím a vazalstvím? Každá forma výroby prý byla původně své době absolutně přiměřená; protože však "její doba" je výlučně určována jí samou, zůstává nejasné, proč se

z této přiměřenosti vyvíjí pozdější rozpor - mezi výrobními silami a výrobními formami." [Op. cit.: 214 an]. Simmel zde znovu ilustruje už formulovanou kritiku: historický materialismus chce na jedné straně prokázat, že veškerá historická změna vychází z oblasti hospodářství, že hospodářství je hybnou silou dějin, energií kultury, silou, která samojediná způsobuje tuto změnu. To vede samozřejmě k otázce, proč se pak hospodářství samo mění. Marx k tomu říká, že dochází k rozporu mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Nemusí tedy dojít k rozporu mezi hospodářstvím a ostatními oblastmi kultury a společnosti, nýbrž k rozporu v rámci hospodářství samotného. Georg Simmel klade nyní otázku, jak by se dal pochopit vznik tohoto rozporu, který je hospodářství imanentní.

Je zřetelné, co Simmel touto otázkou sleduje: domnívá se, že oblast hospodářství podléhá mimohospodářským vlivům, tj. duchovním, kulturním vlivům, které působí na hospodářství tak, jak to později podrobně ukáže Max Weber. Tím však odpadá marxistický požadavek, že pouze hospodářská oblast je zdrojem sociální změny. "Protože jiné skutečnosti údajně nespolutvůřily při změně forem výroby, musí tedy každé stadium hospodářství samo ze sebe a bez vnějších vlivů obsahovat síly, které ho přesahují - ve smyslu partenogeneze hospodářské situace. Čistá imanence tohoto vývoje je popisována takovými výrazy, jako: výrobní formy epochy "se vyvíjejí", nové formy společenské "nastávají". To jsou všechno prázdná slova, která nejsou o nic lepší, než když činíme za změny zodpovědnou "moc doby" [Op. cit.: 215].

Simmel, ne bez posměchu, komentuje obraz této partenogeneze, podle které je hospodářství pannou, jež bez oplodnění sama ze sebe rodí novou formu dějin. Tato představa je podle Simmela pošetilá a nepřipustná. Svou kritiku ilustruje odkazem na pojmy, které všechno zakrývají. Protože historický materialismus nedokáže dobře vysvětlit, jak dochází ke změně v rámci hospodářství, tvrdí jednoduše, že tato změna vychází sama ze sebe. To je pro Simmela nevyléčitelná slabost marxismu, a proto píše: "Jsou to jen prázdná slova..." "Je to skoro tak, jako kdyby každé hospodářské epoše byla předem propůjčena určitá míra životní síly, která se postupně vyčerpá. Vysvětlit, proč ale dochází ke stagnaci a zániku na jedné straně, růstu napětí a zrodu nového na straně druhé, jestliže není uznáno vzájemné působení všech historických faktorů, lze vysvětlit jen skrytou metafyzikou, ve které dál žije 'samopohyb ideje'." [Op. cit.: 215].

Simmel dokazuje historickému materialismu, který se podle modelu přírodních věd zdobí nárokem na objektivní vědeckost a empirickou pravdivost, že je proniknut virulentní metafyzikou. Tomu odpovídá již naznačená myšlenka o zamaskované teologii: a kromě toho zmínka o metafyzice jako u Hegela, v souvislosti s formulací o "samopohybu ideje". Tato koncepce samopohybu je v historickém materialismu právě tak přítomná jako u bývalého evangelického teologa Hegela. Aby tedy člověk mohl být historickým materialistou, musí být v zásadě zbožným a věřícím člověkem a přitom má ještě tu "výhodu", že nemusí věřit v žádného Boha, na kterém by se snad cítil závislý, ale může si sám namluvit, že jeho přesvědčení je založeno na prokazatelných a vědeckých faktech.

To, oč se zde jedná, není pro Simmela polemickou kritikou, nýbrž zhodnocením příspěvku, kterým realistická teorie dějin prezentovaná historickým materialis-

mem, může obecně přispět k úplnému překonání realistického pojetí historie. Na příkladu historického materialismu se výrazně projevují metodologické slabiny, které jsou vlastní každé formě metodologického realismu. Lze na něm ukázat, jak se maskovaná metafyzika vplížila do metodického postupu. Teorie, která si v oblasti kultury a společnosti činí nárok, že popisuje skutečnost tak, jak tato skutečně funguje, si zasluhuje krajní nedůvěru, protože podkladem takového přístupu musí být metafyzický obsah. O metafyzice Simmel píše: "Zatímco metafyzika spatřuje opravdovou jednotu dějin, ve skutečnosti je možné dosáhnout jednotného obrazu celkového dění jen jednostranným konstruováním." [Op. cit.: 215 an].

Takto formulovaný názor připomíná koncept ideálního typu Maxe Webera.⁴ Skutečnost je tak komplikovaná a tak mnohorozměrná, že jsme zcela neschopni zobrazit ji v naší řeči. Co však můžeme, je zhotovit si heuristický nástroj jako konstrukci podle vybraných znaků. To dělá historický materialismus také a Simmel to považuje za záslužné. Historický materialismus ale neuznává a nepopisuje tyto jevy jako konstruované, nýbrž si tímto umělým výtvorem činí mylný nárok, že popisuje skutečnost. A to je jeho nepřijatelnou a osudovou stránkou.

"Tím, že materialismus hlásá: Dějiny mají co činit jen s variabilními elementy bytí, uznává je jako výběr a - nevyhnutelně - jako novou syntézu prvků skutečnosti. Neboť jestliže vypustíme konstanty, které se pronikají s těmito prvky v absolutně reálné, žité skutečnosti, pak to, co zůstane, musí být převedeno do nových a vlastních souvislostí, tím to však můžeme srovnat s uměleckým dílem, které zachycuje jen dojmy jednoho smyslu a ztvárňuje je do obrazové souvislosti, vlastní pouze jemu..." [Op. cit.: 217 an]. Simmel zde připomíná, že také znovuvytváření skutečnosti v uměleckém díle je "izolující abstrakcí" a tím se dá srovnat s tím, co dělá kulturní a sociální vědec, když se zabývá svými předměty. V umění se rovněž izoluje jedna smyslová dimenze: v malířství jde jen o to, co může vidět zrak. Skutečnost je mnohorozměrná, naplněná zvuky a pachy. Malířství se soustřeďuje na předměty optického vnímání a jen v této oblasti se pokouší o kreativní přetváření skutečnosti. Jiným příkladem je hudba, která se zcela omezuje na akustickou formu smyslového vnímání a pokouší se v této oblasti samotné kreativně přetvářet skutečnost. A podle Simmela je tomu rovněž tak u vědce, který se zabývá kulturou.

"Tak se jednotlivé události samy o sobě nejeví jako dějiny; dějinami se teprve stávají, když je zachytíme do vývojových pojmů, které umožňují poznávat "variabilitu" této řady - stejně jako se prostorový svět realizuje tak, že smyslové dojmy, samy o sobě neprostorové, se syntetizují ve formě chápání prostorovosti. Tak získávají jednotlivé skutečnosti smysl, na základě kterého je lze označit jako dějiny ve zvláštní kategorii variability, která nespočívá nikdy v jednotlivostech, nýbrž je srovnáním, vztahem, vývojovou jednotkou, již utváří ten, kdo se jim snaží porozumět."

⁴) Takovými konstrukcemi ideálních typů jsou např. pojmy a "zákony", sestavené čistou teorií národohospodářství. Popisují, jak by určité lidské jednání probíhalo, *kdyby* bylo pouze účelově-racionální, nenarušené omylem a afekty, a *kdyby* bylo zcela jednoznačně orientováno jen na jeden cíl (hospodářství). "Reálné jednání probíhá tak, jak ho konstruuje ideální typ jen zřídka (např. burza) a vždy jen přibližně". Max Weber, Základní sociologické pojmy [Weber 1951b: 53].

[Simmel 1905: 218 an]. Právě sociolog ví, co míní Simmel, když mluví o tom, že "smyslové dojmy, které jsou samy o sobě neprostorové, se syntetizují ve formě chápání prostorovosti". Ve stratifikační teorii mluvíme o horní, střední a dolní vrstvě, jako by přitom šlo o prostorové uspořádání, jako by něco bylo nahoře a něco dole. Každý samozřejmě ví, že jevy ve skutečnosti nejsou umístěné v konkrétním reálném prostoru. U Simmela však nejde v první řadě o tento skoro banální poznatek. Mnohem více zdůrazňuje, že vytržené skutečnosti, pojímané samy o sobě a analyzované mimo souvislost, nelze popsat jako smysluplné.

Kategorie smyslu je spíše výsledkem syntézy, která dodává skutečnosti měřítko, vytvořené a přiložené badatelem, což platí podle Simmela obzvláště u "kategorie variability". Podle toho, jaká měřítka bereme pro srovnání a vývoj analýzy, dostáváme obraz reality. Nárok na realismus uznává Simmel historickému materialismu potud, pokud se vyslovuje proti "ideologickému" pohledu na historii. K Marxově kritice ideologie Simmel píše: "Kdyby skutečnost probíhala tak, aby to odpovídalo alespoň některé z těch idejí, pak by toto smysluplné řazení scén nevykazovalo ani neznamenaló sílu, určující každou jednotlivou skutečnost a místo, na kterém se objeví. Podle Simmela se dopouští tato ideologie chyby: jako kdybychom chtěli filmový obraz, který podle smyslu znázorňované události přechází dalším obrazu, považovat za *příčinu* objevení následujícího. Příčinu musíme hledat v rotujícím válci, který sám promítá každý obraz, zatímco vzájemná souvislost těchto obrazů v ideálním *smyslu* je slabá a neplodná. Tuto iluzi, která ideu zaměňuje s kauzalitou, chce historický materialismus nahradit odhalením přímo působících příčin; jeho ideologie zaměnila účinek s příčinou a za příčinu považuje to, co může být jen vnějším *jevem* skutečného dění..." [Op. cit.: 223 an].

Na příkladu kinematografu, který byl tehdy vzrušující technickou novinkou, vytýká Simmel historickému materialismu další nedůslednost, která tkví v tom, že sice odhaluje ideologický obsah jiných filozofických koncepcí dějin, vlastní ideologii však nereflektuje. Simmelova otevřenost a nepředpojatost ho přivádí k dalšímu příkladu ambivalence historického materialismu: jeho proklamovaný záměr, umožňovat neideologické chápání dějin, nachází samozřejmě Simmelův plný souhlas. Pro názornost používá srovnání s procesy vnímání při předvádění filmu Choreutoskopem, který v roce 1884 v Londýně vyvinul W. C. Hughes. Historický materialismus, jako jehož mluvčí Simmel přechodně vystupuje, by zastáncům "ideologického" pojetí dějin vytýkal, že považují událost, která ve filmu předchází jiné události, za příčinu té následující, zatímco ve skutečnosti jsou to pouze technické procesy v projektoru, které *způsobují* dojem návaznosti událostí. Při potírání této "iluze, která zaměňuje ideu s kauzalitou", ob stojí podle historického materialismu mechanicko - naturalistické procesy jako "bezprostředně působící příčiny". Přitom může historický materialismus počítat se zásadním souhlasem mnoha vědců, kteří v atmosféře duchovní únavy z metafyziky přijímají realistické přístupy. To opět umožňuje marxistické teorii poznání plavit se pod cizí vlajkou.

"Naopak: ideu metafyziky jako hnací síly dějin, jako jediné přirozené příčiny jedinečného přirozeného průběhu historie, podsouvá historický materialismus jiným: ideální zájmy považované za hnací síly a materiální zájmy jako hnací síly dějin jsou myšlenkovou paralelou. Omezení rozhodujícího a samo o sobě působící-

ho historického dění na oblast hospodářství vyplývá z chybného závěru (*quaternio terminorum*), redukujícího chápání historie principiálně na empiricky konkrétní příčiny a na jejich selekci v jediné zájmové sféře..." [Op. cit.: 225].

V tomto citátu, jehož závěr budeme opakovat, mluví Simmel o další metodické chybě historického materialismu. Dosavadní úvaha ukázala, jaký význam má srovnání metafyzické ideje jako hnací pružiny dějin na straně jedné, s konkrétními hnacími silami přítomnými v objektivní realitě na straně druhé. Simmel považuje tento protiklad za smysluplný, vytýká však historickému materialismu, že tomuto protikladu podouvá jiný a ten nabízí pod falešnou etiketou protikladu mezi ideálními a materiálními zájmy, to jest ekonomickými potřebami jakožto hnacími silami dějin. Podle Simmela přitom historický materialismus využívá toho, že ve vědě je tendence eliminovat metafyzické prvky a soustředit se při poznávání na skutečnost samu. Historický materialismus tvrdí, že odpovídá této tendenci vymýtí metafyziku z vědeckého postupu při vysvětlování souvislostí, když za hnací pružiny dějin nebudeme považovat ideální, nýbrž pouze ekonomické, materiální zájmy. Bohužel je příliš mnoho lidí, kteří tomu věří a kteří tento protiklad, tento blok čtyř pojmu (*Quaternio terminorum*), nevidí v jeho složitosti.

Jde přitom o "chybný závěr, který redukuje principiálně chápání dějin na empiricky konkrétní příčiny a tyto omezuje na určitou jednotlivou zájmovou oblast..." [Op. cit.: 225], který nám má namluvit, že když už nechceme metafyziku, ale chceme pěstovat vědu, která vysvětluje skutečnost z ní samé, takovou jaká je, musíme se omezit na studium ekonomických zájmů jako hnacích sil hospodářství, chceme-li vyložit průběh dějin a zůstat přitom empiricky důslednými.

Nejsme-li schopni rozlišovat mezi metafyzikou, jako nepochybnou předpojatostí v procesu získávání vědeckých poznatků na straně jedné, a ideovými pohnutkami všedního jednání, vyvěrajícími z náboženských nebo kulturních ideálů na straně druhé, pak směřujeme do pastí, nastražené historickým materialismem. Simmel je nezvratně přesvědčen, že člověk, konkrétně jednající v dějinách, může být motivován náboženským nebo jiným kulturním ideálem.

To však nemá nic společného s tvrzením, že dějiny jsou hnány světovým duchem nebo železným zákonem; to by byla neosobní síla, zasahující odněkud do průběhu dějin jako *deus ex machina*, to by byla metafyzika. Když však Max Weber zjišťuje, že podnikatel jako zbožný kalvinista je připraven jednat asketicky, nerozházet své peníze, nýbrž stále znovu investovat do svého podniku, pak se tím empiricky prokazuje, že hnací silou dějin může být náboženský motiv individuálně jednajícího člověka. To je zcela odlišné od metafyziky, která je základem věd o kultuře. Historický materialismus však využívá trendu, odvrhujícího metafyzické pomůcky a akceptujícího jen racionální kauzální souvislosti pro vysvětlení. Proto se musí podle něj vycházet z toho, že dějiny nejsou utvářeny idealisty, nýbrž hospodářskými zájmy. A to právě označuje Simmel výrazem *quaternio terminorum*. Touto námitkou vrcholí kritika metodologie historického materialismu.

Obava, že implikace historického materialismu by mohly být čistě ekonomicky motivovaným jednáním určitých lidí ospravedlněny, ne-li filozoficky, tak přinejmenším politicky, provázela Simmela pravděpodobně v posledním desetiletí živo-

ta. Pohlédneme-li zpět, můžeme se podívat, jakou malou pozornost vzbudila tato Simmelova filozofickometodologická kritika metody Karla Marxe. Slabosti, gnozeologická neudržitelnost historického materialismu, tu byly odhaleny příliš brzo. Přitom zde nebyla přenesena politická polemika, nýbrž s odbornou přesností předložen důkaz, že Karel Marx byl slabým filozofem. Tyto pasáže jsou zajímavé kromě toho také z hlediska jejich pravděpodobného působení na Maxe Webera.

Přeložil Josef Solar

HORST JÜRGEN HELLE je profesorem Ústavu pro sociologii Univerzity Ludwiga Maximiliana v Mnichově. Zabývá se sociologickou teorií a historií sociologie. V nejbližší době vyjde jeho nejnovější práce *Verstehende Soziologie und Theorie der Symbolischen Interaktion*, 2. überarbeitet und erweiterte Auflage, Stuttgart: B. G. Teubner 1992, 187 pages.

Literatura

Bendix, R., 1960. *Max Weber - Das Werk*. München: R. Piper.

Gerth, H. H., C. W. Mills 1946. "Introduction: The man and his work". Pp. 3-74 in *Max Weber: Essays in Sociology*, ed. by H. H. Gerth, C. W. Mills. New York: Oxford University Press.

Helle, H. J. 1982. "Chancen und Mängel in der Rezeption Max Webers", Pp. 11-24 in *Kultur und Institution*, Hrsg. H. J. Helle. Berlin: Duncker und Humboldt.

Helle, H. J. 1986. *Dilthey, Simmel und Verstehen*. Frankfurt a. M., Bern, New York: Peter Land.

Marcuse, H. 1965. "Industrialismus und Kapitalismus", Pp. 161-180 in *Max Weber und die Soziologie heute: Verhandlungen des 15. Deutschen Soziologentages (28.-30. April 1964 in Heidelberg)*, Hrsg. O. Stammer. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Simmel, G. 1892. *Einleitung in die Moralwissenschaft - Eine Kritik ethischer Grundbegriffe*, 1. Band. Berlin: Verlag Wilhelm Hertz (Bessersche Buchhandlung).

Simmel, G. 1893. *Einleitung in die Moralwissenschaft - Eine Kritik ethischer Grundbegriffe*, 2. Band. Berlin: Verlag Wilhelm Hertz (Bessersche Buchhandlung).

Simmel, G. 1905. *Die Probleme der Geschichtsphilosophie: Eine erkenntnistheoretische Studie*, (2. Aufl.). Leipzig: Duncker a Humboldt.

Simmel, G. 1907. *Schopenhauer und Nietzsche. Ein Vortragszyklus*. Leipzig: Duncker a Humblot.

Walther, A. 1923. "(Besprechungsaufsatz zu:) Weber, Marx: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie". *Theologische Literaturzeitung*, 48: 506-512.

Weber, M. 1920. "Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen: Das antike Judentum (1917/19)". P. 88 in *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie Bd. III*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Weber, M. 1951a. "Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis." P. 205 in *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (2. Aufl.)*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Weber, M. 1951b. "Soziologische Grundbegriffe". Pp. 527-565 in *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, 2. Aufl.* Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Summary

Georg Simmel's *The Problems of the Philosophy of History* was first published in 1892. For the second edition of 1905 Simmel added a chapter on "Historical Materialism," spelling out his critique of Karl Marx. Simmel first rejects the name as erroneous, since what historical

materialism in fact has to offer is a psychological hypothesis rather than an argument based on truly materialist premises.

Then he rejects the Marxian claim to be able to render an objective reconstruction of historical reality, which Simmel considers to be unacceptable on methodological grounds. In this he follows the notion of Kant on the creative contribution of the scholar in forming his object out of the raw material of his data.

Next Simmel points to the wide variety of developments in the histories of individual cultures which "Historical Materialism" cannot explain: If the path followed by history were determined by economic conditions alone the subtle difference between different peoples would not have come about. In order to take those differences into account, the theory would have to be developed into a taxonomy of psychological types.

Simmel is willing to acknowledge the wealth of insights to be gained from using the system of Marxian concepts as heuristic tools which, in Max Weber's terminology may be applied in research as "ideal types". However, historical materialism itself is based on the radical claim to render a precise description of historical reality. Just as is the case with historical realism, historical materialism is erroneous in this claim to be able to reproduce history as it objectively exists.

The truth is, according to Simmel, that in history the economy and religion, the political condition of the state and the lives of individuals, art and law, science and forms of marriage are all inseparably interwoven. Each of these aspects of reality can be viewed in isolation to gain special insights. The economic aspect has no priority over the others, and certainly none of these can be singled out as the dominant energy and primary moving force in real history. In that historical materialism claims to have discovered the economic process as the real foundation of development and the autonomous cause of all other movements it becomes, what Simmel calls "dogmatism".

In this earlier two volume monograph on ethics (1892/93) Simmel points to the significance of the concept of asceticism. The positive notion caused by the experience of having overcome difficulties can be transferred even to the difficulties themselves which thereby - although originally seen as something negative - can be given a positive meaning. This religiously based attitude may become significant in motivating people to restrict consumption and invest savings. This is an alternative concept to the Marxian notion of original exploitation.

Finally Simmel addresses the problem of metaphysics. He has no objection in principle to including metaphysical notions into the process of theory construction. But this would be acceptable only if it is acknowledged as such. He rejects those aspects of historical materialism in which what is in fact a metaphysical component is presented as if it were empirically founded. Any theory that claims to reproduce reality without distortion ought to be approached with utter suspicion.

While these arguments have made it clear that Simmel agrees with the confrontation of on the one hand a metaphysical idea as moving force in history versus concrete empirical necessities that exist on the other, he reveals that historical materialism confuses this pair of opposites with another one: interests and motivations based on ideals (e.g. religious, ethnic) versus interests and motivations referring to material needs (food, housing). According to Simmel historical materialism takes advantage of a widespread disillusionment with metaphysics, then glosses over the difference between the two pairs of opposites and makes people believe, that both refer in fact to the same confrontation. Thus the Marxian system seems to teach a scholarly method that tends to ignore interests and motivations based on ideals.

Simmel admires "Historical Materialism" because of the fruitful chances it opens up to research if used as a system of heuristic tools, and at the same time he rejects its epistemology on the grounds of its severe methodological weaknesses.

Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti

JAN KELLER*

Masarykova univerzita, Brno

Nationalism as an unintended consequence of the democratization of society

Abstract: The author tries to analyze the circumstances which connect the movement of nationalism with the process of the democratization of society. He considers nationalism to be the reverse side of democracy, and not mentioned in common advertisements for democracy. Nationalism enables the joining of the democratic ideology of equality with the (typically estate) privileged position of the whole nation as against other nations. The author distinguishes three types of nationalism: classical nationalism, the nationalism of marginal groups, and the nationalism of developing countries. He says that all three types are represented in the present-day nationalism in Central and Eastern Europe. Nationalism has been and still remains a mixture of the messianism of the folk strata and cold calculation from the side of power élites. The irrational character of nationalist movements does not prevent in the least their absolutely rational misuse.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 38-48)

"Občan je vždy více vázán
na svou vlast než poddaný,
neboť každý má raději svůj majetek
nežli majetek svého pána".

Voltaire (1752)

Dnes není nutno zvlášť zdůvodňovat aktuálnost problematiky nacionalismu. Z hlediska sociologie je spíše na místě zamyslet se nad tím, proč tato disciplína věnovala otázce nacionalismu tak málo pozornosti, i když se od samého počátku rozvíjí v situaci, která je atmosférou nacionalismu výrazně poznamenána. Přesto klasická sociologie od Comta až po Parsonse o nacionalismu nápadně mlčí. Možná proto, že nacionalismus je vlastně určitou karikaturou toho, co sociologie od svého počátku hledá - karikaturou znovunalezené celospolečenské integrity, která je neméně pevná a dokonce snad i odolnější, než byly vazby, jež stmelovaly společnosti tradiční.

Nacionalismus dokáže vše, co Comte vkládal do představy pozitivního náboženství, a přitom není žádnou vědou. Nacionalismus dokáže skvěle suplovat Durkheimovu organickou solidaritu a přitom mu nevádí jakkoliv rozbujelá forma dělby práce. Nacionalismus vykazuje všechny znaky obrozujícího charismatického panství a nepotřebuje k tomu ani charismatického vůdce. Konečně hodnoty nacionalismu spolehlivě plní všechny sociálně integrující funkce Parsonsova "systému kultury" a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Doc. PhDr. Jan Keller, CSc., katedra sociologie a sociální práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity Brno, Arne Nováka 1, 602 00 Brno.

přítom kupodivu dokáží posilovat agresivitu a nekulturní pudovost lidského jednání.

Sociologie je vědou o tom, jak je možný sociální řád. Nacionalismus je svědectvím o tom, jaké podoby může sociální řád nabýt, byť byl po všech stránkách dokonale integrován.

Jeden, nebo více nacionalismů?

Nacionalismus budeme definovat jako masové hnutí, které směřuje loajalitu vůči národu a jeho státu, ať již existujícímu, či teprve požadovanému. Toto vymezení klade důraz na dvě skutečnosti:

1. Nacionalismus nelze ztotožňovat s jakýmkoliv projevem oddanosti vůči vlasti. Takové projevy jsou v historii poměrně časté, pokud se však omezují na gesta vzdělců, politiků či umělců a zůstávají bez hromadné odezvy, není účelné řadit je do kategorie nacionalismu.
2. Nacionalismus jako hnutí je svázán se zcela určitým typem státu, s takzvaným moderním státem, jehož počátky lze v Evropě sledovat s určitou námahou již od dvanáctého či třináctého století, zcela bezpečně pak od století šestnáctého.

Počátky nacionalismu, jenž splňuje uvedené znaky, bývají kladeny do druhé poloviny 18. století, výjimečně již do poloviny 17. století [Kohn 1951].

I když různé typy nacionalismu mají jisté společné rysy, považujeme za užitečné rozlišit tři jeho formy, které se rozvinuly v odlišných historických, politických, sociálních a kulturních souvislostech. V tomto smyslu lze vydělit následující typy:

- a) Klasický nacionalismus, jenž propuká ve druhé polovině 18. století ve Spojených státech a ve Francii a šíří se v průběhu následujícího století do zemí střední a východní Evropy právě tak jako do Latinské Ameriky a do některých zemí Asie. Klasický nacionalismus je spojen s emancipací třetího stavu, který se přihlašuje o podíl na moci, jenž by odpovídal jeho ekonomickým zdrojům a sociálnímu významu. Do počátku našeho století se rozšiřuje i do nižších vrstev postižených společnostmi.
- b) Nacionalismus okrajových menšin sílí v Evropě a v Kanadě zejména od šedesátých let našeho století. Projevuje se zvláště silně ve Francii (Korsika, Bretaň, jihozápadní Francie aj.) a Španělsku (Baskicko, Katalánie, Galicie aj.), ale také v Anglii (Cornwall, Man, Shetlandy a Orkneje), Holandsku (Frísko), Itálii (Sicílie) a jinde. K jeho zvláštnostem patří to, že se rozvíjí zpravidla v demokratických zemích a jeho nároky kolísají od volání po větší kulturní autonomii až po požadavek státní suverenity.
- c) Nacionalismus v zemích třetího světa vyrůstá často z boje proti kolonialismu, neredukuje se však na něj. Na rozdíl od obou předchozích typů vychází především shora, je formou oficiální státní ideologie, která se snaží mobilizovat masy a překonat jejich sociální a kulturní roztržistěnost.

Klasický nacionalismus

Je bezprostředním důsledkem centralizace státní moci a zprostředkovaným důsledkem rozvoje svobodného trhu.

Politika dynastických států od konce raného středověku více či méně systematicky vyřazuje postupně všechny alternativní objekty loajality. V průběhu řady století se tak na jedné straně oslabuje loajalita vůči městu, vrchnosti, obci či provincii, na straně druhé se omezuje univerzální loajalita pěstovaná katolickou církví. Suverénní stát si vynucuje respekt jak na úkor univerzálních církevních institucí, tak na úkor místních a osobních vazeb. Rozměry absolutistických států vytvářejí základní měřítko pro rozvoj pozdějšího nacionalismu v zemích západní Evropy. Jedná se o poměrně komplikovaný proces: od 15. do 17. století se věrnost vůči bohu nejprve zesvětšuje do podoby věrnosti ke státu, aby se pak v podobě nacionalistické věrnosti národu stala zase posvátnou. Absolutističtí panovníci jsou tedy nikoli snad duchovními otci, avšak nesporně mocenskými otci nacionalismu. Pozdější nacionalistická hnutí se orientují na obrysy mocenských útvarů, které tito vládcí (se zcela jinými záměry) v části Evropy ustavili, naplňují je však novými symboly. Právě v podmínkách absolutismu se ovšem zformovalo přesvědčení, že instituce státu je spolehlivým garantem ekonomické prosperity i kulturní svébytnosti. Tento formální předpoklad nacionalismus přejal a naplnil vlastním obsahem. Tímto obsahem je vláda lidu, oddanost demokracii v národním provedení.

Rozvoj moderní demokracie je sociálním doprovodem rozvoje trhu. Tržní ekonomika vyžaduje zrušení všech mimoekonomických forem závislosti, neboť ty by bránily volné konkurenci a kalkulaci nákladů a zisku. Člověk musí být učiněn naprosto svobodným, má-li mít možnost sám sebe prodávat za co nejvýhodnější cenu. Tato svoboda však zároveň společnost atomizuje, neboť ruší tradiční vazby. I když tyto vazby osobní závislosti není třeba idealizovat, jejich zrušením pronikavě stoupá riziko anomie. Svoboda a rovnost nejsou kvality, které by samy o sobě sociálně integrovaly. Racionalistický liberalismus předpokládal, že úlohu integrujícího činitele bezesbytku zabezpečí právě trh. Pokud má liberalismus pravdu, pak je vznik nacionalismu prostě nevysvětlitelný. To, že se nacionalismus rozmáhá nejprve ve společnostech přecházejících k tržnímu hospodářství a později ve společnostech, které přejaly hodnoty trhu, i když samotnou instituci dosud efektivně nerozvinuly, nasvědčuje tomu, že pro členy těchto společností nepředstavuje samotný tržní mechanismus uspokojivou formu participace na pospolitém životě. Potřebují ji vyjádřit afektivně uspokojivějším způsobem.

Jinými slovy: mechanismus trhu rozbíjí tradiční formy závislosti, osvobozuje v tomto smyslu člověka, nedokáže ho však zpětně dostatečně integrovat do širšího celku, z něhož byl vytržen. Nedokáže překonat jeho úzkosti, uspokojit potřebu participace, potřebu překročení a přetrvání sebe sama ani potřebu oddanosti a náležitosti. Hodnoty trhu pouze zvyšují aktuálnost všech těchto potřeb tím, že jsou rušeny poměry, za nichž mohly být (jakkoli neuspokojivě) realizovány. Nové potřeby, které trh vytváří (konzumní potřeby), nedokáže zřejmě zmíněné hodnoty nahradit.

Za rozvoj nacionalismu, tedy neomezené oddanosti národnímu státu či jeho ideji, nemůže tedy jednotlivě ani trh, ani instituce moderního státu. Nacionalismus vznikl ze zkřížení mocenských struktur ustavených péčí absolutních monarchů a ambicí živých ideologickými předpoklady i sociálními důsledky fungování svobodného trhu.

Klasický nacionalismus vzniká v důsledku přesunutí nejvyšší loajality obyvatelstva na stát a tento přesun je možný teprve tehdy, když lid (národ) nahradí na trůně panovníka (či jeho mocenský ekvivalent). Logicky tedy nacionalismus sestává ze dvou kroků: (1) Stát se musí stát institucí, na jejíž úrovni se řeší všechny základní problémy přežití, musí dojít k etatizaci společnosti. (2) Lid musí nabýt dojmu, že tuto instituci může postavit do svých služeb, musí dojít k demokratizaci společnosti. Bez splnění některé z těchto podmínek nacionalismus nevzniká, tam, kde jsou splněny obě, nacionalismus se rozvíjí.

Stát se stává univerzálním nástrojem řešení zásadních problémů v souvislosti se svými zásahy do výroby i obchodu, se svým monopolem na výkon práva, na vzdělávání, na rozvoj dopravy a komunikací, na rozvoj vědy a techniky atd. Všechny tyto podmínky jsou v různých zemích západní Evropy naplňovány zejména od 17. století, v 19. století ("století liberalismu") jsou, zdá se nezvratně, upevněny.

Demokratizace těchto států neznamenala jejich zásadnější decentralizaci. Znamenala pouze to, že stále širší vrstvy obyvatel se mohou podílet na volbě těch, kdo budou napříště z centra vykonávat roli panovníka. Z čistě technických i mezinárodně politických důvodů již po dvě stě let platí, že jiné řešení zatím není možné. Nicméně i tato problematická forma demokratizace dokázala, že se lid se svým národním státem dalekosáhle identifikoval.

Tento "lid" není sociálně anonymní. V 18. století a dlouho do století následujícího se kryje s vrstvou majetných neurozených. Jsou to lidé silně frustrovaní tím, že jejich schopnostem (prokazatelně testovatelným podnikatelskými výsledky) neodpovídá reálný vliv na rozhodování státu. Vlastenec je v tomto prostředí v 18. století definován jako občan, který spolurozhoduje o veřejných záležitostech své země. Měšťanstvo se ovšem nikdy v historii neobešlo bez státu, chtělo-li prosperovat. Jakmile se majetní revolučně zmocnili státu, příslib jejich zisků se znásobil. Patrně zde je nutno hledat základ optimismu ideje pokroku.

Nacionalismus je nakažlivý. Postupně stále širší vrstvy hledají náhradu za upadlé a opuštěné loajality. Po pádu starých (jakkoli podezřelých) jistot jsou hledány nové autority, nové objekty víry a nová oblast bezpečí. Národ a jeho stát je po všech stránkách ideálním objektem. Kontinuita národa umožňuje alespoň částečně zatlačit úzkosti spojené s omezeností lidské existence, demokratický stát uspokojuje potřebu participace, národní stát potřebu oddanosti a náležení. To vše je navíc opřeno o zcela pragmatické skutečnosti. Stát se stal již dříve schopen v principu uspokojovat požadavky nejrozličnějších vrstev. O národním státu mohou všichni členové národa předpokládat, že je to přímo jeho povinností. Také nemajetní se lehce stávají nacionalisty, jakmile dostali od "svého státu" první důkazy jeho sociální odpovědnosti. Nacionalismus není tedy jen hledáním afektivní loajality či jen chladnou obhajobou ziskných zájmů. Je to kombinace obojího. Lidé se svými strachy a

nadějemi spatřují stále oprávněněji právě v národním státě vhodný nástroj k jejich řešení.

Stát je schopen zmírňovat konflikty různých vrstev a tříd, méně je však schopen zmírňovat konflikty různých národností žijících na jeho území. Národní stát je účinným nástrojem redukce anomie uvnitř národně homogenní společnosti. Vnitřní anomii redukuje tím, že ji transformuje do anomie ve vztazích mezi národy a státy. To je jeden z důvodů, proč je nacionalismus nakažlivý nejen dovnitř společnosti, ale také navenek. Šíří se od konce 18. století lavinovitě, neboť národy, které svůj vlastní stát zatím nemají, nechtějí riskovat podřízenost státu národnostně cizímu.

Jakmile byl v tržně rozvinutých zemích (Anglie, Francie, USA) nacionalismus jednou iniciován, šíří se od počátku 19. století do hospodářsky zaostalejších oblastí (Německo, Španělsko, Itálie aj.), a to zčásti jako obranná reakce vůči ambicím národně a státně již konsolidovaných sousedů, zčásti jako nápodoba jejich vzoru, zčásti jako obvyklý sociálně korigující doprovod pronikající ideologie i praktik svobodného trhu. Tentýž mechanismus působí později v zemích střední a jihovýchodní Evropy, dnes se tyto motivy v jiném dobovém kontextu reprodukují v měřítku celé východní Evropy.

Zásadní otázkou zůstává, proč potřeba loajality zintenzívněná pádem starých autorit nalezla stůj nejvyšší objekt právě v národu. Vysvětlení pomocí společné kultury, společných tradic či společného jazyka nejsou zcela přesvědčivá. Lidé hovořící stejným jazykem, spjatí stejnou kulturou a často tisíciletou společnou minulostí žili vedle sebe v rámci nejrůznějších civilizací, aniž se stali nacionalisty. Žili totiž ve společnostech, které nebyly demokratické. Nacionalismus je poutem, které dokáže stmelit lidi poté, co se jim dostalo (byť v náznaku) příslibu svobody a rovnosti, které bohužel samy neintegrují.

Nacionalismus spojuje ideu rovnosti s potřebou privilegovanosti. Příslušníci třetího stavu a tím spíše i ještě nižší vrstvy jsou v přednárodních státech znevýhodnění oproti těm, jejichž pozice je zaručena již narozením. Požadavek rovnosti vznesený třetím stavem znamenal pouze negativní vyrovnání se těmto vrstvám. Nacionalismus však umožňuje vyrovnat se těm, kdo jsou privilegováni, stejným způsobem, tedy rodově, a přitom podržet ideu rovnosti.

Nacionalismus je oddanost ideji celku sobě rovných, kteří se stávají sobě rovnými již svým narozením. Je to pokus vnímat celý národ jako jediný privilegovaný stav. Být členem národa je typicky stavovské právo, právo nabyté automaticky faktem zrození. Proto musí být nacionalismus ze své povahy povýšenecký proti druhým národům, neboť privilegizace je možná jedině v kontrastu s diskriminací druhých a v rámci vlastního národa prodchnutého hodnotou rovnosti nelze tuto operaci již provést, aniž by byl zpochybněn základ ideologie trhu. Tím se zároveň vysvětluje, proč je nacionalismus tak ochotně přijímán nejnižšími vrstvami, pro které musí být tržní rovnost silně problematická, avšak stavovská rovnost národní zcela reálná. Nacionalismus, i když je původně plodem ideologie trhu, se snadno stává přirozenou reakcí těch, kdo jsou z výhod trhu vyloučeni, ať již se jedná o jedince, sociální skupiny či celé národy. Ideologie trhu prudce zvyšuje ambice (neomezené

šance, naprostá svoboda). U jednotlivců i národů, jejichž ambice nebudou naplněny, dojde k rozvoji nacionalismu jako náhražkové ideologie privilegované rovnosti.

Nacionalismus marginálních

Demokracie není vládou lidu, nýbrž přinejlepším vládou zástupců většiny z těch, kdo se k otázkám vlády ve volbách vyslovili. Tato situace je problematická pro všechny menšiny včetně etnických. Jedním z řešení, k nimž etnické skupiny v podmínkách demokratických společností sahají, aby prosadily svoji menšinovou vůli, je separatismus. Nacionalismus etnických menšin sílí nepřetržitě v posledních třech desetiletích, přesto dodnes mnohé překvapuje. Snaha menšin o autonomii ekonomickou, kulturní i politickou bývá v centru považována za pouhý folklórní rozmar. Navíc bývá nepochopitelná zpravidla levicová orientace těchto hnutí.

Nacionalismus tohoto typu je vysvětlován podobně jako konflikty ohrožující moderní manželství - zvýšeným a neuspokojeným očekáváním [Smith 1979]. Střetávají se zde dvě protikladné tendence, které neuspokojenost očekávání podmiňují. Na jedné straně uvedl všeobecný rozvoj nejrůznějších forem komunikace i nejvzdálenější regiony do kontaktu s kulturními hodnotami centra. Vzrostla úroveň standardních očekávání ohledně participace na kultuře i na moci. Také na dřívější periférii se rozšířila představa ovládající demokratické centrum, a sice, že je možno řídit vlastní osudy vlastními silami. Zároveň se však staly z dřívějších impérií (Anglie, Francie, Španělsko aj.) druhořadé státy, které již nemohou uspokojovat ctižádost úředníků z periferie tím, že jim zabezpečí atraktivní pozice ve správě kolonií. Zatímco počet lidí s příslušným vzděláním dále roste, oblast, ve které se jejich talent a ambice mohou uplatnit, se zmenšila. Nepoměr mezi ambicemi (a často i schopnostmi) a reálnými možnostmi těchto lidí dnes v lecčems připomíná situaci nedoceneného třetího stavu kolem poloviny 18. století. Jen nyní jsou z centra blokováni vládou zástupců lidu namísto panovníkem. Také jejich reakce je podobná. Mají snahu vytvořit ze svých marginálních území nový demokratický stát, při jehož správě by se mohli plnohodnotně realizovat.

Nacionalismus těchto skupin lze stěží integrovat do politiky tradičními parlamentními prostředky. Soupeření pravice a levice je pro ně vzhledem k jejich požadavkům a možnostem nezajímavé, neboť probíhá podle pravidel hry, která je znevýhodňuje. Na rozdíl od pravice či levice nemohou tyto přirozené minority nikdy doufat, že získají na svoji stranu většinu. Jestliže jsou přesto zaměřeny spíše levicově, vedou je k tomu více okolnosti jejich marginality než čistě sociální situace. K výraznějšímu ekonomickému kolektivismu a k sympatiím vůči plánování je přivádí nutnost mobilizovat maximum ze svých lehce přehlédnutelných zdrojů. Jejich postoj k trhu je ambivalentní. I když žijí v zemích s vyspělou tržní ekonomikou, zjišťují, že tato instituce sama jejich problémy nevyřeší, neintegruje spolehlivě dílčí zájmy s obecnými, jak tvrdí její ideologové. Navíc vědí, že otevřená liberální politika bývá pro slabšího vždy sebevražedná.

Nacionalismus rozvojových zemí

V zemích třetího světa, především v mnoha zemích současné Afriky, se nacionalismus profiluje nikoli jako hnutí vedené zdola, nýbrž jako oficiální politika státní

moci [Smith 1972]. Nacionalismus, jehož mobilizující potenciál je znám již dvě stě let, zde má sloužit k překonávání četných problémů, s nimiž jsou tyto nové státy konfrontovány. Zatímco "lid" u obou předchozích typů vytvářel či alespoň požadoval svůj vlastní stát, v tomto případě chce stát vytvořit svůj vlastní lid namísto kulturně a etnicky silně roztržštěné směsi obyvatelstva. Zároveň je tento druh nacionalismu pokusem o výraznou motivaci populace v krajně obtížné historické situaci. Jedná se vesměs o země, které uskutečňují přechod od tradiční k moderní společnosti. Modernizace je pro ně neméně bolestná než pro země Evropy přede dvěma staletími.

Právě tato situace vedla některé sociology (Davis, Smelser, Eisenstadt) k zobecnění, podle něhož každý nacionalismus vzniká jako doprovodná ideologie procesu modernizace. Nacionalismus poskytuje účinnou formu světské motivace v etapě bolestných proměn spojených s industrializací a všemi doprovodnými procesy. Toto politické náboženství líčí obyvatelstvu industrializaci jako nezbytný prostředek k dosažení hlavního cíle - národní síly a prestiže. Všechny oběti mají být v konečném účtování tímto cílem bohatě vyváženy. Čím jsou obtíže modernizace silnější, tím intenzivnější nacionalismus vzniká. Národní stát je chápán jako nejvyšší morální autorita schopná regenerovat celou společnost, dodat jí novou úctu v očích celého světa. Je vyvinuta nová mytologie, podle níž právě národní stát je povolán k tomu, aby uskutečnil znovuzrození očištěného národa, aby obnovil éru Zlatého věku, jež byla násilně přerušena cizími utlačovateli. Obrozený národ je uveden do stavu původní nevinnosti, zatímco jakákoli opozice vůči státu - obroditeli se stává politickým hříchem.

Postoj nacionalistů v zemích třetího světa k trhu je opatrný a nedůvěřivý. Na rozdíl od Adama Smitha z vlastní zkušenosti vědí, že "bohatství národů" může docela dobře znamenat chudobu jiných národů.

Totalitní demokracie

Nacionalismus je hnutím těch, kteří se dožadují vlivu na řízení svých záležitostí a svých vlastních osudů a přitom procházejí krizí identity. Odmítají se již definovat tak jako v době, kdy mohli být považováni za nesvobodné. Nová svoboda jim však otázku sebezařazení příliš neulehčuje. Ve všech zmíněných typech nacionalismu platí, že poté, co zmizela pouta nesvobody, hledá se pouto, které by vyjadřovalo novou suverenitu. Taková suverenita není prezentována jako něco zcela nového, je naopak považována za něco, co zde již kdysi dávno bylo a nyní je pouze po právu obnoveno. Tento mýtus má řadu variant od teorie společenské smlouvy přes koncepci ducha národa až po současné konstrukce dnešních vůdců rozvojových zemí. Ve všech případech se tvrdí, že lid či národ se pouze vrací k výchozímu bodu svých dějin, kdy mohl zcela svobodně sám o sobě rozhodovat.

Národ, jehož svoboda je nejvyšší hodnotou, se stává jediným arbitrem morálky. Raison d'État absolutistických vládů je doplněn a umocněn pomocí Raison de la Nation: co prospívá národu, je správné. Nespravedlivá privilegia minulosti jsou odstraněna prostě tím, že jsou přenesena na národ jako celek. Celý národ je tak osvobozen a zároveň podřízen čemukoliv, co lze zdůvodnit jeho prospěchem. Situace je analogická poměrům uvnitř antické polis, jejíž demokracie stála na zcela

bezpodmínečném podřízení všech blahu celku. Spojovacím článkem je zde občan Rousseaua, který je svobodný právě v té míře, v jaké ani nedokáže chtít nic jiného, než co chtějí jeho spoluobčané [Talmon 1966]. Snadno pak vzniká dojem, že diktatura v zájmu národa je diktaturou v zájmu všech, tedy nejvyšším výrazem skutečné svobody všech. Jakákoliv národní vlažnost je naopak vlastně nepřímou výzvou agresivitě okolních národů, a tedy zcela nezodpovědným ohrožením vlastní nezávislosti a svobody.

Tento argument, který je díky paradoxnímu mechanismu sebenaplňujícího se proroctví částečně racionální, se prolíná s prvky zcela iracionálními. Pravidelně totiž dochází k tomu, že lid v okamžiku, kdy si přisvojuje suverenitu králů, osvojuje si zároveň mysticismus náboženské víry. Ten pak vystupuje navenek v podobě mesianismu vyvoleného národa, směrem dovnitř mívá podobu nově ustavovaného kultovního společenství [Mathiez 1977]. Angličtí puritáni 17. století, francouzští revolucionáři 18. století a němečtí vlastenci století následujících vykazují četné podobné rysy s nejstaršími formami mesianismu. Ve všech případech je zároveň přítomen citelný demokratický prvek.

I když nová víra nedokáže angažovat nadpřirozené síly, vykazuje jinak řadu znaků tradičních náboženství: skrze národ zajišťuje věřícím příslib nesmrtelnosti, spolehlivě rozlišuje ctnosti a hříchy obecně i na úrovni každodenního počínání, má vlastní obřady a rituály právě tak jako neutuchající misonářský zápal. Proto může Rousseau hovořit o "občanském náboženství", které dodá zemi nové bohy, ochránce a patrony.

Ve všech třech případech jsou hlasateli nového kultu příslušníci vrstvy intelligence. Nositelkou klasického nacionalismu je od počátku vrstva osvícenské intelligence horlivě kritizující nepraktické a nedemokratické kultury středověku. Nacionalismus marginálních je nesen v první řadě techniky, plánovači a sociálními inženýry a všemi, kteří nemohou uplatnit své organizační schopnosti v centru a cítí se proto nedocenění [Smith 1979: 158]. Významnou roli sehrávají byrokraté, pro které již v centru nezbyly kanceláře. Nositelem nacionalismu rozvojových zemí se stala intelektuální elita vyškolená v zemích vyspělých a předurčená k zaujetí řídicích funkcí ve své vlasti. Odmítá neokolonialismus Západu, ale uznává kvalitu jeho politických institucí. Chce vést zemi její vlastní cestou, na jejímž konci ovšem zpravidla čekají typické hodnoty Západu.

Ve všech případech je nacionalismus spjat s demokracií, přesněji s demokratizací společnosti. Ve všech případech tvoří ovšem spíše odvrácenou stranu demokracie, o níž běžné reklamy na demokracii příliš nehovoří.

Klasický nacionalismus je ideologií rovnosti, která přitom zůstává stavovským privilegiem členů určitého národa. Je výrazem víry v to, že národ jako celek definitivně přebírá do svých rukou rozhodování o svých vlastních osudech. Nacionalismus marginálních je upozorněním na to, že ve jménu národa a demokracie je blokována demokracie menšinových etnických a kulturních skupin. Konečně nacionalismus rozvojových zemí je svérázným pokusem o využití zkušeností zemí vyspělých. Skutečnost, že nástup demokracie byl v rozvojových zemích doprovázen rozvojem

nacionalismu, vede ke snaze rozvíjením státního nacionalismu mobilizovat shora nejširší vrstvy a tím vytvořit určitou dobu demokracie.

Nacionalismus zároveň představuje vedlejší produkt demokratizace společnosti i past na demokracii. Již Voltaire a před ním d'Aguesseau viděli, že v nedemokratických systémech nemá nacionalismus vhodnou živnou půdu. Nacionalismus je svým charakterem prosté lidové náboženství, které bylo intelektuály z kultivováno do podoby výbušné politické doktríny. V jádru stále zůstává pudovou identifikací s vlastním kmenem, teprve zpětná racionalizace mu dodává hlubší, avšak iluzorní zdůvodnění. Nacionalismus živí iluzi, že účast všech na rozhodování o společných osudech se stává realitou. Proto vlny nacionalismu pravidelně přicházejí právě v obdobích pádu starých režimů. Relativně (a zpravidla dočasně) zvýšená účast širších vrstev na rozhodování o společných záležitostech podporuje loajalitu vůči národnímu státu, pokud tato instituce existuje, a podporuje volání po něm, pokud dosud neexistuje. Tím se zároveň snižuje hrozba anomie, jež vždy provází pád ustaveného řádu, i poskytuje slib lepšího osudu pro každého do budoucna.

Nacionalismus je však také pastí na demokracii. Příslib většího zasahování obyvatelstva do života státu je činěn teprve v situaci, která reálně umožňuje maximální zasahování státu do života obyvatel. Úvahy o tom, že stát je invencí lidu či národa, jsou vedeny právě na tom stupni centralizace moci, kdy lid (národ) se již stal prakticky inventářem státu. Rozsah moci vykonávané nad národem kulminuje právě v období, kdy je tato moc vykonávána jménem národa. Podle základní teze nacionalismu je národ silný, je-li sjednocen, a tato okolnost ani v nejmenším nepodporuje decentralizaci státní moci, tak jak byla akumulována absolutistickými panovníky. Lid hlásící se k idejím nacionalismu je zkrátka vždy zároveň komplicem i obětí rostoucí kontroly ze strany státní moci.

Současný východní nacionalismus

Dnešní vlna nacionalismu od Jugoslávie přes Moravu po Estonsko a od Lotyšska po Tádžikistán je dlouho očekávaným probuzením národů, které hrozí kriticky destabilizovat celkovou politickou situaci. Hloubka krize je podle našeho názoru dána tím, že se zde v jediném hnutí propojily všechny motivy, které až dosud vystupovaly časově a prostorově oddělené a živily různé historické podoby nacionalismu.

Je zde přítomen základní hybný moment klasického nacionalismu, tedy víra v to, že po pádu monarchie (či jeho kolektivního ekvivalentu) se správa veřejných záležitostí může cele navrátit do rukou národa, pokud pro to národ přinese dostatečné oběti. "Občan je vždy více vázán na svou vlast než poddaný..." Tato víra bude rozšiřovat řady domobran a národních gard. Souběžně poroste vliv nacionalisticky zaměřených politických stran. Existuje jediný způsob, jak tuto formu nacionalismu blokovat: naznačit "lidu", že s jeho účastí při ovlivňování budoucích osudů země se ani tentokrát skutečně příliš nepočítá. Tento moudrý manévř však z celé postkomunistické zóny dokázala zatím realizovat jen politická reprezentace v Praze.

Marginální nacionalismus plyne z kombinace zvýšeného očekávání a nedostatku odpovídajícího uplatnění. V západních zemích mívá jeho řešení zpravidla podobu požadavků po větší kulturní, politické či hospodářské autonomii. Jeho prudší projevy jsou brzděny tím, že k nim dochází v prosperujících zemích, kde

výrazné přerušení kontaktů by bylo velkým hospodářským rizikem. Ve východní Evropě tento zklidňující moment zpravidla nepřichází v úvahu, jen málo zde stojí v cestě krajní radikalizaci autonomistických požadavků. Nefungující zmenšené ekonomiky dostatečně neodrazují, pokud je jejich alternativou nefungující velká ekonomika. Marginální nacionalismus se bude rozmáhat tím spíše, že celá oblast je v jistém smyslu marginální, takže rozchod s jejími centry nebude pociťován příliš tragicky.

Rovněž nacionalismus rozvojových zemí se může v nastalé situaci realizovat plnou měrou. Existuje zde velmi ožehavá ekonomická a sociální skutečnost, která může být stěží otevřeně interpretována jako budování rozvinuté kapitalistické společnosti. Garantem celkového smyslu modernizace se může stát nejspíše národní stát soupeřící s okolními národními státy o to, jak brzy a jak věrně se který z nich dokáže podobat skutečným národním státům Západu. Je přitom docela možné, že toto postsocialistické soutěžení bude probíhat bez ohledu na to, jakým tempem bude postupovat integrace západních zemí.

Je vysoce pravděpodobné, že rozvoj východního nacionalismu bude přesně onou směsí upřímného mesianismu a naprosto chladné kalkulace ze strany mocenských elit, jakou se vyznačoval celý vývoj klasického nacionalismu. Obojí rys je stejně nebezpečný, neboť iracionální povaha hnutí ani v nejmenším nebrání jejich zcela promyšlenému zneužívání.

JAN KELLER je docentem na katedře sociologie a sociální práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se obecnou sociologií, zde zejména problematikou byrokracie (z nedávné doby viz stať Civilizační poslání byrokracie [SČ 27: 119] a Sociologická teorie a instituce klientely [SČ 27: 726]) a dějinami sociologie. Právě vychází jeho knihy Úvod do sociologie, Praha: SLON 1992 a Nedomyšlená společnost, Brno: Šabata 1992.

Literatura

- Kamenka, E. 1976. *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*. London.
- Kohn, H. 1951. *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*. (2nd ed.). New York.
- Mathiez, A. 1977. *Les origines des cultes révolutionnaires* (2e éd.). Geneve.
- Schafer, B. C. 1972. *Faces of nationalism: new realities and old myths*. London.
- Smith, A. 1979. *Nationalism in the Twentieth Century*. Oxford.
- Smith, A. D. 1972. *Theories of Nationalism*. New York.
- Talmon, J. L. 1966. *Les Origines de la Démocratie Totalitaire* (2e éd.). Paris.
- Teppé, J. 1967. *L'Idole Patrie*. Paris.

Summary

Sociology has been endeavouring since its beginning to refind the social integrity which was endangered by the succession of modern society. Nationalism provides social integrity of certain kind, but it is an extremely precarious integrity. The author discusses three types of nationalism which occur in different historical, political, cultural and social situations.

Classical nationalism has spread since the second half of the 18th century, and is tied to the emancipation movement of the third estate. It assumes a relatively high degree of centralization of state power and the subsequent democratization of society. Classical

nationalism arises as a consequence of the transfer of the population's highest loyalty to the state, and this transfer is possible only when the people (nation) replaces the sovereign on the throne. It is this nationalism that provides the people with compensation for derelict loyalties, and reinforces the sense of security after the fall of old certainties, although they had been, to be sure, unattractive ones. Today such a situation exists in the countries of Central and Eastern Europe.

The nationalism of marginal minorities has strengthened in Europe particularly since the 1960s. It is being developed in democratic and economically prosperous countries. It is caused by the effort of ethnic and cultural minorities to take part more actively in deciding their own fates. This effort is blocked by the majority system of parliamentary democracies. That is why they try to create their own autonomous political system independent of the centre. This problem is also present in present-day Central and Eastern Europe, and is augmented by the fact that these regions are themselves marginal. It lowers the dependence of the periphery upon the centre, because the interruption of the contacts with the centre does not mean such a risk here as in economically prosperous countries.

The nationalism of developing countries represents the third specific type. With the help of this form of ideology, the centre of newly-established states is striving to mobilize an ethnically and culturally heterogeneous population to common action in accordance with the aims of state power. This kind of nationalism serves as a means of motivating the population to get over difficult economic and social consequences of the process of modernization. This aim is ministered to also by the mythology that it is the national state that is predestined to realize the regeneration of the hard-suffering nation. This last motive is also present in the wave of nationalism which has seized present-day Central and Eastern Europe. There is a very burdensome economic and social situation here, and the attempts to solve it are within the framework of single nations, not bigger state units. There are even accompanying attempts to make the nation an object of ritual worship and to conceive of its future as a return to a legendary "Golden Age," which was interrupted by foreign oppressors.

The cumulation of the features of the above-mentioned types of nationalism, which have occurred, so far, separately regarding time and territory, has today created in Central and Eastern Europe an exceedingly dangerous and explosive situation. This danger will not be lessened if nationalism is considered from the centre to be a folklore anachronism, or even only a temporary consequence of the release which followed the fall of the so-called totalitarian régimes.

Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti?

O nacionalismu a také o posttotalitním mannerismu. Polemika

LUBOMÍR BROKL*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Nationalism as an unintended consequence of the democratization of society?

On nationalism and post-totalitarian mannerism

Abstract: This essay, discusses the state of Czech sociology, a situation characterized as post-totalitarian or post-communist mannerism.

Our social sciences, in the main, have not so far succeeded in renewing empirically productive contact with reality. The causes for this lie in the way in which the social sciences were pursued and oriented over the course of the last forty years. Also surviving are subjective conceptions about the civic and political engagement of scholars and the social sciences as well as about political-ideological identification either with a particular political trend, or, opposed to this, with the conception of scholarship as being the pursuit of unproblematic themes without direct impact on today's problems. Critical scholarly engagement is connected here with the presentation of cautious allegories, or, on the other hand, with editorializing invective, and universally recognized theory is confused with the superficial and eclectic accumulation of concepts of varying theoretical provenance without relationship to reality.

As each identifiable epoch fades away, echoes of its habits, styles, knowledge and technology linger. We term our current mix of old and new post-communist or post-totalitarian mannerism, which has a percolating and polyvalent style, with diverse layers and plans. It is marked by a certain eclecticism, which is a product of the vanishing of certainties immutable until this time, of a sudden widening of the world. As with every mannerism, post-communist mannerism is also a transitional style and carries its own constitutive features.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 49-57)

"Cesty, které dosud vedly k poznání a výstavbě duchovní kultury, byly opuštěny a výsledkem je zdánlivý chaos, jako se nám i naše doba jeví jako chaos"

Max Dvořák, 1920

Tato polemika vznikla místo recenzního posudku, který by možná ke škodě věci nebyl nejpříznivější, zatímco tímto způsobem se můžeme v případné diskusi dobrat pozitivního výsledku. Je svědectvím toho, jak obtížné se recenzentovi píše posudky statí, u nichž má výhrady k většině formulací, včetně pojetí i metody, ale které přitom (nebo právě tím) nepostrádají jistou přitažlivost, jsou vybaveny nosným tématem a navíc nenechají recenzenta zcela lhostejným. Takové posudky dříve

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu PhDr. Lubomír Brokl, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Telefax (02) 235 78 88, E-mail brokl@cspgas11.bitnet.

zřejmě často přerůstaly v bezprostřední polemické statě. To je také tento případ. Fundované polemiky k oběma statím budou pravděpodobně následovat.

Každá výrazná epocha dozívá ozvěnou svého habitu, svých způsobů, znalostí a technik. Parsonsovskou terminologií řečeno (abychom navázali na klasika, jehož se autor oponované statě dovolává), dozívají pozůstatky základních systémových funkcionálních imperativů (nezbytností), které instrumentovaly funkcionalismus předešlé epochy a které formují také novou vznikající realitu, než si nová epocha vytvoří vlastní adekvátní imperativy fungování.

Pro toto echo, směsici starého a nového, se v dějinách umění a estetiky vžil termín manýrismus, období manýrismu. Manýrismus je styl polyvalence, prolínání, postupování významových rovin a plánů. Je produktem zhroucení jistot dosud neměnného, náhle rozšířeného světa. Je stylem přechodu. Možná právě proto je mu nezřídka označení "styl" i upíráno. Nositelkou a uskutečňovatelkou manýrismu je rutina. Nejvýstižněji byla pro výtvarné umění v postrenesančním období definována jako pohotovost ruky oproštěné od potřeby opírat se o přírodu a schopnost vychutnávat vlastní snadnost tvorby. Pro manýru je charakteristická fantazijní snadnost až zvůle tvorby odvozené od hotových artefaktů a již hotových vzorů, odpoutaných od skutečnosti.¹ Z hlediska sebereflexe naší sociologie a politologie, poznávání a interpretace našeho přechodného období považují tento termín za produktivní. Doznívající epocha a přechodné období, v němž žijeme a tvoříme, trpí neduhy důvěrně známými z předešlých manýristických epoch. Projevují se ve všem kolem nás, ve stavech, procesech, politice, publicistice i společenských vědách. Jen málokdy jsme dnes schopni adekvátní sebereflexe této situace, svým způsobem unikátní, ideální pro svobodnou, sebeuvědomělou, probuzenou, kritickou sociologickou a politologickou reflexi. Především z těchto pozic, pozic hledání úrovně a vymezování funkce našich disciplín, je vedena tato polemika. Nevztahuje se výlučně na statě, která je jejím předmětem a slouží spíše jako corpus delicti, možná nikoli nejvýstižněji.

Nemyslím, že sociologie (nebo klasická sociologie) od Comta po Parsonse o nacionalismu nápadně mlčí, jak uvádí autor. Hledat však toto téma významně zastoupené právě u Parsonse a u velkých syntetiků, není příliš šťastné. Heuristiku nacionalismu je lépe dělat tam, kde nacionalismus je, či byl, největším problémem, ve střední Evropě, tj. vlastně doma.² Nejsem si také jist, že "nacionalismus dokáže

¹ Vasari v *Životech umělců* píše: "... nejkrásnější manýra (způsob) vznikla tím, že se stalo běžným napodobování nejkrásnějších věcí a že se spojovaly nejkrásnější ruce nebo hlavy těla, či nohy a ze všech těchto krásných částí se podle možností udělala postava a tak se pečovalo o všechny figury v každém díle, pročež se říká, že je v krásné manýře." "Tato od přírody odpoutaná maniera, opřená o rutinu a ne o napodobení přírody, byla kořenem zhouby umění." G. P. Bellorimo, 1672, viz P. Preiss, *Panorama manýrismu, kapitoly o umění a kultuře 16. století*, Odeon 1974.

² Od minulého století se nahromadilo nepřehledné množství sociologické literatury o tomto tématu, od "národové psychologie" až po dílčí studie obyvatelstva pohraničních regionů v Alpách. I při nesoustavném sledování antikvariátů v nedávných letech bylo možné získat svazky jako: *Jahrbuch für Soziologie: Nation und Nationalität*, Karlsruhe 1927, v němž nacházíme statě: G. Rotenstein, *Zur Soziologie des Nationalismus*, M. H. Böhm, *Die Nationalitäten Frage*,

vše, co Comte vkládal do "pozitivního náboženství", že dokáže "skvěle suplovat Durkheimovu organickou solidaritu," ani že "spolehlivě plní všechny sociálně integrující funkce Parsonsova systému kultury", a tak mne přitom na rozdíl od autora neudivuje "agresivita a nekulturní pudovost nacionalismu".³

Nemyslím, že nacionalismus nepotřebuje charismatických vůdců, ani že představuje podobu po všech stránkách dokonale integrovaného sociálního řádu. Dovolává-li se autor T. Parsonse, pak bychom měli za integraci zřejmě považovat dynamické ekvilibrium zabezpečované funkcionálními imperativy systému. Nacionalismus by se pak pravděpodobně ve své krajní poloze jevil spíše jako produkt disfunkce sociálního systému, narušením jeho ekvilibria a integrace. Nemyslím, že název stati orientuje řešený problém adekvátně jeho podstatě, ani nemyslím, že zvolené motto je pro téma nacionalismu tím správným předznamenáním jeho harmonizace. Naopak, vše to na prvních třiceti řádcích textu, nadpisem počínaje, považuji za podstatné signály a svědectví určitého systematického posunu od základního postulátu vědecké práce, jímž je zřetelné kladení problému, zavádění konzistentního pojmového aparátu a průkazné řešení problému. Přístup a jeho důsledky, prezentované v uvedené stati, v naší současné vědecké, popularizující publicistice, žurnalistice, ale i politice a její současné, byť fragmentované ideologizaci, převládají. Jsou naplňováním posttotalitního, postkomunistického manýrismu, jsou metodou, kterou je nezbytné co nejrychleji identifikovat a překonat, protože vede k úpadku a sterilitě disciplín, které ji aplikují.

Podle autora je "klasický nacionalismus" bezprostředním důsledkem centralizace státní moci. Současně, podle názvu a více míst textu, je "nacionalismus nezamýšleným důsledkem demokratizace společnosti". Bude-li pozorný čtenář v autorově textu hledat vysvětlení odstínu mezi důsledkem bezprostředním a nezamýšleným, snad je nalezne ve formulaci, že "tento formální předpoklad" (tj. státní absolutismus) "nacionalismus přejal a naplnil jej vlastním obsahem. Tímto obsahem je vláda lidu, oddanost demokracii v národním provedení". Neměl by pak ale být onen nezamýšlený důsledek také bezprostřední? Je-li národní demokracie nacionalismem, který přijal formální předpoklad absolutismu, proč pak vůbec mluvit o nacionalismu jako nezamýšleném důsledku demokratizace? A proč vlastně mluvit o demokracii vůbec? Jakou je vlastně demokracii tato národní demokracie?

Kde se tak stalo, abychom mohli ověřit, prokázat podobné teze? Podle kontextu bychom mohli soudit, že ve Francii s jejím klasickým absolutismem a klasickou revolucí. Ale "francouzství" nebylo v těchto francouzských dějinách zdaleka na prvním místě. Určitě ne natolik, aby to vyhovovalo autorovým tezím. Naopak. Zdá se, že Francouze spíš integrovaly právě podle autora "samy o sobě neintegrující kvality" rovnost, volnost, bratrství. Také zvolené motto problematiku zatemňuje

F. Hertz, *Wesen und Werden der Nation*, E. Karman, *Psychologie des Internationalismus*, S. R. Steinmetz, *Die Nationalität und ihr Wille*. Kterýkoliv titul této provenience (E. Lemberg, *Geschichte der Nationalität in Europa*, Stuttgart 1950, R. Hilf, *Deutsche und Tschechen*, Opladen 1973, J. W. Brügel, *Tschechen und Deutschen*, München 1967), nás doslova zaplaví bibliografickými odkazy.

³) Ověřit tato závažná tvrzení autorem lehce, mimochodem, v jednom odstavci uváděná a nijak neargumentovaná, by vyžadovalo nejméně jeden samostatný článek.

navozením jiných vazeb kategorií občan, vlast a v návaznosti kategorií lid, národ, stát.

Kdyby se autor nepatrně shýbnul k historickým reáliím, narazil by na liberální a romantický proud evropského nacionalismu a jejich vyústění v politické, občanské demokracii a politického, územního vlastnictví či nacionalismu (chce-li) na jedné straně a v totalitarismech, zejména pravých a jim vlastních vášnivých a temných nacionalismech i s jejich "agresivitou a nekulturní pudovostí" na straně druhé. Toto dvojí vyústění obou, v realitě se různě prolínajících proudů, autor ve stati pohybující se v nejobecnějších polohách nerozlišuje a zatemňuje do té míry, že nacionalismus se mu stal jak "nezamýšleným důsledkem demokratizace společnosti", (které?) tak "bezprostředním důsledkem centralizace státní moci". V obecné nerozlišující jakoby teoretické poloze stati se pak nelze dopracovat k závěru, že vlastně jde o demokratizaci totalitní společnosti, nikoliv jakékoliv nedemokratické společnosti, ani závěru, že konsekventně jde o nacionalismus posttotalitní, nikoliv o nacionalismus vůbec, natož "nacionalismus klasický", marginální či východní. Je to ke škodě věci, protože obecnost teorií je výsledkem zobecnění, nikoliv manýristické mixáže všeobecností.

Řešením, ale i jeho východiskem je u autora postulát nacionalismu jako vedlejšího produktu demokracie (demokratizace). "Logicky nacionalismus sestává ze dvou kroků: 1) ... musí dojít k etatizaci společnosti... 2) Lid musí nabýt dojmu, že tuto instituci může postavit do svých služeb, musí dojít k demokratizaci společnosti. Bez splnění některé z těchto podmínek nacionalismus nevzniká, tam, kde jsou splněny obě, nacionalismus se rozvíjí". Tedy: splněním některého z těchto kro-

4) "Stát [který] se musí stát institucí, na jejíž úrovni se řeší všechny základní problémy přežití, ..." je který stát? Co jsou všechny základní problémy přežití? Při mé kategoriální výzbroji může jít pouze o stát totalitní, ale již ne např. o stát absolutistický. Ale podle autora je to dokonce stát, který "všechny tyto podmínky... v různých zemích západní Evropy naplňuje zejména od 17. století, [a] v 19. století (století liberalismu) jsou, zdá se nezvratně, upevněny."(!) "Demokratizace těchto států neznamenala jejich zásadnější decentralizaci. Znamenala pouze to, že stále širší vrstvy obyvatel se mohou podílet na volbě těch, kdo budou napříště z centra vykonávat roli panovníka. Z čistě technických i mezinárodně politických důvodů již po 200 let platí, že jiné řešení *zatím* není možné, tato problematická forma demokratizace..." To je naprostá konfúze, hodná snad jen "teorii" vědeckého komunismu padesátých let. Co znamená "zatím"? Leninův "stát nestát"? Nebo Chruščevův "všelidový stát"? Nebo jiný chiliasmus? Ani Tofflerova nebo Nasbittova vize tzv. informatizované společnosti a její přímé computerové demokracie bez politických stran s dominací komunit a individuí nespadá do zmíněného jiného řešení. Navíc: zmíněný lid nikdy v konstitučních monarchiích nemohl aspirovat na roli panovníka, panovník nebyl zdrojem moci, jeho moc byla "z boží vůle", zdrojem moci byl právě lid, stavy, občan, který později neměl pouze aktivní volební právo (volit) ale i právo pasivní (být volen), o státech liberální reprezentativní demokracie se snad není třeba zmiňovat. "Decentralizace" byla v těchto státních útvech, včetně absolutistického státu, v porovnání s totalitním státem vždy značná, existovalo soukromé vlastnictví, komunální samospráva, církevní správa, městská správa, atd. Projasnění této nesmírné autorovy konfúze, která je dědictvím totalitního monopolu na vzdělání, je aktuálně téměř nemožné. Zato možnosti našeho vzájemného neporozumění, formulace a řešení pseudoprobémů jsou téměř neomezené. Snad by je mohly poněkud mírnit vzájemné diskuse a hledání, jemuž jsme v nepoučeném "teoretickém" narcismu a sebevědomí zcela odvykli.

ků-podmínek, nacionalismus vzniká, ale nerozvíjí se⁵, kdežto při splnění obou nejen vzniká, ale i se rozvíjí (?). Při splnění kterého "některého" kroku se tak ale děje? Nedojde-li totiž k etatizaci společnosti, lid nemůže "nabýt dojmu, že by tuto instituci měl zapojit do svých služeb", nedojde tudíž ani k demokratizaci a nacionalismus nevzniká. Neexistuje tedy žádná alternativa. Obě autorovy podmínky jsou nutné, dokonce i v jeho logice, třebaže zde v jednom z mála závěrů statě dospěl k jinému výsledku. V případě totalitních států, zejména sovětského typu, přestože došlo k perfektní etatizaci, lid jaksi tvrdošíjně nenabývá "dojmu, že by tuto instituci měl zapojit do svých služeb", k demokratizaci však dochází, a někdy, nikoli vždy, také k nacionalismu. Kupodivu tento problém, přihlédneme-li k autorovu závěru zřejmě centrální problém, o který jde, jeho analýza a vysvětlení, autora vůbec nazaujal. V uplatněné manýristické posttotalitní metodologii a optice jej pochopitelně ani zaujmout nemohl. Tato základní argumentace vzniku nacionalismu modelem dvou kroků, snad přímo její metodologické jádro, je tedy zřejmě věcně i logicky nesprávná.

Podle autora se "stát stává univerzálním nástrojem řešení zásadních problémů v souvislosti se svými zásahy do výroby i obchodu, se svým monopolem na výkon práva, na vzdělání, na rozvoj dopravy a komunikací, na rozvoj vědy a techniky atd. Všechny tyto podmínky jsou v různých zemích západní Evropy naplňovány zejména od 17. století, v 19. století (století liberalismu) jsou, zdá se nezvratně upevněny." Citovaná tvrzení, zejména v kontextu autorových úvah a ahistorických závěrů, nejsou již jen pokračujícím blouděním houštinami nedefinovaných, matoucích pojmů, ale evokují skutečnosti vyložené nepravdivé, s nimiž pak autor dále pracuje. Dokonce i v zaostalém Rakousku, oproti Evropě nedemokratickém, u nás byla po roce 1860 obnoveným ústavním zřízením utvořena hierarchie korporací, které měly právo upravovat své záležitosti uznané zákonem. Druh těchto záležitostí byl přesně oddělen od záležitostí, jejichž výkon příslušel státní správě. Působnost státních orgánů vůči samosprávným se omezovala na kontrolu zákonnosti u obcí a okresů, nedotýkala se zemí. Okruh samosprávy byl formálně uzavřen zemským výborem. Byla vyloučena remedura (opravné řízení) státními úřady. To bylo životně důležité právě pro český nacionalismus a pro dozrání českého národního obrození. V důsledku toho se samospráva mohla stát a stala se centrem českého národního boje a rozvoje, vůči němuž byl stát v této úrovni moci bezbranný. Vítězíci a rozvíjející se demokratické národní hnutí nevzniká jako nějaký produkt etatismu, jak stále abstraktně a nediferencovaně uvádí autor, ale diferencovaněji a spíše naopak, jak ukazují i naše vlastní dějiny.⁶

Jestliže autor nezavedl analytický aparát a nedefinuje používané kategorie, předpoklady a východiska a pohybuje se v obecném planetárním ahistoričnu, musí

⁵) Nacionalismus, který se nerozvíjí, může být pouze neplodným myšlenkovým konstruktem manýrismu, nacionalismus, má-li existovat, se musí rozvíjet.

⁶) Základní přehledná díla naší vlastní historie k tomuto tématu kupříkladu jsou: Tobolkova edice Česká politika, čítající několik tisíc stran v 5 dílech o 6 svazcích, vydaná Laichterem v letech 1906-1913, nebo stručnější a modernější Z. Tobolka, *Politické dějiny čs. národa 1848-1914* o 3 dílech ve 4 svazcích, z let 1932 až 1936. O rozsáhlé specializované literatuře orientované státovědně se raději nezmiňuji.

předpokládat, že jeho pojmům čtenář bude rozumět tak, jak jsou zavedeny v historiografii, státovědě a politologii: typický profilující stát 19. století pak ale není totéž, co stát století 18. nebo stát renesanční či vrcholného či raného středověku, není ani totožný se státem 20. století, ať již demokratickým nebo totalitárním. Podobně se liší nacionalismy, etnocentrismy, víry, s nimiž autor zachází pouze jako s "nacionalismem klasickým", marginálních skupin⁷ a rozvojových zemí. Autor se neohroženě, bez nesnází ve svých úvahách a závěrech pohybuje napříč staletími i kontinenty s jediným apriorním schématem dvou kroků-podmínek a kapsářem, v němž se volně převalují oblázky pojmů. V podtextu toho všeho se nalézá zamlčená absolutizace vzorce totalitní etatizace, její následné demokratizace a zamlčený nejasný předpoklad posttotalitního nacionalismu, který vlastně mlhavě supluje všechny tři zavedené typy nacionalismu, má fungovat historicky i planetárně pro všechny ostatní nacionalismy a má jimi snad být i vysvětlen. Je to pouze posttotalitní nacionalismus, o kterém vlastně autor pojednává, aniž jej však ke škodě věci zřetelně osloví, učiní předmětem zkoumání, vysvětlení, typem. Je možné zavést schéma nacionalismu klasického, marginálních skupin a nacionalismu rozvojových zemí, jak činí autor, ale právě takové schéma, provokující svou nesouřadností a konfúzností je nezbytné zdůvodnit, vyvodit je a posteriori z analýzy reálií, nikoli je učinit a priori prokrustovým ložem reality.

V tomto smyslu je metoda i styl stati, podobně jako mnoha dalších současných publikací, spíše totalitní ozvěnou. Jsou všeobecné, ale domnívají se, že jsou teoretické. Je-li něco reálně nezakotvené, je to současně nezobecnitelné. Zobecnujeme-li zobecněné, nerozlišené a nedefinované zobecněným, nedefinovaným a nerozlišeným, vytváříme a řešíme v nejlepším případě pouze zdánlivé problémy, což si svého času vyzkoušela již německá filozofie, která proto neušla výtce sterility. Bude-li v naší produkci převažovat podobný styl a optika, nebudeme mít ještě dlouho sociologii či politologii empirickou ani teoretickou, natož srovnatelnou s evropskou úrovní. Je to tento styl posttotalitního manýrismu, v němž dnes produkujeme většinu svých prací, často v nejlepším přesvědčení, že jsme realisty, publikujeme vědu nebo alespoň odbornou esejistiku a všichni, věda i praxe přitom stojí tváří v tvář probíhajícím změnám s prázdnýma rukama.

Nelze zde polemicky obsáhnout celou šíři problematiky, které se autor letmo dotýká a také dočerpáváme poskytnuté penzum stránek, proto se již omezíme pouze na několik signálů nesouhlasu. To, co autor pokládá za nacionalismus v rozvojových zemích, je vůči klasickému či evropskému nacionalismu většinou značně specifické. Nežfídka jde spíše o rasismus, náboženský fanatismus, různé etnocentrismy a jejich směsi. Než začal lid v rozvojových zemích vytvářet svůj novodobý stát, začal obvykle vytvářet svou inteligenci duchovní i světskou, která pak zpětně vytvářela a definovala a kultivovala víry, hodnoty, nacionalismy, toužila po nejvyšších státních insigniích a ceremoniálech a začala legitimovat vlastní stát

⁷) Zatímco ve skutečnosti jde a historicky šlo o pluralitu podstatně se lišících "ismů". Od věr, přes různé etnocentrismy, lokálpatriotismy, "nacionalismus" politického národa, "nacionalismus" zemský, nacionalismus jazykový, k nacionalismu národním, šovinismu a "nacionalismu" rasovému, i státnímu, velmocenskému.

národní, náboženský nebo jiný. Produktivní přístup vyžaduje jiné než povšechné a realitu neustále mistrující hledisko: "čím jsou obtíže modernizace silnější, tím intenzivnější nacionalismus vzniká". Takto přece vznikají a vznikaly i jiné "ismy". A o to sociologii a politologii jde, co a proč, kde, za jakých podmínek a s jakou pravděpodobností vzniká, funguje a s jakou perspektivou.

Autor dalekosáhle pracuje s tezí, že "klasický nacionalismus je spjat s idejí rovnosti". Co je tím vlastně řečeno? Tak jak to chápe autor, tj. "jako stavovské privilegium členů určitého národa", tedy jako rovnost vyznačů určitých hodnot vyznávat tyto hodnoty, nežliká vůbec nic potřebného pro argumentaci, kterou se domnívá rozvíjet. Takto je s rovností spjata každá ideologie, nejen nacionalismus, ale i fašismus. Tato rovnost není pojtkem nacionalismu s demokracií, a když, tak v banálním smyslu, asi jako je spojuje skutečnost, že demokraté i fašisté dýchají. Rovnost, která je spjata s demokracií jako její konstituční složka, je jinou rovností. Dokládá to klasický příběh boháče Charmida, občana aténskeho, odehrávající se v klasické demokracii aténské, jak nám jej prostředkuje Xenofón ve svém Sympoziu. Je to rovnostářství sociální, fungující v dějinách jako konstituční složka vzniku a fungování demokracie, ale i jejího sebezničení. Osud demokracie závisí vždy na tom (kromě vnějších intervencí), jak je možné instrumentovat a jak je instrumentováno dynamické ekvilibrium rovnosti všech, se svobodou všech. I v tom je poučení aténské demokracie modelově klasické. A proč nežlik, když to vlastně autorem citovaný Talmon říká, že v totalitní demokracii jde právě o akcent na rovnost všech, o narušení optimálního ekvilibria? Proč zdůrazňovat, že "institute zemí s vyspělou tržní ekonomikou neintegruje spolehlivě dílčí zájmy s obecnými", že "otevřeně liberální politika bývá pro slabšího vždy sebevražedná", když neuvedeme, co je "spolehlivě integrovat"? Které dílčí zájmy? Otevřenou liberální politikou je snad míněn "reaganismus" a "tatcherismus", oba jsou však na ústupu. Argument zřejmě tentokrát mříí spíše na domácí poměry (ty stále jinotaje a nutná domýšlení obecností, hledání, co čím vlastně autor míní, jsou nebezpečná čtenáří i autorovi: permanentně evokují možnost zásadních nedorozumění). Ale proč to nežlik přímo? Domnívám se, že ani u nás taková politika nefunguje, navzdory některým starším bezelstným výrokům Václava Klause v tomto směru. Kde by se zde v roce 1991 otevřená liberální politika vůbec mohla vzít?

Demokracie obvykle hynou výhradně na neintegrovatelné dílčí zájmy, je to dáno jejich podstatou. Snaží-li se je integrovat jinak, než bylo řečeno výše, musí přistoupit k nedemokratickým metodám a dochází k jejich sebezničení. Nesnaží-li se o to, nebo nechce-li ve svém demokratismu takových metod použít, dochází k témuž. Demokracie má vymezeno úzké pásmo života. Nacionalismus, o kterém autor pojednává, stejně jako chudoba, porušují jak demokratickou rovnost, tak svobodu.

"Východní nacionalismus", který autor užívá i pro naše země, je sotva produktivní termín. Autor by jej měl zdůvodnit. Zcela nepochopitelná pak je v jeho výčtu těchto nacionalismů Morava. Dostala se tam zřejmě z důvodů mimovědeckých. Současné politologické studie někdy uvažují o dělítku evropské demokracie a nacionalismu v pojmech Gemeinschaft a Gesellschaft. Morava ještě vystupuje v klasifikaci Gesellschaft. Moravský nacionalismus je historicky, i podle současných výzkumů, spíše zemský. Autor při této příležitosti opakuje motiv svého voltai-

rovského motta. Ale občan byl a je vždy vlastenec spíše zemský, politický, světský, případně lokální, nikoliv národní nebo náboženský. Autor tím jen dokládá vlastní posunutou interpretaci problematiky.

Řešení nabízené autorem: "moudrý manévr", který "z celé postkomunistické zóny dokázala zatím realizovat jen politická reprezentace v Praze", "naznačit lidu, že s jeho účastí při ovlivňování budoucích osudů země se ani tentokrát skutečně příliš nepočítá",⁸ je pak již zcela mimo navozovanou vědeckost a teoretičnost statě, aniž je při tom možné chápat je jako politikum. Autor místo toho, aby přesvědčivě analyzoval problémy nacionalismu třeba právě moravského, vidí-li jej na Moravě, analyzoval chybný postup naší politické reprezentace, formuloval zobecnění a závěr případně skutečně směřoval do politické arény jako odborné bouchnutí pěstí, místo toho v konfúzní stati mate pojmy, zaměňuje Moravu se Slovenskem a pak jako výsledek, svobodně a nesměle, pípne maličkou poťouchlost zcela jiné úrovně, která z předchozího textu vůbec nevyplyvá, zato zřejmě zcela odpovídá představě o občanské, demokratické, případně nacionální politické angažovanosti vědy a vědce. Je však poplatná se vším a všudy právě pouze postkomunistickému, posttotalitnímu manyrismu.

LUBOMÍR BROKL absolvoval r. 1961 filozofickou fakultu Univerzity Karlovy, kde též získal titul PhDr. Od r. 1963 působil jako odborný asistent FVL UK (sociologie medicíny), jako pracovník Ústavu státu a práva ČSAV, Sociologického ústavu ČSAV. Zabýval se problematikou sociální stratifikace a politické moci. V první polovině 60. let pojednal ze systémového hlediska problém tzv. kultu osobnosti (Filozofia, SAV 2/1965), se Z. Šafářem publikoval jednu z prvních studií empirické sociologie (Výzkum studentů medicíny 1962-63 v Sociologickém časopise 2/1966, přetištěn v polském sborníku o sociologických studiích medicíny 1969). Pracoval v týmu zabývajícím se výzkumem sociální struktury, publikace: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace, ed. by P. Machonin, jeho kapitola Moc a sociální rozvrstvení vyšla v USA v International Journal of Sociology, 1/Fall 1971). Dále pracoval v "Mezioborovém týmu pro reformu politického systému při Ústavu státu a práva ČSAV", vedoucí Z. Mlýnář (dvě interní studie: Sociální struktura a politický systém; K problematice demokracie). Publikoval řadu statí k uvedeným tématům v různých časopisech a v Literárních novinách a Listech. Vědecká aspirantura a habilitace nedokončena díky okupaci 1968. Dvacet let nepublikoval (s výjimkou ilegálních Lidových novin, šifra -le-). V únoru 1990 se vrátil do obnoveného Sociologického ústavu, vede týmový projekt Přechod československé společnosti od totalitarismu k politické demokracii. Část týmových prací bude publikována v Sociologickém časopise 2/1992. Dvě statí publikoval v Sociologickém časopise 4/1990, dvě statí v Sociologii 5-6/1991, řadu příspěvků publikoval v různých časopisech a sbornících z konferencí. Při řešení projektu tým spolupracuje s řadou domácích i zahraničních institucí a specialistů.

Summary

The article is a polemic, which originated as a review of J. Keller's article "Nationalism as an unintended consequence of the democratization of society," which appeared in volume 28, number 1 of this journal. It is not, however, a polemic with that article, but rather with the method, style and position which has spread the sterility of ideologized scholarship in our

⁸) Přestože byl problém zaveden jako otázka moravského nacionalismu, podle užití terminologie zde jakoby autorovi šlo spíše o participaci moravského "lidu" (nikoliv národa), tedy spíše o problém demokracie občanské. V této poloze je také problém nacionalismu optimálně řešitelný, ale o tom vlastně měla stat' podle tohoto vyústění pojednávat?

sociology and political science in the full two years since our revolution. In this essay, this situation is characterized as post-totalitarian or post-communist mannerism.

Each pronounced epoch is echoed by its habits, styles, knowledge and technology. In Parsonian terminology - to begin with the classic that the author of the cited article also evokes - the residues of the basic systemic, functional imperatives, which created the functionalism of the departing epoch and which also form the newly emerging reality, die out as they are permeated by the new, self-creating imperatives of the functioning of democratic society.

In some historical-social sciences, one is accustomed to calling this echo, this mixing of the old and the new, by the term mannerism, i.e. an era of mannerism. Mannerism is a term that is polyvalent, permeable, with diverse levels of meaning and plans, in a word - eclecticism. It is a product of the destruction of certainties that were immutable until this time, an unexpected widening of the world. It is a transitional style. That is why it is possible only infrequently to designate it as a "style," and to fix firmly upon it. Routine brings mannerism to life. In our situation, this method is most truthfully defined by the post-Renaissance era of painting, in which the hand was freed from the need to base itself on nature and had the ability to enjoy to the full one's own ease of creation. Characteristic for mannerism is the fanciful ease, even the arbitrary license, of creations from derived, finished artefacts and already completed models. They are models unchained from reality, which are combined more or less arbitrarily, independant of reality.

Our social sciences have benefitted from the renewal of epistemologically productive contact with reality, reflecting on it, explicating it, and generalizing about it. The causes of this lie in the subjective level of the ability of our scholars, their theoretical and methodological knowledge, our infrastructure of information and databases, the organization of our professional and scholarly disciplines, and their collective and individual work. Our present-day infrastructure of basic information, and databases about our society and its organization have not however reached the level they had in the nineteenth century, when they were the basis for the classic works of the time, including the studies of Karl Marx. The causes of this condition lie in notions of the civic and political engagement of scholars and the social sciences. Surviving are, partly, ideas about the necessity of political ideology identified with some political trend, or contrarily ideas about scholarship consisting of the pursuit of unproblematic themes without relevance to the present day. The conception of critical scholarly engagement is connected with the presentation of cautious allegories or fiery invectives not organically applicable to scholarly studies in the place of scholarly analysis and consequential critical conclusions. The substitute for generally accepted theory is a universal and eclectic accumulation of uncoordinated conceptions of various theoretical provenance without a solid internal relationship and without a relationship to reality. Primitive illustrative statistics devoid of recognizable value and without a methodological and interpretive culture are the substitutes for empiracal sociology. Quasi-scholarly essays and superficial journalism are the substitutes for serious publications in the social sciences.

Partial attempts at the more demanding research of setting and solving our problems is further restrained by an insufficiency of means. Rather, in our present situation, individual research institutions and the most qualified scholars serve as a research force helping foreign colleagues and their projects, in the place of which projects could be carried out that are necessary for domestic ends and the expansion of individual disciplines.

Dovětek redakce

Na stránkách Sociologického časopisu proběhla polemika. Jako první redakci vytanulo na mysl slovo "díky"! Díky Janu Kellerovi, že se pustil do citlivého tématu s teoretickým odstupem i praktickým zanícením. Možná je načrtnul až příliš rozmáchlými tahy a nevyužil zdaleka bohatství novější literatury. Otázka, kterou klade, zůstala (jak jinak!) nezodpovězena, nicméně jím předložená hypotéza o průsečíku různých větví nacionalismu, které se kumulují do destruktivního koncentrátu, stojí určitě za další rozpracování. Nemenší díky Luboši Broklovi, který se namísto rutinního posudku podjal kvalifikované oponentury, která sahá od jemného textového rozboru až k zamyšlení se nad stylem "posttotalitního společenskovědního výzkumu", který je zatížen vkořeněnou minulostí přes všechny naše dobré úmysly a sám o sobě by měl být předmětem přísné kritické reflexe. Ani on ovšem na otázku obsaženou v titulu neodpověděl a setrval v poloze analýzy. Základní otázka by však možná měla znít jinak. Ať už je nacionalismus důsledkem zamýšleným nebo nezamýšleným, jde o to, zda je - v dané době a situaci - důsledkem nevyhnutelným a jaké jsou jeho průvodní jevy sociální, politické a kulturní.

Názorů může být opravdu mnoho. Pro příklad vyjímáme z posudku anonymního recenzenta následující pasáž:

"Problémy Kellerových formulací bych viděl jinde než L. Brokl. Je totiž opravdu otázkou, do jaké míry je sociologie s to provést hlubší a hlavně integrálnější analýzu fenoménu národa a nacionalismu, které přece předmětně vystupují především jako 'historická individua' a zároveň jako něco přece jen 'před-' nebo dokonce 'mimo-společenského'. Není nezajímavé, že sociologie jako věda se konstituuje teprve jako věda o společnosti, problematika národa je však starší. V 19. století se ovšem stává komplexnější a plně samostatnou představou možností sebestrukturace lidského soužití, které např. ve sféře ekonomiky staví proti univerzalistické, v zásadě liberálně zakotvené politické ekonomii národního hospodářství, v kultuře pak staví tradici proti osvícenství a v politice národ proti společnosti. Nebude proto zcela produktivní, bude-li problémové pole porozumění národní problematice vymezeno jen jejím konzervativně tradicionalistickým nebo dokonce reakčně romatickým momentem. Z tohoto hlediska se obě statě prezentují jako přinejmenším dva různé možné teoretické postoje k vědě, podmíněné nejen různým akcentem na historickou a sociální dimenzi pojmu, ale také různou sociologickou 'kulturou' (v leppeniovském smyslu, nikoli ve smyslu hodnocení)."

Na závěr však dejme ještě jednou slovo Janu Kellerovi:

"Kritika mého článku, jak ji pojal autor, je prosycena touhou po pravdivějším poznání. Pokud jde mému kritikovi skutečně o problém nacionalismu, dovoluji si odkázat na následující literaturu, neboť má stať měla převážně přehledový charakter.

Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, New York 1951.

Zde lze nalézt např. myšlenky o vztahu mezi nacionalismem a demokratizací společnosti, právě tak, jako dva logické kroky mé úvahy:

"Nationalism is unthinkable before the emergence of the modern state in the period from the 16. to the 18. century. Nationalism accepted this form, but changed it by animating it with a new feeling of life and with a new religious fervor" [Kohn 1951: 4].

"Nationalism is unconceivable without the ideas of popular sovereignty preceding - without a complete revision of the position of ruler and ruled..." [Kohn 1951: 3].

Prosím svého oponenta, aby nevinil prof. Kohna z manýrismu a z nevyjasněnosti metody. Nezaslouží si to.

Boyd Schafer, *Faces of Nationalism: New realities and old myths*, 1972.

Zde se lze přesvědčit např. o tom, že se nepohybují mezi staletími a kontinenty zcela nepoučen. Zde je též částečná odpověď na otázku vztahu mezi nacionalismem a ideou rovnosti. Výrok Voltaira nebyl zvolen náhodně a není vůbec zavádějící:

"Between democracy and national feeling the relationship was close, for as people had a voice in their national governments they became more conscious of the national interests - that is, their own. Government of, by and for the people meant government of, by and for the people of a nation, and devotion to this nation, their own, became the highest of virtues, while distrust of other peoples, now chiefly grouped in nations, remained universal" [Schafer 1972: 9].

Souhlasím s tím, že nacionalismus rozvojových zemí je specifický. Proto jsem přece z něho učinil zvláštní typ. Podrobněji se lze o jeho zvláštnostech poučit například v práci *Theorie of Nationalism* od A. D. Smitha z roku 1972.

Musím se však ohradit proti výtce, že pracuji s nedefinovanými pojmy. Zatímco v celé stati mého kritika marně hledáme definici nacionalismu, já pracuji s pojmem nacionalismu tak, jak ho definuji hned v úvodu druhé podkapitoly své stati."

Redakce

Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984

MILAN TUČEK*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

A comparison of the results of social structure investigations in 1967 and 1984

Abstract: The possibility for a direct comparison of the data from the two extensive investigations into Czechoslovak social structure, in the years 1967 and 1984, is limited by the nonexistence of a complete data set from the first investigation. From the year 1967 it is only possible to draw on published data and to try and use analogous methods on the data from 1984. A reconstruction of five of the basic status dimensions and comparisons of the basic results are presented in this article. The obstacles to providing a reconstruction and the discovered differences, which express societal changes, are also discussed.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 60-72)

Stať je příspěvkem k diskusi o procesech probíhajících v sociální struktuře československé společnosti v posledních dvaceti letech. Jedním ze zásadních podkladů pro posouzení těchto procesů v empirické rovině by mohla být přímá komparace údajů ze dvou velkých reprezentativních šetření sociální struktury. Jedná se o výzkumy: Šetření sociální diferenciací a mobility obyvatelstva, které bylo realizováno v roce 1967 na reprezentativním souboru socializovaných mužů (velikost souboru byla zhruba 13 tisíc osob) pod vedením P. Machonina [Machonin et al. 1969], a o šetření třídní a sociální struktury, které proběhlo v roce 1984 na asi dvacetitisícovém reprezentativním vzorku dospělé populace. Druhý výzkum provedl kolektiv pracovníků tehdejšího ÚFS ČSAV pod vedením J. Linharty [Informace 1985]. Obě šetření, kromě řady informací o mobilitě, zachycovaly okamžitý stav společnosti ve smyslu postavení jednotlivce a jeho domácnosti v sociální struktuře, i když každé vycházelo z jiných teoretických předpokladů.

Zatím většina úvah o porovnání výsledků z těchto dvou klíčových výzkumů sociální struktury československé společnosti zdůrazňovala odlišnost teoretických východisek a končila konstatováním, že neexistence datového souboru z roku 1967 vytváří těžko překonatelné problémy pro přímou komparaci dat [Boguszak]. Z této na první pohled pouze technické překážky vyplývá, že snad není možné provést komparace těchto dvou časových řezů sociální strukturou na takové úrovni, jakou umožňují moderní analytické postupy vyvinuté v posledním desetiletí pro danou oblast zkoumání společenských procesů. Je možné souhlasit s tím, že např. metody loglineární analýzy by lépe a korektněji odhalily posuny ve společnosti za období, které uplynulo mezi oběma výzkumy, ale na druhou stranu ze zkušenosti víme, že

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Telefax (02) 235 78 88, E-mail soc@cspgas11.bitnet.

moderní metody zpracování dat většinou jen upřesní výsledky zjištěné jednoduššími, "zastaralými" metodami.

Je třeba také připomenout, že výzkum z roku 1967 a jeho výsledky patřily dlouhou dobu mezi ideologická tabu naší normalizované sociologie, a možná i proto nebyl seriózní pokus o přímou komparaci údajů s následnými šetřeními podobného obsahu a rozsahu (kromě šetření z roku 1984 existuje podobné šetření z roku 1978) zatím proveden.

Přes naznačenou obecnou skepsi ke korektním možnostem komparace výsledných údajů z roku 1967 a dat z roku 1984, jsme se rozhodli provést rekonstrukci analytických postupů užitých v prvním šetření. Znamenalo to nejen podrobné rozkrytí konstrukcí různých indexů z roku 1967 a jejich analogické vytvoření z položek zjišťovaných v roce 1984, ale i implementaci základní optiky stratifikačního pohledu na společnost, tak jak byl uplatňován ve výzkumu 1967. Přitom bylo nutno stále vést v patrnosti, že ne všechny analýzy, které vedly autory publikace Československá společnost [Machonin et al. 1969] k určitým závěrům a tvrzením o stavu této společnosti, byly publikovány. Proto je třeba počítat s určitým ne zcela analogickým postupem při rekonstrukcích v těch situacích, kdy chyběl např. přesný předpis pro konstrukci složitějšího indexu apod. V těchto případech jsme vycházeli z teoreticko-metodologické osnovy zpracování údajů tak, jak ji pojímal Machoninův tým.

Publikované výsledky jsou vesměs spojeny nebo podřízeny centrálnímu pojmu empirické analýzy sociální struktury československé společnosti v roce 1967, kterým byl *sociálně ekonomický status* jednotlivce. Připomeňme si, že tento status byl konstruován jako vektor fixující pozici respondenta v n-rozměrném (většinou pětidimenzionálním) sociálním prostoru. Základních pět dimenzí tvořilo: složitost práce, vzdělání, příjem, postavení v řízení a životní styl. Pro některé rozborů byly tyto dimenze rozšířeny o charakteristiku bydliště, životní úroveň, status domácnosti aj. Dimenze samy o sobě se uvažovaly jako hierarchicky uspořádané, tj. jako stratifikační osy.

Základními otázkami, které výzkum touto metodikou řešil, byla strukturace společnosti, tj. rozložení společnosti jak v jednotlivých dimenzích sociálně-ekonomického statusu, tak rozložení statusových vzorců a konzistence resp. nekonzistence těchto charakteristik.

Komparace výsledků šetření sociální diferenciace a mobility 1967 (dále SDM'67) se šetřením třídní a sociální struktury 1984 (dále TSS'84) se musí pokusit, pokud se nemá jednat pouze o komparaci výsledných zjištění v rovině interpretační, ale o komparaci konkrétních empirických dat, o stejný metodický postup, o vytvoření analogických dimenzí sociálního prostoru a o analogickou konstrukci sociálně-ekonomického statusu jednotlivce.

Pět základních dimenzí sociálního prostoru

1. Složitost práce (SP)

V roce 1967 byl každý ekonomicky aktivní respondent podle své profese zařazen do šestibodové škály tzv. složitosti práce. Toto zařazení se provádělo při

kódování údaje o zaměstnání. Kódér měl k dispozici podrobnou charakteristiku každého z šesti stupňů hierarchické škály doplněnou navíc 255 příklady profesí.

V roce 1984 bylo každé zaměstnání (profese), tj. celá profesní kariéra respondenta, údaje o rodičích, partnerovi atd. kódovány dvoumístným kódem, který více méně odpovídal prvním dvěma místům Jednotné klasifikace zaměstnání (JKZ). Současné zaměstnání respondenta se zjišťovalo i dotazem u zaměstnavatele, kde tento údaj byl uveden v úplném pětimístném kódu.

Pro další analýzu považujeme v této etapě za postačující vycházet z 99 tříd (skupin) povolání a přiřadit každé z nich odpovídající stupeň složitosti práce, tak jak byl pro jednotlivé profese vytvořen v roce 1967. Některé skupiny sice obsahují profese s různým stupněm složitosti (např. dělníci živočišné výroby (TSS'84) zahrnují jak dojiče (5. stupeň SDM'67), tak krmíče dobytka (6. stupeň)), ale rozdíly uvnitř skupiny nejsou větší než jednička. Tabulka 1 konfrontuje rozložení takto konstruovaného indexu složitosti práce za rok 1984 s výsledky 1967.

Tabulka 1. Složení souborů podle složitosti práce (%)

		SDM'67	TSS'84
nejvyšší stupeň složitosti	1	0,7	2,7
	2	4,3	7,9
	3	20,6	16,1
	4	25,7	36,6
	5	34,0	28,7
nejméně složitá práce	6	14,7	8,4

Rozložení respondentů je podobné, určitý posun ve směru větší složitosti práce v roce 1984 reflektuje dvacetiletý vývoj v oblasti obsahu a charakteru práce (procesy mechanizace a automatizace, industrializace zemědělství, nástup informatiky, elektronizace atd.).

2. Vzdělání (VZD)

Jak je patrné z první části následující tabulky (Tab. 2), v průběhu 17 let se výrazně změnila vzdělanostní struktura ekonomicky aktivní mužské populace. Kromě celkového posunu směrem k vyšším skupinám vzdělání (VŠ, ÚSO, ÚSV) téměř vymizela (patrně zestárla a odešla do důchodu) skupina s neukončeným základním vzděláním.

Existují dva přístupy, jak je možné, při zachování šestistupňové škály, se s tímto rozdílem vyrovnat. Buď pro rok 1984 vycházet ze stejných vzdělanostních stupňů, a tak dále pracovat s kategorizací, kde nejnižší stupeň nemá sociální relevanci, nebo vyjít z faktu, že nejnižší úroveň vzdělání v osmdesátých letech je základní vzdělání, a pokusit se vytvořit sociálně a obsahově relevantní mezistupně, které by diferencovaly populaci mezi základním vzděláním a maturitou. Nabízí se doba trvání školní docházky (doba trvání vyučení), což supluje do jisté míry náročnost různých učebních oborů. Akceptace roků jako vzdělanostního kritéria odpovídá také přístupům UNESCO v mezinárodních komparacích. Při tomto přístupu,

který vychází z počtu let, je ale podle našeho názoru nutno zachovat určité kvalitativní momenty, jako je rozdíl mezi vyučením a střední odborným vzděláním, a kvalitu maturity, i když díky různým školním reformám počet let nutných k jejímu dosažení značně kolísá. Postup přes vytvoření určitých mezistupňů lépe odráží sociální diferenciaci v oblasti vzdělání a je zjevně adekvátnější pro naši komparativní úlohu. Výsledná struktura vzdělání v roce 1984, odpovídající druhému přístupu, je uvedena v druhé části tabulky 2. Tento ukazatel vzdělání bude dále užíván pro konstrukci sociálně ekonomického statusu.

Tabulka 2. Složení souborů podle vzdělání (%)

	SDM'67 TSS'84			TSS'84
1. neukončené základní	13,9	1,2	základní (7-9)	14,1
2. základní	25,3	14,3	vyučení (9, 10)	10,9
3. vyučení	32,2	45,3	vyučení (10, 11)	33,9
4. střední odborné	9,9	7,1	střední (10, 11)	8,5
5. maturita	13,3	20,8	maturita (11, 12)	21,0
6. vysoká škola	5,4	11,7	vysoká škola (15-18)	11,7

3. Příjem (PŘ)

V roce 1967 byl zjišťován příjem respondenta (čistý měsíční plat včetně prémie a odměn) tím způsobem, že se dotazovaný sám zařazoval do desetibodové intervalové škály, konstruované tak, že příjmy od 750 do 2000 Kčs byly odstupňovány po 250 Kčs, do 3000 Kčs po 500 korunách a vyšší po 1000 korunách. Pro konstrukci sociálně ekonomického statusu byla tato škála následně stažena do šesti bodů.

V roce 1984 byl jednak při šetření v domácnosti zjišťován hrubý měsíční příjem a zaznamenáván přímo v korunách bez kategorizace a jednak byl dodatečným dotazem u zaměstnavatelské organizace v březnu 1985 zjišťován celoroční příjem za rok 1984 obvyklou metodikou příjmového mikrocensu, tj. v dělení na hrubý příjem, odměny, dávky, daně atd.

Protože neporovnáváme absolutní hodnoty, je podle našeho názoru rozdíl plynoucí z toho, že v jednom šetření se jedná o čistý a v druhém o hrubý příjem, nepodstatný. V této etapě komparativní analýzy je možné pro jednoduchost vycházet za rok 1984 z údaje uváděného respondentem: podrobný rozbor provedený autorem při zpracování TSS'84 ukázal, že hodnoty získané od zaměstnavatele se v naprosté většině případů neliší od údajů respondenta o více jak 5 %, přičemž zjištěné rozdíly nevykazovaly žádnou zákonitost a byly čistě náhodné. Pokud to neodporuje logice faktické distribuce příjmů v mužské populaci, je asi žádoucí zachovat podobné procentní zastoupení v šestistupňové škále jako v roce 1967. Logikou distribuce příjmů rozumíme to, že je třeba prověřit zda za 17 let nedošlo k výrazné změně v rozložení příjmů, že rozložení v roce 1984 odpovídá víceméně normálnímu rozložení s určitým vychýlením k nižším hodnotám. Tabulka 3 informuje o obsahu a rozložení šesti příjmových kategorií za roky 1967 a 1984.

Tabulka 3. Složení souborů podle platu (%)

SDM'67			TSS'84	
1.	2501 a více	6,6	4501 a více	5,9
2.	2001 - 2500	15,7	3501 - 4500	16,8
3.	1751 - 2000	21,0	3001 - 3500	20,5
4.	1501 - 1750	20,4	2701 - 3000	22,3
5.	1251 - 1500	20,0	2201 - 2700	22,8
6.	do 1250	16,4	do 2200	11,7

Pochopitelně údaje o příjmu respondenta z roku 1984 umožňují jakoukoli kategorizaci, např. přes průměr a směrodatnou odchylku, přes decilové rozložení nebo takovou kategorizaci, která vykazuje zcela stejné procentní rozložení jako v r. 1967. Pro první vstup do konstrukce sociálně ekonomického statusu jsme zvolili kategorizaci do jisté míry kopírující distribuci příjmů z roku 1967 s tím, že jednotlivé kategorie, tj. jejich vymezující intervaly byly vybrány tak, aby měly i z hlediska roku 1984 reálný a přirozený smysl.

4. Životní styl (ŽS, MŽS)

Ve zjišťování SDM'67 byla dimenze životního stylu a zároveň i životní úroveň měřena několika škálami, které kombinovaly různým způsobem údaje o kvalitě bydlení, vybavenosti domácnosti, o způsobu trávení volného času a o trávení dovolených. Pro základní sociálně ekonomický status byl nakonec zvolen ukazatel pracovním označený ŽS1, který vznikl sumací dvou skalogramů (viz [Machonin et al. 1969: 217]) čili dvou kumulativních škál. Pro názornost a také pro argumentaci, že stejný postup v roce 1984 není možný, uveďme si konstrukci obou skalogramů s tím, že ji "naplníme" údaji z TSS'84. Pro přesnost poznamenáváme, že konkrétní údaje z roku 1967 nejsou pro dílčí konstrukty publikovány; je pouze konstatováno, že příslušné skalogramy měly vysoký koeficient reproducibility 0,84 resp. 0,88 a jejich sumací se odstranily ještě některé drobné nedostatky. To jinými slovy znamená, že kumulativnost výsledného ukazatele (stratifikační schopnost) v roce 1967 byla zcela bezesporná a navíc vzhledem k jednotlivým skladebným položkám i interpretace jednotlivých bodů škály vymezuje zjevné kvalitativní rozdílnosti v životních stylech.

Z tabulky 4 je zřejmé, že se vydělily zcela jiné vzorce. To dokumentuje náš předpoklad, že kumulativita uvedených předmětů a činností byla v roce 1984 velice nízká a vztah mezi nimi velice volný. Podobně další údaje z roku 1984 ukazují, že v daném roce bylo zcela odlišné vybavení domácnosti: například auto vlastnilo v roce 1967 pouze 13,5 % domácností, kdežto v roce 1984 to bylo 58,8 %; knihovnu nad 100 svazků mělo v roce 1967 22,7 % a v roce 1984 44,1 % domácností; televizor (černobílý) 69,6 % domácností v roce 1967 a 87,9 % domácností v roce 1984 a chladničkou bylo v roce 1967 vybaveno 49,7 % oproti téměř stoprocentní vybavenosti v roce 1984. To nejpodstatnější zjištění spočívá v tom, že uvedené předměty a zmíněné aktivity volného času, které zástupně charakterizovaly životní

úroveň a životní styl, necharakterizovaly patrně v roce 1984 už ani jedno, ani druhé.

Tabulka 4. Platnost skalogramů životního stylu po 17 letech

	1. skalogram	2. skalogram
11111	6,0	8,1
1111	1,9	3,2
111	24,5	2,4
11	0,7	10,5
1	0,6	11,0
0	0,4	0,9
celkem	33,1	36,1

1.skalogram: auto - knihovna - dovolená mimo bydliště - sledování recenzí - vlastnictví televizoru

2.skalogram: pobyt v cizině - návštěvy výstav - aktivní trávení volného času - vlastnictví chladničky - byt se základním vybavením

V roce 1984 se výrazně vydělily následující vzorce vybočující ze skalogramů:

1. skalogram: 12111 tj. má auto a nemá knihovnu nad 100 svazků	28,7 %
22121 tj. dovolená mimo bydliště a ne četba	17,0 %
12211 tj. má auto, nemá knihovnu, dovolená doma	12,5 %
2. skalogram: 11211 tj. cesty do ciziny - výstavy - neaktivita	12,9 %
12211 tj. cesty - ne výstavy - neaktivita	15,4 %
12221 tj. cesty - ne výstavy - neaktivita - ne chladnička	4,6 %

To ovšem neznamená, že v tomto roce v dané oblasti neexistovala diferenciace společnosti (stratifikace) a že není možné z údajů TSS'84 identifikovat postavení jednotlivce z hlediska určitého hierarchického hodnocení kvality životního stylu. V prvním přiblížení je možné při konstrukci ukazatele vycházet z baterie položek zachycujících trávení volného času. Přitom je možno zahrnout do konstrukce i návrh klasifikace "kulturnosti" aktivit ve volném čase, tak jak byla použita v roce 1967 pro kategorizaci odpovědí na otevřenou otázku zjišťující, čím se respondent zabývá ve volném čase. Výsledné rozložení do jednotlivých stupňů uvádíme v následující tabulce spolu s rozložením ukazatele ŽS1. V druhé části tabulky je uvedeno rozložení ukazatele MŽS, který kombinuje aktivity volného času a vybavenost domácnosti - podrobněji viz dále.

Daný konstrukt ŽS nesplňuje ovšem požadavek kumulativnosti, položky nevytvářejí skalogram. Do jaké míry je tato rozdílnost v konstrukci ukazatele zásadní, respektive nakolik ovlivňuje možnost srovnatelnosti sociálně-ekonomického statusu v obou časových řezech, je otázka, ke které se zatím nemůžeme s konečnou platností vyjádřit. Touto otázkou se zároveň nastoluje obecnější problém, zda v roce 1984 (přesněji v empirickém zachycení situace v oblasti životní úrovně a životního stylu tak, jak bylo provedeno v TSS'84) je možné najít škálu kumulativního typu. Určitý pokus byl již proveden a spočívá v poměrně složité kombinaci aktivit ve volném čase, vybavenosti domácnosti a kvality bydlení (rozložení tohoto ukazatele pracovním označeného MŽS je uvedeno v posledním sloupci tabulky 5).

Z předmětů dlouhodobé spotřeby byly do konstrukce MŽS zařazeny: automatická pračka, automobil, barevný televizor a mraznička, které částečně vytvářejí skalogram. Co se týče kvality bydlení, bylo (rozdílným způsobem za město a venkov) zhodnoceno vlastnictví rodinného domku, navíc bylo v konstrukci zváženo jeho stáří a velikost. Tato "materiální" část ukazatele vytvořila spolu se stupnicí "kulturnosti" činností volného času, tak jak byla vytvořena v ukazateli ŽS, určitou novou typologii, která není jejich prostou sumací, ale spíše logickou kombinací. Nedá se jednoznačně říci, že tímto postupem bylo dosaženo ekvivalence s ukazatelem životního stylu z roku 1967, že se podařilo zcela analogické vytvoření diferenciační osy v oblasti životního způsobu. Další analýzy potvrzují, že "materiální" a "činnostní" složky vystupují v některých sociálních skupinách nikoli paralelně (nepodporují se), ale spíše protichůdně, komplementárně. Proto dále v konstrukci sociálně ekonomického statusu pro rok 1984 užíváme jak konstrukce ŽS, tak konstrukce MŽS a v analýze, která je předmětem stati P. Machonina v tomto čísle, vystupují obě složky životního způsobu odděleně.

Tabulka 5. Složení souborů podle indikátorů životního stylu (%)

	SDM'67 ŽS1	TSS'84 ŽS	verbalizovaný obsah stupnice	TSS'84 MŽS
1.	6,6	11,9	vyšší kulturní hodnoty s jistou odborností	7,5
2.	13,0	26,1	vyšší kulturní hodnoty	14,9
3.	21,0	21,2	aktivní kulturní činnosti	29,5
4.	26,4	22,3	pasivní kulturní činnosti	22,2
5.	26,5	11,9	nejjednodušší oddechové činnosti	16,7
6.	6,5	6,6	nemá volný čas	9,2

5. Účast na řízení (MOC)

Ukazatel byl v roce 1967 konstruován jako vážený součet dvou ukazatelů: účasti na řízení plynoucí z profesní pozice (váha 2) a účasti na řízení plynoucí z volby (váha 1). Přitom zcela přesný popis konečné kategorizace jak vstupních ukazatelů, tak jejich vážené sumace nebyl publikován. Údaje z roku 1984 obsahují podobné vstupní indikace, takže úplná analogie by byla sice možná, ale vzhledem k tomu, že se nezachoval podrobný popis postupu je možné dosáhnout pouze obsahové analogie. Výsledná rozložení dílčích ukazatelů účasti na řízení z profese a z volby a jejich vážené sumace jsou uvedena v tabulce 6.

Na závěr této fáze komparativní analýzy se pokusme o dílčí shrnutí dosavadních výsledků. Dosud jsme se vlastně zabývali vytvořením analogických stratifikačních os a příslušných ukazatelů, měřících pozici každého respondenta na dané ose. Přitom jsme respektovali do určité míry věcné posuny, ke kterým v průběhu dvaceti let došlo a to dvojím způsobem:

a) v oblasti vzdělání, příjmů a životního způsobu jsme zvolili strategii částečné změny obsahu jednotlivých indikátorů i jednotlivých bodů škál;

b) v oblasti složitosti práce a účasti na řízení jsme ponechali významový obsah jednotlivým bodů škály.

Tabulka 6. Složení souborů podle účasti na řízení (%)

SDM'67	TSS'84 profesní	TSS'84 z volby	sumace	
1. 0,8	řídí více útvarů	3,4 funkce v KSC nebo ONV	12,9	1,5
2. 2,5	více než 10 podřízených	10,3 člen KSC	12,9	4,3
3. 9,4	3-10 podřízených	9,8 funkce v ROH	9,6	9,1
4. 19,5	1-2 podřízené	4,2 funkce v zájm. org., MNV	11,9	15,4
5. 30,0	nemá podřízené	72,1 členství ROH, zájm. org.	51,2	24,5
6. 37,8		nikde	1,5	45,1

Tímto postupem jsme v obou případech zahrnuli do další analýzy vývojový posun společnosti. V konkrétních případech to znamená, že zatímco v oblasti vzdělání jsme nezachovali původní škálu, která nejnižší úroveň vzdělání definovala jako nedokončené základní, ale vytvořili jsme stupnici, která odpovídá diferenciaci vzdělanostní struktury v polovině 80. let, tak v oblasti složitosti práce jsme profesní diferenciaci společnosti zachovali ve stejných stupních. V druhém případě náš postup vedl k jinému procentnímu zastoupení jednotlivých strat, které odpovídá úbytku pracovních míst s nízkou složitostí práce.

Jsmo přesvědčeni, že tento ne zcela jednotný přístup k vytvoření komparovatelných údajů odpovídá logice porovnání dvou stavů společnosti a naplňuje komparativní schéma adekvátními empirickými daty. Hypotézy a úvahy, které tento přístup jednoznačně podporují, by se daly jednoduše shrnout do následujících tvrzení:

1. V každé jednotlivě vzaté dimenzi sociálně ekonomického statusu byla i v roce 1984 společnost nepochybně rozvrstvena (stratifikována).
2. Obsazení jednotlivých strat v daných oblastech mělo podobný "hruškovitý" charakter s tím, že v některých oblastech muselo ve stagnující společnosti zákonitě dojít k posílení středu na úkor nejnižších vrstev.
3. Posílení středních vrstev je v empirických datech způsobeno navíc tím, že nové diferencující elementy, o nichž by bylo možné předpokládat, že vytvářejí nové nerovnosti, nebyly ani v roce 1984 dostatečně a kvalifikovaně zjišťovány (možná také nebyly v populaci dostatečně sociálně zakotveny a reprezentovány).

Tím máme na mysli, že i když např. v oblasti trávení volného času se zjišťovaly i inovační aktivity (sebezáchovné chování, sledování videa atd.), jejich přítomnost či nepřítomnost ve vzorci trávení volného času nebyla zdrojem výraznější diferenciaci společnosti. Podobně i v tradiční sféře vzdělanostní struktury se zatím neuvažovalo následně stupně po dosažení vysokoškolského diplomu, v oblasti příjmů možnosti zjišťování asi ovlivnily to, že v souboru opravdu neexistují lidé s vysoce nadprůměrnými příjmy (i když při rozsahu druhé a dalších ekonomik tyto příjmy a jejich nositelé museli nutně existovat).

S tímto závěrem a vlastně i s těmito předem danými podmínkami a limity empirického materiálu přecházíme k hlavnímu tématu rozboru rozdílností mezi společnostmi konce 60. let a společností poloviny 80. let, tak jak je zachycuje a odráží souhrnný sociálně ekonomický status jednotlivce.

Porovnání sociální diferenciace společnosti konce 60. a poloviny 80. let (v optice sociálně ekonomického statusu)

a) Ideální a jim blízké typy, jejich zastoupení v populaci. Struktura společnosti nesená čistým stratifikačním modelem.

Ideálními typy rozumíme takové vzorce sociálně ekonomického statusu, kde všechny jednotlivé komponenty mají stejnou hodnotu a tyto hodnoty odpovídají kategoriím vytvořených stupnic. (Nejnižší status je tudíž tvořen samými šestkami, nejvyšší samými jedničkami.) Výsledek první komparace uvedený v tabulce 7 (procentní zastoupení vzorců blízkých ideálnímu sociálně ekonomickému statusu v obou šetřeních) dokazuje, že za dvacet let došlo ke značnému rozvolnění společnosti. Je zcela nepochybné, že relativně vysoká stratifikovanost společnosti v roce 1967, kdy téměř 80 % společnosti mohlo být chápáno v základním stratifikačním uspořádání, byla v průběhu dalších let do značné míry narušena, takže v polovině 80. let toto stratifikační schéma odpovídalo pouze polovině společnosti. Stalo se tak na úkor vzorců z dolní poloviny (nižších statusů), kde, jak uvidíme dále, převládla inkonzistence daná rozvolněním vazeb mezi vzděláním, příjmem a životním způsobem (viz následující tabulky).

Tabulka 7. Obsazení taxonů okolo konzistentních ideálních středů (kritická vzdálenost odmocnina z 6) (%)

poloha středu	SDM'67	TSS'84
(1, 1, 1, 1, 1)	0,7	0,5
(2, 2, 2, 2, 2)	5,3	5,2
(3, 3, 3, 3, 3)	12,2	9,2
(4, 4, 4, 4, 4)	23,6	18,6
(5, 5, 5, 5, 5)	29,5	21,2
(6, 6, 6, 6, 6)	6,8	2,0
celkem zařazeno	78,5	56,7

Poznámka: Respondentů splňujících ideální typ bylo v obou výzkumech a zvláště ve výzkumu v roce 1984 velice málo.

b) Taxony kolem optimálních středů, tak jak byly vymezeny v SDM'67

K této komparační úloze nás vede úvaha, že i když došlo ve společnosti k rozvolnění vnitřních vazeb položek socioekonomického statusu, přesto se mohly do jisté míry zachovat tendence zjištěné pro strukturaci společnosti v roce 1967 a mohly se v určité míře reprodukovat i do stavu společnosti v roce 1984.

Proto jsme pro statusové vzorce zvolili stejné středy, jak byly vypočteny v SDM'67, a při vymezení shluků pracujeme i se stejnou vzdáleností od těchto středů.

První čtyři vzorce v následující tabulce jsou konzistentní, následující tři inkonzistentní. Je použito stejné značení jako v roce 1967 (písmena A až D pro konzistentní statusové vzorce a pořadí I. až III. pro inkonzistentní).

Tabulka 8. Obsazení taxonů kolem optimálních středů z roku 1967 (kritická vzdálenost odmocnina z 12) (%)

	hodnoty indikátorů					SDM'67	TSS'84
	SP	VZD	PŘ	MŽS	MOC		
A	(2,3;	1,5;	1,4;	1,7;	2,1)	3,9	5,2
B	(3,0;	2,3;	2,5;	2,3;	3,9)	8,8	15,7
C	(4,5;	4,3;	3,5;	3,8;	5,1)	21,8	22,4
D	(5,3;	5,2;	5,4;	4,8;	5,7)	27,8	18,6
	mezisoučet				61,8	61,9	
I.	(4,9;	5,1;	1,8;	4,6;	4,9)	9,0	8,5
II.	(3,8;	2,7;	4,8;	2,8;	4,9)	6,8	20,5
III.	(4,6;	3,8;	1,5;	1,8;	4,9)	4,4	5,9
	součet				82,0	96,8	

Po zkušenosti s ideálním stratifikačním schématem jsou výsledky spíše překvapivé. Shluky kolem optimálních středů z roku 1967 vyčerpávají téměř celý soubor TSS'84: do vzdálenosti odmocnina ze dvanácti se kolem původních středů seskupilo 96,8 % respondentů. Děje se tak především díky II. (nekonzistentní) skupině, která je charakteristická velmi nízkým příjmem, vyšším vzděláním a vyšší kvalitou trávení volného času. Tato skupina za 20 let vzrostla na zhruba trojnásobek a stala se druhým největším taxonem. V dalším kroku analýzy se podíváme na její sociodemografické složení. Zatím hypoteticky usuzujeme, že se jedná o mladší, středoškolsky vzdělanou městskou inteligenci.

K určitým přesunům došlo v rámci konzistentních skupin, jejichž souhrnné procentní zastoupení se ale nezměnilo. Posílily se první dvě skupiny (především skupina B), tj. obě nejvyšší vrstvy společnosti. To logicky souvisí se vstupní úvahou o určitém celkovém vzestupu celé společnosti v jednotlivých dimenzích socioekonomického statusu, s rozšířením podílu středních vrstev oproti roku 1967 (připomínáme i úvahu o určité nepřítomnosti inovačních diferenciačních prvků ve zjišťovacím instrumentu šetření).

Pro vysvětlení se nabízí hypotéza předpokládající, že v průběhu 70. let se utvzovaly statusové vzorce založené ve společnosti v šedesátých letech: na jedné straně docházelo k postupnému vyrovnávání "hruškovitosti" rozložení konzistentních statusů určitým mírným růstem blahobytu celé společnosti a stabilitou jejího vývoje, na druhé straně k prohlubování tendence nedoceňování střední inteligence (politicky neangažované) v příjmové oblasti. To, že se tento vzorec "pasivní rezis-

tence a hledání únikových oblastí" stal převládající mezi nekonzistentními vzorci, plně odpovídá stagnačním celospolečenským procesům.

Je třeba zdůraznit, že se jedná o první předběžný výsledek. Diskuse kolem jednotlivých indikátorů souhrnného sociálně ekonomického statusu a především kolem indikace stratifikace životního stylu nejsou ještě uzavřeny a každá změna ve výchozích indikátorech se projeví ve změnách zastoupení jednotlivých vzorců v populaci 80. let. Ve výše uvedené analýze jsme životní způsob indikovali kombinací materiálních podmínek respondenta a aktivitami volného času se snahou o co nejvyšší obsahovou podobnost s rokem 1967. Vyjdeme-li při analýze pouze z aktivit volného času (ŽS), které jsou v instrumentu šetření z roku 1984 pro diferenciaci názornější, dostáváme následující zastoupení taxonů z roku 1967: A (4,9 %), B (14,7 %), C (21,9 %), D (15,4 %), I. (7,1 %), II. (23,1 %) a III. (8,9 %). Výsledek je z hlediska tendencí a trendů značně podobný, ale procentní zastoupení jednotlivých vzorců se liší až o 3 %. Objevuje se zde navíc určitá tendence ke snížení zastoupení konzistentních shluků a k zvýraznění shluků inkonzistentních, a to i vzorce III., který reprezentuje skupiny populace s vysokými platy a s vysokým životním stylem, ale s nízkou složitostí práce a s nízkým vzděláním a podílem na řízení (snad se jedná o přeláčené kvalifikované dělníky?).

c) Optimální středy v roce 1984 při zachování počtu shluků (7)

I když k tomuto analytickému pohledu nemáme možnost zkonstruovat analogickou strukturu pro rok 1967 a porovnat tak, zda přirozené shluky z roku 1984 mají své kořeny v 60. letech, přesto i zde jsou určité komparační možnosti přinejmenším v porovnání rozdílností mezi optimálními středy 1967/1984.

Tabulka 9. Obsazení taxonů kolem optimálních středů TSS'84 (kritická vzdálenost odmocnina z 12) (%)

SP	VZD	PŘ	MŽS	MOC	středy vzorců
(2,4;	1,5;	2,1;	1,9;	2,7)	8,6
(3,3;	3,9;	3,9;	3,9;	3,0)	5,2
(4,7;	4,7;	4,5;	4,5;	5,6)	33,4
			mezisoučet		47,2
(2,6;	1,6;	3,4;	3,3;	4,0)	10,1
(4,0;	2,9;	4,8;	2,4;	5,2)	17,5
(4,0;	2,4;	2,2;	4,5;	3,9)	8,3
(4,8;	4,5;	2,5;	2,7;	5,1)	15,6
			součet		98,7

Optimální varianta při volbě sedmi shluků je zcela odlišná od poměrně jednoznačné a logicky interpretovatelné předchozí varianty, odpovídající optimálním středům z roku 1967. Výsledek dokazuje to, co signalizovala analýza stupně stratifikovanosti společnosti v polovině 80. let pomocí ideálních statusových vzorců. Při optimálním shlukovacím procesu se výrazně projevila rozvolněnost statusových položek a

zdůraznil se jejich často protichůdný charakter. Skupina konzistentních vzorců se zúžila na tři, přičemž dominanci získal vzorec reprezentující nejnížší vrstvu. Tato nejníže postavená skupina je z hlediska hodnot skóre v jednotlivých dimenzích vlastně položena mezi skupiny D a C z SDM'67.

Do horní vrstvy společnosti patří 8,6 % respondentů. Zcela chybí nějaká vyšší střední vrstva s hodnotou skóre 2,5 - 3,0 v jednotlivých složkách sociálně ekonomického statusu, pokud bychom za tuto nepovažovali první skupinu z inkonzistentních vzorců, kde je inkonzistence spojena s nižším podílem na řízení.

Největší inkonzistentní skupiny reprezentují na jedné straně platové, ale i profesní nedocenení vzdělání (druhá skupina), a na straně druhé naopak přeplácení nízkokvalifikované práce (čtvrtá skupina).

I když výsledek odpovídá známým hypotézám a tvrzením o stavu a vývoji společnosti v polovině 80. let a v mnohém je doplňuje o číselné vyjádření disfunkcí a rozporů na jedné straně a určité "socialistické" funkčnosti na straně druhé, přesto je třeba určité opatrnosti. Kromě již zmíněné problematičnosti konstrukce ukazatele stratifikace společnosti v oblasti životního způsobu jsou při řešení úlohy sporné i technické parametry spojené s užitou metodou. Výpočetní proces totiž optimalizuje rozložení osob do shluků a středy těchto shluků, ale neoptimalizuje počet shluků, který je napevno zadán předem. Z tohoto důvodu nezbyvá než metodou pokusů a omylů dojít k neadekvátnější strukturaci společnosti, což bude předmětem další fáze analýz.

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu ČSAV v Praze. Vzděláním matematik, vědeckou aprobací sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů zejména pro potřeby komparace výsledků a komparativními výzkumy vůbec, metodami zpracování výsledků velkých sociologicko-statistických šetření, problémy sociálně třídní struktury a stratifikace společnosti.

Literatura

Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." *Sociologický časopis* 26: 168-186.

Informace pro uživatele datové báze z TSS'84. 1985. Praha: ÚFS ČSAV.

Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace.* Bratislava: Epona.

Summary

The first part of the article describes the method for the reconstruction of the five analogous stratification axes that created the measure of the social-economic status of the individual in the 1967 survey and were applied to the 1984 data. This creates six-point scales reflecting differences in society in the areas of the complexity of work, education, income, living standard and the share of supervisory power. The lasting and material displacements, which occurred in the course of twenty years' development of Czechoslovak society, were respected to a precise measure in the reconstruction. The areas of education, income, and living standard called for a strategy of changing individual strata, while in the areas of complexity of work and power-share the original content of the categories was allowed to stand.

The resulting distribution of the individual indicators for a representative set of economically active men makes the following conclusions possible:

1. The society was undoubtedly stratified in each of the individually considered dimensions of social-economic status also in the year 1984.
2. The content of the individual layers in the given categories had an pear-shaped character analogous to that of 1967 that in some cases must have brought, in the stagnation of the society, the strengthening of the middle-class at the expense of the lower classes.

In the second part of the article, the structure of society in both years is compared, using the comprehensive social-economic status of the individual. The comparison starts with the taxonomic method. From the point of view of the representation of homogenous status formulas and the structure of society on the basis of clusters around these formulas, the consistency of status shows a continuing fragmentation of consistency in the middle of the 1980s, in comparison with 1967.

Similarly, through the reconstruction of the social structure, which was defined as optimal in the year 1967, and originating from the means of the taxons, it reaches the conclusion that after twenty years status inconsistency has been strengthened.

The final analysis optimizes the solution of the society's structure in the year 1984 by retaining the same number of groups-taxons. The means of the taxons - that is, the values of the ideal status formula in the five stratification dimensions - shows that the levels within consistent status-groups were almost a quarter less in the year 1984. Moreover, within consistent status formulas, it shows that the lowest layers of the society dominated in creating this figure. Numerous inconsistent groups showed, on one hand, the underestimation of education in earnings and in employment classification, and on the other the overpayment of unskilled work.

The results of the comparison confirm the common conception of the condition and development of society in the mid-1980s, and in a large part supplements it with a quantified expression of the disfunctions and contradictions that social-economic status reflects.

Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967 - 1984?

PAVEL MACHONIN*

Ústav sociálně politických věd, Univerzita Karlova v Praze

Did the type of the social structure change in the years 1967-1984?

Abstract: In the article data produced by a secondary analysis of the survey of the "class-social structure" in Czechoslovakia in 1984 by M. Tuček are used in comparison with the results of the social stratification survey of 1967, which the author conducted. Through correlation and factor and cluster analysis it is shown that in 1967 a moderate domination of the meritocratic stratification principle emerged, while the considerable influence of the bureaucratic-egalitarian principles, as a main source of status inconsistency, still remained. The same methods applied to the 1984 data prove that Czechoslovak society after the soviet occupation and so-called "normalization" was destratified in an anti-meritocratic way. The "new class" of the political elite dominated, while the processes of relative pauperization created distinct groupings at the lowest levels of society. At the same time an independent cultural differentiation occurred, which prepared the conditions for the events of the end of the eighties. A detailed description of the results of the cluster analysis of the partial social statuses and of the identification of the clusters is attached, as well as an attempt at pointing out the groups that tended towards support of the political system, and those that tended toward the opposition.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 73-83)

Svědomitá restrukturační dat z šetření třídní a sociální struktury Československa 1984, jak ji uskutečnil a popsal M. Tuček v předchozí informaci, dává možnost si položit i určité obecnější otázky týkající se změn typu společenského uspořádání mezi lety 1967 a 1984. Moje úvahy v tomto směru se budou opírat o korelační, faktorovou a shlukovou analýzu dat z výzkumu vertikální sociální diferenciací a mobility 1967 [Machonin et al. 1969: 81-170] a z již zmíněného šetření 1984 [Šetření 1986], jež mi na mou prosbu laskavě spočítal M. Tuček. Daná empirická báze může mít tři významnější omezení. Prvním je to, že se týká pouze tzv. plně socializované a ekonomicky aktivní populace. Platí to však pro oba srovnávané případy, což je z hlediska komparace korektní. Ovšem místo a společenské funkce ostatních částí společnosti se mohly během sedmnácti let poněkud změnit a my zatím ty změny neznáme a nemůžeme k nim při interpretaci přihlídnout. Druhé omezení by mohlo být skryto v případné částečné neadekvátnosti rekonstrukce některé ze statusových proměnných z roku 1967 na základě poněkud odlišné strukturovaných dat z roku 1984. Tuto možnost bude ještě třeba několika pokusy ověřit. A konečně za třetí mohou určitou úlohu hrát dílčí technické nuance v použitých verzích shlukové analýzy. Já osobně soudím, že tato omezení empirických dat nejsou příliš podstatná a že komparaci lze uskutečnit s dobrou vírou ve validitu a reliabilitu datové báze. Stručně naznačené směry výkladu dat, jimiž se zabývám

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., Zelený pruh 24, 147 00 Praha 4.

v dalším textu, jsou ovšem pouze prvním předběžným pokusem o jednu z možných interpretací. Byl bych jen rád, kdyby vyvolaly diskusi a náměty k jiným možným přístupům nejen k uveřejňovaným údajům, nýbrž především k sociální povaze tzv. normalizačního režimu 80. let.

* * *

Tabulka 1. Matice pořadových korelací dílčích statusů

1967					1984					
	VZD	SPMOC	PŘ			VZD	SPMOC	PŘ	MŽS	
ŽS	0,61	0,54	0,44	0,45	KŽS	0,25	0,19	0,07	0,06	0,06
PŘ	0,44	0,43	0,42		MŽS	0,22	0,21	0,23	0,17	
MOC	0,44	0,54			PŘ	0,25	0,23	0,34		
SP	0,65				MOC	0,43	0,46			
					SP	0,60				

Vysvětlení zkratk: VZD = vzdělání, SP = složitost práce, MOC = index profesionálního a politického mocenského postavení, PŘ = příjem, ŽS = index materiální a současně kulturní úrovně způsobu života, MŽS = materiální úroveň způsobu života, KŽS = kulturní úroveň způsobu života.

Zatímco v roce 1967 index životního stylu vytvořený průnikem dvou skalogramů byl založen na empiricky ověřeném faktu vysokého stupně kongruence materiální a kulturní úrovně způsobu života, v roce 1984 dvě obdobně konstruované proměnné vykazovaly prakticky nulovou závislost. Za těchto okolností by konstrukce ukazatele zahrnujícího obě komponenty takového typu byla ryze fiktivní. Chceme-li však uskutečnit analýzu věcně podobných struktur, nemůžeme ani jednu z uvedených dílčích proměnných vynechat a musíme tedy jednotný index životního stylu z roku 1967 pro analýzy dat 1984 nahradit dvěma proměnnými, symbolizujícími zvlášť materiální a zvlášť kulturní úroveň způsobu života. První pohled na obě korelační matice ukazuje, že míra kongruence dílčích statusů a tím konzistence souhrnného sociálního statusu mezi lety 1967 a 1984 podstatně poklesla. To odpovídá historickým a teoretickým předpokladům o československé společnosti osmdesátých let jako antivýkonově sociálně uspořádané [Machonin 1991: 302-306], destratifikované [Matějů 1990] apod.

* * *

Hlubší vhled do struktury statusových komponent umožní srovnání výsledků faktorových analýz obou výchozích korelačních matic. V obou případech jde o faktory po rotaci metodou Varimax.

Tabulka 2. Výsledky faktorových analýz matice dílčích statusů

1967	F1	F2	1984	F1	F2
VZD	0,73	0,35	VZD	0,55	0,61
SP	0,60	0,51	SP	0,58	0,55
MOC	0,30	0,67	MOC	0,75	0,19
PŘ	0,36	0,50	PŘ	0,66	-0,05
ŽS	0,66	0,36	MŽS	0,54	-0,01
			KŽS	-0,17	0,85
Vyčerpaná variance	31,4 %	24,3 %	Vyčerpaná variance	32,5 %	24,1 %

To, co se z vertikální struktury společnosti v předvečer Pražského jara 1968 dalo vysvětlit vzájemnými vztahy parciálních statusů (55,7 % vyčerpané variance), bylo možno interpretovat jako uplatnění dvou významných principů, popř. typů diferenciace. První faktor symbolizuje mírnou převahu meritokratického stratifikačního principu (dotázaní většinou dosáhli pracovních pozic přiměřených vzdělání a realizovali životní styl tomu zhruba odpovídající) i jeho omezenost nízkoúrovňovými příjmy a nedemokratickou mocenskou strukturou. Druhý faktor vyjadřuje významnou váhu totalitárně byrokratické mocenské diferenciace a její silnou vazbu na profesionální pozice a příjmovou strukturu. Z těchto a řady dalších údajů jsme mohli potvrdit známou hypotézu o "křížovatce dějin", z níž vycházely dvě možné cesty: ke společnosti výkonově demokratické a rovnostářsky byrokratické [Alan et al. 1990].

"Normalizační režim", nastolený v letech 1969/1970, prosadil v sociální realitě druhou z předvídaných možných trajektorií, a to v podobě extrémně radikální, jak to diktovaly podmínky cizí okupace. Co se odehrálo ve společnosti za patnáct let jeho působení? Dominantním se stal faktor vyjadřující totalitárně byrokratický princip struktury společnosti. Tento princip si podržuje diferenciaci profesionální (jakožto hierarchii řízení), vzdělanostní (jakožto formální předpoklad pro získání pozice v hierarchii) i příjmovou a majetkovou (jakožto víceméně adekvátní systém kompenzací). Je však ve vztahu dokonce mírně záporně závislosti vůči diferenciaci kulturní. Ta naopak tvoří osu druhého významného typu diferenciace (můžeme ji považovat za potlačenou, avšak znovu se rozvíjející strukturu symbolizovanou v roce 1967 prvním faktorem). Je to neoficiální diferenciace kulturní, v níž se kulturnost života výrazně váže na vzdělání (a patrně také na zděděný "kulturní kapitál") a na odborně intelektuální aspekt profesionální pozice při minimální - pouze právě připomenutým odborně intelektuálním aspektem - vazbě na mocenské postavení a nezávislosti na struktuře příjmů a materiální úrovni života.

* * *

Plastičtější a konkrétnější představu o struktuře společnosti přináší typologie konstruované na bázi shlukové analýzy.

V roce 1967 62 % dotázaných patřilo k sociálním vrstvám s relativně více či méně konzistentními statusovými vzorci - 3,6 % k elitní skupině, 8,8 % k horní

střední, 21,3 % k dolní střední a 27,8 % k dolní vrstvě. 48 % dotázaných patřilo k různým inkonzistentním seskupením, v nichž se v mnohotvárných kombinacích nejčastěji kontrastně střetávaly kulturní dimenze statusu (vzdělání, složitost práce a životní styl) s dimenzí mocenskou a příjmovou.

V roce 1984 tomu bylo zcela jinak. I když abstrahujeme na chvíli od té okolnosti, že vzájemná nezávislost kulturní a materiální stránky životního stylu je dodatečným zdrojem statusové inkonzistence, můžeme za konzistentní považovat pouze jednu elitní skupinu 5,6 % dotázaných (pořadové číslo 1 v tab. 3), jednu nevelkou středovou skupinu 3,7 % dotázaných (číslo 7) a za převážně konzistentní dvě varianty dolní vrstvy (číslo 10 14,5 % a číslo 11 23,0 %), lišící se vzájemně tím, že první má velmi nízkou pozici v kulturních aspektech způsobu života a středovou v jeho materiální úrovni, kdežto druhá naopak. (Příčinou budou asi rozdíly věkové a etnické.) Za příslušníky víceméně konzistentních vrstev můžeme tedy považovat nejvýše 46,8 % ekonomicky aktivních mužů. Nejnápadnější přitom je, že celý střed pole, v roce 1967 výrazně stratifikovaný, je vytvářen v roce 1984 téměř výlučně inkonzistentními skupinami. Vedle konzistentní elitní skupiny existuje ještě druhá, kulturní elita (číslo 2 - 7,8 %), vyznačující se statusovou inkonzistencí. Své špičkové postavení ve vzdělání a kulturnosti životního stylu uplatňuje v odpovídajících profesích, avšak s nižší úrovní odměn, s podstatně nižší materiální úrovní života a s velmi nízkou účastí na moci. Místo graduálního uspořádání s dílčími inkonzistencemi máme před sebou polárně vyhocené třídní uspořádání na ose: nevelká vládnoucí skupina (třída) versus poměrně rozsáhlá dolní třída (celkem 37,5 %). V pozadí této převládající struktury však většina společnosti vytváří inkonzistentní seskupení nesoucí pečeť doznívajícího historického vývoje a předznamenávající vývoj následující.

Tento stav odpovídá naší představě o Československu 80. let jako destratifikované společnosti antimeritokratického charakteru s dominancí "nové třídy", s probíhajícím procesem relativní pauperizace (ve srovnání s vyspělými zeměmi) a současně s prosazováním nové sociokulturní diferenciace, která rozkládala systém zevnitř.

Srovnání tohoto stavu se stavem společnosti v roce 1967 je dalším příspěvkem k diskusi o sociální struktuře Československa ke konci 60. let [Boguszak, Gabal, Matějů 1990; Machonin, Petrusek 1991]. Ukazuje totiž, že v letech 1970-1984 skutečně došlo k podstatným změnám sociálního uspořádání ve smyslu destratifikace společnosti a že při plném pochopení významu těch charakteristik, jež jsou oběma analyzovaným stavům společné, nelze mezi ně v žádném případě položit rovnítko.

* * *

Rozbor sociální struktury poloviny 80. let nám může prozradit mnohé i o zdrojích a aktivních silách následného sociálního pohybu, jenž vyvrcholil koncem roku 1989. To je však rozsáhlá problematika, již není možné se podrobně zabývat ve stručné zprávě o empirickém výzkumu. Abych však k jejímu řešení přispěl alespoň určitou základní informací, připojím schematický přehled a charakteristiku jedenácti shluků, jejichž existenci jsme v souboru z roku 1984 zjistili.

Tabulka 3. Přehled sociálních seskupení 1984 zjištěných analýzou shluků

Středová pozice shluku na škále 1 - 6									
Pořadí	% N	Průměr všech škál	VZD	SP	MOC	PŘ	MŽS	KŽS	K/I
1.	5,6	2,15	1,6	2,7	2,5	2,4	2,0	1,7	K
2.	7,8	2,75	1,5	2,5	4,5	2,8	3,5	1,7	I
3.	3,3	2,78	1,6	2,8	2,2	2,1	3,6	4,4	I
4.	4,3	3,07	1,9	3,2	4,0	3,0	1,8	4,5	I
5.	8,4	3,58	4,6	4,6	5,0	2,7	2,3	2,3	I
6.	9,6	3,60	2,7	4,0	5,4	2,5	2,5	2,0	I
7.	3,7	3,75	4,4	3,7	3,2	3,3	3,5	4,4	K
8.	12,2	3,97	3,7	4,5	5,4	2,4	4,7	3,1	I
9.	7,6	3,98	2,4	3,4	4,8	4,7	4,4	4,2	I
10.	14,5	4,50	4,7	4,8	5,6	4,2	2,9	4,8	PK
11.	23,0	4,60	4,7	4,7	5,6	4,9	4,8	2,9	PK

Poznámky: Pozice 1 = nejvyšší, 6 = nejnižší. Shluky jsou seřazeny podle aritmetického průměru všech dílčích středových pozic. K/I = konzistence/inkonzistence; PK = vzorce převážně konzistentní.

V příloze ještě uvádím některé doplňující identifikace shluků poukazem na ty sociální skupiny, jež jsou v nich zastoupeny výrazně častěji než v průměru souboru.

Uvedená data umožňují např. poukázat na určitá seskupení, která v následujících politických střetech, jež vyvrcholily v listopadu 1989, mohla mít důvody zaujímat relativně vyhraněná stanoviska a v určitých situacích se aktivizovat na té či oné "straně barikády".

Zjevné důvody k zaujímání prorežimního stanoviska mohlo mít konzistentní seskupení (č. 1), v němž také převažují političtí aktivisté střední generace s vyšším podílem Čechů. Jsou to typičtí představitelé nové elity normalizačního režimu, kteří už mají i odpovídající vzdělání a odpovídající kulturní návyky.

Ještě vyšší průměrný podíl na moci, a také vysoké příjmy (!) má inkonzistentní seskupení č. 3, vyznačující se nižší kulturností. Zde je nejvyšší podíl politických aktivistů, vyšší věkový průměr však prozrazuje, že jde o předvoj normalizačního režimu, patrně někdejší "zdravé jádro" sedmdesátého roku. Potenciálně prorežimní mohla být i nevelká skupina č. 9, představující kvalifikovanou a politicky nejvíce angažovanou špičku dělníků a části středního technického personálu. Ani jedno z obou nejnižších dělnických seskupení nemělo příliš mnoho důvodů k podpoře režimu (viz vysoký podíl nekomunistů), ale konzistentnost jejich postavení nevytvářela přitom žádné výrazné stimuly ani k iniciování odporu proti režimu.

Příloha. Přehled doplňujících identifikací
(častěji než v průměru zastoupené)

I d e n t i f i k a ě

Pořadové číslo	Profese	Předpokládané vzdělání	Sebezařazení	Charakter práce	Vlastnický sektor
1.	Střední technici i netechnici, vyšší odborníci (61,3%)	VŠ (56,7%), věd.(4,6%), ÚSO (30,3%), SVŠ	Technik (57,3%), inteligent (25,6%), úředník	Duševní nevýrobní (58,8%) i výrobní (36,9%)	Státní
2.	Střední technici i netechnici, vyšší odborníci (62,6%)	VŠ (58,3%), věd.(3,5%), ÚSO (26,5%), vyšší odborné	Technik (49,5%), inteligent (35,9%), úředník	Duševní nevýrobní (64,9%) i výrobní (29,8%)	Státní
3.	Střední technici i netechnici, vyšší odborníci (58,1%)	VŠ (56,0%), ÚSO (32,1%), SVŠ, vyšší odborné	Technik (54,9%), inteligent (22,1%), úředník	Duševní nevýrobní (53,1%) i výrobní (43,8%)	Státní
4.	Střední technici i netechnici, vyšší odborníci, dělníci s maturitou	ÚSO (45,3%), VŠ (32,4%), SVŠ, vyšší odborné	Technik (54,9%), úředník (16,3%), inteligent (11,4%)	Duševní nevýrobní (46,7%) i výrobní (33,3%)	-
5.	Kvalifikovaní (58,8%) i nekvalifikovaní dělníci (23,2%)	Vyučení plus specializace (43,1%), vyučení (28,8%), základní (15,0%)	Dělník (76,7%), provozní pracovník, rolník	Fyzická výrobní (63,4%), fyzická nevýrobní (23,7%)	-
6.	Střední technici i netechnici, dělníci s maturitou	ÚSO (26,0%), SO, SVŠ	Technik (23,6%), úředník	Duševní nevýrobní - jinak všechny kategorie	-
7.	Dělníci služeb (21,6%)	SO (8,6%) - jinak všechny stupně	Provozní pracovník	Duševní výrobní (27,5%), jinak všechny kategorie	-

sociálních seskupení 1984
sociální skupiny)

n í p r o m ě n n é

Odvětví	Politická příslušnost	Věk	Sídlo	Republika
Věda, školství, kultura, zdravotnictví, správa, ostatní nevýrobní	Funkcionáři (45,4%), řadoví komunisté (21,0%)	Mladší a starší střední generace	Města 100 tis. + (33,2%) a 10-100 tis. (40,9%)	ČR (73,8%)
Věda, školství, kultura, zdravotnictví, správa, ostatní nevýrobní	-	Starší střední (34,6%) a starší generace	Města 100 tis. + (37,1%) a 10-100 tis. (42,3%)	-
Těžký průmysl, správa, ostatní nevýrobní	Funkcionáři (59,5%)	Starší střední generace (44,6%)	Města 10-100 tis. + (48,7%)	-
Strojírenství a elektrotechnika, správa	Funkcionáři (19,0%), řadoví komunisté (19,0%)	-	Města 100 tis. + (27,5%)	ČR (73,7%)
Těžký průmysl	-	Mladší střední generace (53,8%)	Města 10-100 tis. (38,9%)	ČR (79,3%)
Služby, věda, školství, kultura	Nekomunisté (84,9%)	Mladá generace (55,6%)	Města 100 tis. +	-
Obchod	-	-	Agglomerované obce (7,2%)	-

I d e n t i f i k a č

Pořadové číslo	Profese	Předpokládané vzdělání	Sebezařazení	Charakter práce	Vlastnický sektor
8.	Kvalifikovaní dělníci (62,4%), dělníci s maturitou	Vyučení plus specializace (39,0%), vyučení (31,6%)	Dělník (78,2%)	Fyzická výrobní (63,5%)	Státní
9.	Střední technici (29,1%) i netechnici, dělníci služeb, dělníci s maturitou	ÚSO (46,5%)	Technik (45,1%), úředník	Duševní nevýrobní (32,7%) i výrobní (29,8%)	
10.	Kvalifikovaní (53,3%) i nekvalifikovaní (27,2%) dělníci, zemědělci (13,7%)	Vyučení se specializací (46,0%), vyučení (30,9%), základní (17,1%)	Dělník (84,7%), provozní pracovník, rolník	Fyzická výrobní (62,6%) i nevýrobní (32,7%)	Družstevní (13,7%)
11.	Kvalifikovaní (53,6%) i nekvalifikovaní (29,1%) dělníci, zemědělci	Vyučení se specializací (37,7%), vyučení (36,7%), základní (15,5%)	Dělník (85,4%), rolník	Fyzická výrobní (64,9%) i nevýrobní (30,6%)	Družstevní (9,8%)

n í p r o m ě n n é

Odvětví	Politická příslušnost	Věk	Sídlo	Republika
Těžký průmysl, doprava a spoje	Nekomunisté (81,9%)	Mladá (32,9%) a mladší střední (48,0%) generace	-	-
Strojírenství a elektrotechnika, zemědělství	Komunisté	Mladá generace (36,2%)	-	SR (40,4%)
Zemědělství (26,4%)	Nekomunisté (87,8%)	Mladší střední generace (46,4%)	Aglomerované a střediskové obce, vesnice (33,7%)	-
Zemědělství (18,0%), stavebnictví (17,3%), ostatní průmysl, služby	Nekomunisté (89,5%)	Starší střední generace (36,8%)	Střediskové obce, vesnice (29,6%)	SR (42,8%)

Takové stimuly jsou ovšem zjevné u inkonzistentního seskupení č. 2, o němž jsme se již zmínili. Vzhledem k nižšímu mocenskému postavení tu nepřekvapuje ani vyšší kulturnost ani nižší příjmy. Vyšší věkový průměr prozrazuje, že tu asi bude vysoký podíl aktivistů demokratických reforem šedesátých let a pravděpodobně jádro tehdejší latentní opozice.

K němu se výrazně druzí dosti početné seskupení č. 6 (9,6 %), jehož převládající střední odborné vzdělání se nerealizuje v odpovídajících profesních pozicích a jehož podíl na moci je minimální. Současně však tito lidé dosahovali slušných příjmů i materiálních standardů a vysoké kulturní úrovně. Vysoký podíl nekomunistů a značné mládí předurčovalo tuto skupinu k dynamické roli, kterou o pět let později jako součást neuspokojené mladší střední generace sehrála v roce 1989.

Vidíme tedy zárodečné kontury polarizace sil, která nutně musela nastat po dalších pěti letech zaostávání za světem a zmařených nadějí v reformu. Do té však již zasáhla i nová skupina nespokojenců, kteří v roce 1984 pro své mládí nemohli být ještě předmětem výzkumu.

Je zřejmé, že uveřejněním obou přehledů a stručného komentáře z jednoho zvoleného aspektu práce na důkladné analýze dat teprve počíná. Je jen škoda, že ji nebylo možné v tomto směru zahájit již v průběhu osmdesátých let, kdy mohla přinést zajímavé podněty pro sociální prognózování.

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zabývající se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla koncem roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. [1969]. Po nucené přestávce v období "normalizace" zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy, kde pracuje na problematice transformace sociální struktury Československa. Po roce 1989 publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 a řadu článků v Sociologickém časopise [SČ 26: 129-145, 241-248, 326-330; SČ 27: 299-318, 666-669].

Literatura

- Alan, J. et al. 1990. "Československá společnost po dvaceti letech." *Sociologický časopis* 26: 129-145.
- Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." *Sociologický časopis* 26: 168-186.
- Machonin, P. 1991. "Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti." *Sociologický časopis* 27: 299-318.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA.
- Machonin, P., M. Petrusek 1991. "Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu." *Sociologický časopis* 27: 90-96.
- Matějů, P. 1990. *Stratification System and Economy in the Period of Transition. Economic aspects of "de-stratification" in former state socialist countries - the case of Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Šetření třídní a sociální struktury obyvatelstva ČSSR v roce 1984. *Informace pro uživatele datové báze*. 1986. Praha: SoÚ ČSAV.

Summary

In 1991 an associate of The Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Sciences, Milan Tuček, worked out a preliminary comparative analysis of the results of our empirical surveys of Czechoslovak social structure in 1967 and 1984. As the base for his analysis Milan Tuček, using data from the survey of 1984, created a male sample that was an analog of that of 1967, and then he constructed, from the empirical data, all five basic status dimensions we used for analysis in 1967 (education, complexity of work, power position, income, lifestyle) in such a shape that enables comparison between the two studies. In his correlation analyses he found that in 1984 it is not possible to conceive of "lifestyle" as a unified status dimension in which material aspects are congruent with cultural level of leisure activities, as was the case in 1967, because these two components are no longer correlated with one other. The essential result of the research of 1967 -- that there is a congruence of education, complexity of work and "unified" lifestyle -- is thus not valid in 1984. Serious comparison of the research findings of 1967 and 1984 is possible only under the condition that "lifestyle" is observed in the continuing research as two different variables: "material standard of lifestyle" and "cultural level of lifestyle". At my request, Dr. Tuček prepared corresponding factor and cluster analyses.

The data from 1967 and 1984 which I include in my article clearly demonstrate a moderate domination of the meritocratic stratification principle in 1967 on the one hand, and considerable influence of the bureaucratic-egalitarian principles as a main source of status inconsistency on the other hand. After fifteen years of the functioning of the "normalization" regime, the totalitarian-bureaucratic principle clearly dominates entirely, and makes professional, formal educational, as well as income and standard of living, differentiation subordinate to it. This does not preclude, however, a certain "behind the back" cultural differentiation of lifestyle, which is linked with particular aspects of education (and obviously also inherited "cultural capital" as well as general cultural level of information) and with the professional aspects of occupational position. This differentiation is, however, in sharp contrast with power position, income and material standard.

The cluster analysis reveals, in comparison with 1967, a remarkable decline in stratification. At that time 62 % of the sample belonged to the four basic more-or-less consistent strata. Even leaving aside, in 1984, that the material standard and cultural level of lifestyle obviously are sources of inconsistency, one can consider being consistent only the upper stratum of 5,6 % of the sample and, at the other pole, the two lowest strata (37,5 %) and a minor remainder of the lower middle stratum of 3,7 %, totalling only 46,8 % of the so-called fully socialized male population. 7,8 % represent a group on the level of an elite in education, profession and lifestyle, which at the same time is characterized by a relatively lower income level, a much lower material standard and a minimal share of power. The entire middle grouping, in which relatively consistent upper- and lower-middle strata prevailed, splintered in 1984 into highly inconsistent groups, the main sources of inconsistency being power position, income, material standard and cultural level.

This state fully corresponds with our image of a destratified society with an antimeritocratic character and the dominance of the "new class," and with a process of relative pauperization and, at the same time, with some progress in cultural differentiation, destructing the system from inside.

A detailed description of the results of the cluster analysis of the partial social statuses and of the identification of the clusters is attached. This affords the possibility of analyzing the different social groups from the standpoint of their tendency to support the political system or their tendency to be in opposition to it.

Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat

JAN ŘEHÁK*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Logit models: analyzing the influence of exogenous factors in categorical data

Abstract: the primary objective of the article is an introduction to the logit model and its use in methods for modeling the relationships between a dichotomous dependent variable and a set of independent categorical variables. the logit model is viewed here as a special case of the log-linear approach. The deviation and polynomial contrasts are explained as to their interpretational meaning. Examples from migration studies are used to illustrate model-selecting strategies and quantitative outputs.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 84-102)

Moderní statistická metodologie podstatně rozšiřuje možnosti modelování vztahů mezi kategorizovanými proměnnými. Samostatný komplex metod tvoří logitové modely, které umožňují řešit úlohy obdobné k regresní analýze resp. analýze rozptylu a to v situaci, v níž vystupuje dvouhodnotová proměnná jako závislá a několik dvou- nebo vícehodnotových nezávislých kategorizovaných proměnných; cílem je odhalit vliv jednotlivých nezávislých proměnných, jejich kategorií i kombinací kategorií na rozdělení závislé proměnné.¹ Tak je možno modelovat kauzální hypotézy o vztazích mezi vysvětlujícími kategorizovanými proměnnými a zvolenou vysvětlovanou proměnnou. Jsou to hypotézy vyjadřující nejen vliv proměnných (tj. celých klasifikací), ale též vlivy jednotlivých kvalit (kategorií) těchto klasifikací a identifikující interakční působení (tj. zesilování resp. zeslabování asociačního vztahu) při kombinování různých kvalit. Zároveň je možné porovnávat vlivy kvalit a jejich kombinací na závislou proměnnou. U vysvětlujících proměnných můžeme

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu RNDr. Blanka Řeháková, CSc., resp. doc. RNDr. Jan Řehák, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Telefax (02) 235 78 88, E-mail soc@cspgas11.bitnet.

1) Takto formulovaný základní problém logitové analýzy lze rozšířit dvěma směry:

- závislá proměnná může mít více hodnot, pak mluvíme o vícehodnotovém logitovém modelu (multinomial logit model, též multinomial response model) a závislých proměnných může být více;

- mezi nezávislými proměnnými mohou být také číselné spojitě proměnné.

K modelovým prostředkům logitové analýzy patří také možnost některé kombinace kategorií proměnných z analýzy vypustit (v modelu blokovat).

zavádět do modelu také ordinalitu, tj. respektovat a v analýze využívat uspořádání kategorií nebo kardinalitu pomocí kvantifikací jejich kategorií.²

O logitových modelech pojednává celá řada monografií a to na různých úrovních. Jmenujme alespoň Haberman [1978], Knoke a Burke [1980], Aldrich a Nelson [1984].

Postup analytické práce u logitových modelů lze shrnout do několika kroků:

1. Formulace hypotézy pro vybraný seznam proměnných.

- a) Určení závisle proměnné.
- b) Určení nezávislých proměnných a předpokládaných interakčních vlivů.
- c) Určení komparací jednotlivých vlivů na závislou proměnnou.
- d) Určení specifických vlivů skupin kategorií na závisle proměnnou.

2. Testování platnosti formulovaného modelu.

3. Úprava modelu, pokud je třeba.

- a) Studium reziduí, tj. odchylek vstupních dat od očekávaných četností odpovídajících vstupní hypotéze.
- b) Identifikace chybějících složek modelu, resp. vypuštění těch, které se ukázaly jako nevýznamné.
- c) Reformulace hypotézy, tj. přechod k bodu 1.

V tomto postupu je možno cyklicky pokračovat až do vyladění interpretovatelného modelu, který dostatečně dobře odpovídá empirickým datům.³

Logit a logitový model

Studium faktorů vysvětlujících vznik rozdělení četností u dichotomických jevů se zjednodušuje tím, že obě četnosti jsou komplementární a tudíž stačí matematicky modelovat vztah k jedné z nich. Logitová metoda, která je současným nejrozšířenějším přístupem k analýze v popsáných situacích vychází ze dvou předpokladů:

- a) Místo přímých četností se používá poměr obou komplementárních hodnot rozdělení $p/(1-p)$, který se nazývá šanci. Vyjadřuje zastoupení jedné kategorie vzhledem ke druhé (při prezentování dat tyto údaje vyjadřujeme též jako stonásobky, tj. jako zastoupení jedné kategorie v procentech druhé). Šance je ovšem přirozenější srovnávat spíše poměrově než rozdílově, protože to jsou čísla poměrová.

²) Takto formulovaná úloha logitové analýzy je obecnější, než klasická úloha použití logitové nebo probitové analýzy, která studuje pravděpodobnost jevu v závislosti na postupně se zvyšujících úrovních číselné nezávisle proměnné, tak jak je běžně aplikovaná v biologických a farmaceutických experimentech.

³) Některé počítačové programy umožňují také automatizované vyhledávání modelů a to většinou zpětným procesem tak, že vycházejí z předpokladu kompletních významných vztahů všech vysvětlujících proměnných a všech jejich kombinací k závisle proměnné a pak postupně vypouštějí složité interakce tak dlouho, až je model co nejjednodušší a přitom vykazuje dobrou shodu s daty. Postup má ovšem limity, jak interpretační, tak v možnostech využití komparační složky kauzální hypotézy.

b) Do analýzy vstupují místo šancí jejich přirozené logaritmy $\ln(p/(1-p))$, nazývané logity (log odds).⁴

Přístup má čtyři zpracovatelské výhody:

- Využívá dobře interpretovatelného poměru šancí (odds ratio), který i ve složitých tabulkách vyšších stupňů umožňuje rychlou vizuální orientaci.
- Přejít k logaritmům dovoluje převedení poměrových srovnání na rozdílové, tím umožňuje využít klasické součtové formulace obdobné k analýze rozptylu a k regresní analýze a tím zjednodušuje tvar modelu i jeho teoretickou a numerickou řešitelnost; též interpretace různých výstupních parametrů modelu je tak jednodušší a odpovídá zvyklostem.
- Logaritmováním se dosahuje důležitá statistická vlastnost - přiblížení se k normalitě.
- Na rozdíl od přímého lineárního modelování vztahů mezi četnostmi se aplikací logitového modelu vyvarujeme nepříjemného jevu, který spočívá v překročení hranic (0,1) modelovými pravděpodobnostmi odvozenými z přijatých vztahových rovnic.

Logitem nazýváme hodnotu

$$\begin{aligned}\text{logit}(p) &= \ln(p/(1-p)) \\ &= \ln(m/(n-m)),\end{aligned}\quad (1)$$

kde p je relativní četnost resp. pravděpodobnost jevu (např. jedna kategorie dichotomického znaku), m je absolutní četnost výskytu jevu v souboru o rozsahu n . Tato funkce není definovaná pro krajní případy $p=0$, $p=1$ a může mít nepříjemné a nepříjemné matematické důsledky pro hodnoty velmi blízké k nule nebo k jedničce. Proto se v případech, u nichž nastává toto nebezpečí (vícezměrné tabulky s prázdnými poli, analýza vzácně se vyskytujících jevů) používá upravený vzorec, v němž se k čitateli i k jmenovateli přičítají vhodně zvolené konstanty, aby extrémní případy nemohly nastat. V praxi se používá několik typů takových korekcí, nejběžnější je $\text{logit}(p) = \ln((m+0,5)/(n-m+0,5))$. Směrodatná odchylka logitu empirických četností se spočte podle vzorce

$$s = 1/(\ln(p(1-p))). \quad (2)$$

Logitové hodnoty se mění pro kombinace kategorií vysvětlujících proměnných. Modely předpokládají, že empiricky zjištěná logitová variabilita je systematicky vysvětlitelná vlivem těchto nezávislých proměnných, které mají význam faktorů. Předpokládá se, že hodnota logitu je vytvářena

- celkovou úrovní výskytu jevu v dané populaci (charakteristika populace);
- přímým vlivem příslušné kategorie každé nezávislé proměnné (charakteristika vlivu kategorií);

⁴ Podle tradičních zvyklostí je přirozený logaritmus o základu $e = 2,71828$ značen v tomto článku $\ln$ (logaritmus naturalis). V literatuře se používá i značení $\lg$ nebo $\log$.

⁵ Jde o pojem faktoru explicitně vyjádřeného obdobně jako u analýzy rozptylu, tj. jde o známou vysvětlující proměnnou, nikoli o pojem faktoru z modelu faktorové analýzy, kde jde o latentní proměnnou definovanou pouze svými důsledky.

- interakčním vlivem, který vzniká kombinováním příslušných kategorií dvojic nezávislých proměnných (specifické působení dvojic kategorií, které není obsaženo v přímém vlivu každé z nich);
- obdobným interakčním působením trojic, čtveřic atd. kategorií.

Formální zápis modelu ukážeme na příkladu dichotomické závislé proměnné M a tří nezávislých proměnných N , P , V , které mají po řadě 2, 2 a 4 hodnoty, přičemž jevem, k němuž se vztahuje pravděpodobnost je první kategorie proměnné M . Tak např. pro hodnoty 2, 1, 3 proměnných N , P , V vypadá zápis takto:

$$\begin{aligned} \text{logit}(p^{M NPV}_{1.213}) = & v \\ & + v^N_2 + v^P_1 + v^V_3 \\ & + v^{NP}_{21} + v^{NV}_{23} + v^{PV}_{13} \\ & + v^{NPV}_{213}. \end{aligned} \quad (3)$$

Zde v znamená příspěvek, tj. kvantifikovaný vliv (efekt) kategorie nebo kombinace kategorií. Horní index označuje ty proměnné a dolní index ty jejich kategorie, které vliv vytvářejí. Tak např. v^{PV}_{13} je speciální vliv kombinace první kategorie proměnné P a třetí kategorie proměnné V . Obdobně pro každou jinou kombinaci kategorií.⁶ Číselné hodnoty těchto (v modelu neznámých) parametrů, které odhadneme výpočtem z dat, charakterizují stupeň i směr všech vlivů. Kladná hodnota parametru znamená vliv na zvýšení logitu, tj. i na $(p/(1-p))$, a tudíž i na p . Záporná hodnota ovlivňuje logit tak, že se snižuje p , tedy se zvyšuje četnost $(1-p)$ v komplementární kategorii. Nulová hodnota značí absenci vlivu.

V rovnici (3) je hodnota logitu určena všemi možnými existujícími vlivy, které jsou v dané situaci myslitelné. Takový model nazýváme satureovaný. Vede k tomu, že jsme schopni plně vysvětlit dané empirické relativní četnosti a ztotožnit je tak s modelovými pravděpodobnostmi. Závěr o úplném vysvětlení dat však většinou odporuje našim představám o faktorovém působení jednotlivých proměnných a jejich kategorií a na druhé straně odráží nepřírozený předpoklad toho, že v datech zachytíme pravděpodobnosti výskytu zcela přesně pomocí empirických relativních četností. Proto reálné analytické modely neobsahují všechny členy rovnice, ale pouze ty, které vyjadřují naši konkrétní hypotézu faktorového působení.

Dalším aspektem modelu je jeho zpracovatelnost, která závisí na tom, kolik nezávislých rovnic a kolik neznámých parametrů máme. V našem případě je neznámých více, a proto musíme provést další opatření, které spočívá v určení dodatečných podmínek pro neznámé parametry, např. ve stanovení počátku pro hodnoty parametrů nebo v nové formulaci modelu, který by obsahoval menší počet smysluplných a interpretovatelných neznámých parametrů (může jít např. o stu-

⁶) Můžeme se setkat i se zápisem

$$\text{logit}(p^{M NPV}_{1.213}) = v^M_1 + v^{MN}_{12} + v^{MP}_{11} + v^{MV}_{13} + v^{MNP}_{121} + v^{MNV}_{123} + v^{MPV}_{113} + v^{MNPV}_{1213}$$

kde je v každém členu zvýrazněno, že závislá proměnná je M a že logitová pravděpodobnost se týká první kategorie proměnné M . Zápis je ale zbytečně komplikovaný.

dium relativních vlivů kategorií vzhledem k jedné pevně předem zvolené kategorii - tzv. prosté kontrasty).⁷

Příklady z problematiky migrací

První z dále uvedených příkladů ilustruje využití základního modelu, druhý je ukázkou zahrnutí specifického typu závislosti (lineární vliv ordinální vysvětlující proměnné).

A. Mimokrajová migrační výměna

Při analýze migrací Severočeského kraje (rok 1987) byly odhaleny tři základní nezávislé dimenze výměnného migračního procesu: výměna věku, vzdělání a důvodů migrace [Řehák et al. 1989]. Při hledání specifických korelátů první dimenze byly studovány výměnné procesy v jednotlivých věkových skupinách [Řeháková, Řehák 1990]. Odtud je převzata následující ilustrace.

Pro skupinu migrantů ve věku 15-24 let byl model určen následujícím způsobem:

závislá proměnná = směr migrace M (do SVČK, ze SVČK),

nezávislé proměnné = pohlaví P (muž, žena), národnost N (česká, jiná), vzdělání V (základní, bez maturity, s maturitou, vysokoškolské).

Nejprve byl formulován jednoduchý logitový model zahrnující jen přímé vlivy vysvětlujících proměnných.

$$\text{logit}(p_{1,ijk}) = v + v^N_i + v^P_j + v^V_k, \quad (4)$$

kde p znamená pravděpodobnost jevu migrace do SVČK a $p/(1-p)$ má význam koeficientu migračního přílivu. Z rovnice (4) se určí šance jako

$$\begin{aligned} p_{1,ijk}/p_{2,ijk} &= \exp(v + v^N_i + v^P_j + v^V_k) \\ &= \exp(v) \exp(v^N_i) \exp(v^P_j) \exp(v^V_k) \\ &= w w^N_i w^P_j w^V_k, \end{aligned} \quad (4')$$

což je součinný zápis modelu (4).

Z předchozí části víme, že model bez dalších úprav nelze přímo řešit, a protože se zajímáme o vlivy jednotlivých kategorií N, P, V, zvolíme jednoduchou úpravu spočívající v použití odchylkových kontrastů. Půjde o dodatečný požadavek, aby parametry pro kategorie každé jedné nezávislé proměnné vyjadřovaly odchylku od celkové průměrné úrovně logitů v tabulce (tj. parametru v), tedy aby součet vlivů pro každou proměnnou byl roven nule.⁸

V tabulce 1 je uvedeno třídění čtvrtého stupně mezi zmíněnými proměnnými. V předposledním sloupci je přílivový poměr do/ze pro každou kombinaci kategorií vysvětlujících proměnných, v posledním sloupci je jeho přirozený logaritmus. Je to právě heterogenita čísel v posledním resp. předposledním sloupci, kterou se

⁷) Oba postupy jsou matematicky ekvivalentní, liší se pouze formulací v konkrétních případech.

⁸) Procedura LOGLINEAR v systému SPSS, ve které logitové modely určujeme, předpokládá automaticky splnění uvedené podmínky a příslušné předvolené kontrasty označuje DEVIATION.

snažíme logitovým modelem vysvětlit. Na první pohled je vidět, že kategorie 'jiná národnost' má vyšší poměry než národnost 'česká' prakticky ve všech kombinacích pohlaví a vzdělání. Rovněž muži mají značně vyšší přílivové poměry než ženy, a to jak u 'jiné', tak u 'české národnosti'. To už samo naznačuje význam vlivu kategorií 'muž', 'žena' a kategorií 'česká' a 'jiná'. U kategorií vzdělání však nějaká pravidelnost není zdaleka jasná.

Základní informací, kterou poskytuje model, jsou číselné hodnoty odhadnutých efektů, které určují intenzitu i směr působení jednotlivých složek na studovanou četnost. Tyto efekty jsou smysluplné a interpretovatelné pouze tehdy, když se můžeme spolehnout na platnost modelu. Proto před vlastní interpretací efektů je nutno zhodnotit výsledky testů dobré shody a informaci o vztahu pozorovaných a modelem odhadnutých četností, na jejichž základě lze rozhodnout o validitě modelu.

1. Testy dobré shody

Shodu modelu a empirických dat testujeme obvykle jedním ze dvou chí-kvadrátových testů dobré shody, které pracují na tomto principu:

odhadnou se parametry modelu, pomocí nich se vypočítají modelové (očekávané) četnosti výskytů v polích tabulky (v našem příkladu čtyřrozměrné) a poté se testuje významnost rozdílu mezi těmito modelově očekávanými a skutečně pozorovanými četnostmi. Zpracovatelské programy tisknou obvykle Pearsonovu statistiku dobré shody χ^2 a věrohodnostní statistiku G^2 spolu s počtem stupňů volnosti (df) a dosaženou hladinou významnosti (P). Model zamítáme, když dosažená hladina významnosti je menší než předem určená hodnota. Dalším kritériem shody, vhodným zejména pro porovnání modelů, je poměr G^2/df resp. χ^2/df , u něhož očekáváme hodnotu 1. Čím vyšší hodnoty nabývá, tím horší je model. Hranice tohoto kritéria pro přijetí či odmítnutí modelu není přesně stanovena a vlastní rozhodnutí závisí na subjektivní zkušenosti z analytické práce. Při velikých souborech nastává často situace, v níž nelze přijmout (z důvodů velkého n a vysoké citlivosti testů dobré shody na detekci odchylek) žádný model a všechny uvedené testy jsou významné. Aby bylo možno porovnávat modely i v takových situacích, navrhl A. E. Raftery [1986] bayesovský informační koeficient $BIC = G^2 - (df) \ln n$. Je-li pro daný model M hodnota BIC záporná⁹, pak bychom ho měli preferovat před saturovaným. Porovnáváme-li více modelů mezi sebou, pak bychom měli preferovat ten, který vykazuje nejmenší hodnotou koeficientu BIC. Model (4) pro tabulku 1 vykazuje $G^2 = 17,10$ ($\chi^2 = 16,04$), $df = 10$, $P = 0,072$ ($P = 0,099$), $G^2/df = 1,7$, $\chi^2/df = 1,6$. Protože situace nevyžaduje BIC, nejsou jeho numerické hodnoty ani uváděny. Dosažená hladina významnosti nepodkročila tradiční hranici 0,05, je však poměrně blízko. To spolu s vysokým poměrem G^2/df (χ^2/df) model

⁹ A. E. Raftery [1985] vyšel z podílu pravděpodobností $B = P(M \text{ je správný model za daných dat}) / P(\text{saturovaný model je správný model za daných dat})$ a ukázal, že pro velká n přibližně platí $-2 \ln B = G^2 (df) \ln(n)$. Tuto hodnotu nazval BIC, kde G^2 je hodnota věrohodnostní statistiky pro daný model, df je jeho počet stupňů volnosti a n je velikost souboru.

zpochybňuje. Ač je tedy model přijatelný na hladině 0,05, budeme mít zřejmě zájem na jeho zlepšení.

2. Odchytky pozorovaných a odhadnutých četností

Z numericky odhadnutých parametrů modelu odhadujeme četnosti nejen pro potřeby testu dobré shody, ale též pro posouzení platnosti odvozeného vztahu pro jednotlivá pole. V tabulce 2 jsou uvedeny modelové odhadnuté četnosti, jejich rozdíly od pozorovaných četností z tabulky 1, adjustovaná rezidua a odhadnutý přílivový poměr, který vychází jako výsledek vyhlazení četností modelem. Prosté rozdíly pozorovaných a modelových četností jsou informativní jen ve výjimečných případech, neboť jsou nesrovnatelné pro různě obsazená pole. Jejich standardizace je provedena ve sloupcích adjustovaných reziduí (upravené odchytky), které jsou přepočteny tak, aby měly přibližně standardizované normální rozdělení. Upravené odchytky mohou být posuzovány jako z-skóry:

- a) jednotlivě za významnou odchylku na hladině 0,05 prohlásíme to pole, v němž je adjustované reziduum v absolutní hodnotě větší než 1,96 (v tabulce 2 jsou významné čtyři odchytky);
- b) pokud nás zajímá významná struktura některé skupiny polí nebo tabulka celá, použijeme simultánní inferenci obdobnou postupům u znaménkového schématu (viz [Řehák, Řeháková 1986], Dodatek III).

Postup je však nestabilní u málo obsazených polí a v takovém případě se musí používat s velkou opatrností. Odhadnuté přílivové poměry mohou též, alespoň opticky, sloužit pro posouzení vhodnosti modelu, neboť by se neměly příliš lišit od skutečných poměrů (kromě nestabilních polí s malými četnostmi). Porovnáním přílivových poměrů z tabulek 1 a 2 zjistíme větší odlišnosti ve čtyřech případech (dva z nich se týkají málo obsazených polí). To je další důvod pro modifikaci modelu.

Přijmeme-li model, mají očekávané četnosti a všechny jejich funkce (poměry šancí, logity, procenta atp.) také predikční charakter. Model oddělil systematickou (nenáhodnou) a náhodnou (šumovou) složku. Očekávané četnosti reprezentují vyhlazenou složku po odečtení fluktuací. Proto u přijatých modelů prezentujeme míry založené na očekávaných četnostech jako relevantní informaci.

3. Parametry modelových rovnic

Za předpokladu, že model odpovídá datům (ale jen za tohoto předpokladu), přináší podstatnou informaci numerické hodnoty, které jsme získali jako odhad neznámých parametrů modelových rovnic. Jsou uvedeny v tabulce 3.¹⁰ Sloupec 'efekt' obsahuje odhadnutou numerickou hodnotu parametru. Pomocí standardní chyby

¹⁰ Vzhledem k podmínkám, kterými byly omezeny parametry (součet do nuly), počítá program jen tzv. nezávislé parametry. Některé programy (SPSS) také pouze tyto parametry tisknou, zbývající musíme dopočítat.

U obecných procedur log-lineárních modelů, v jejichž rámci se logitové modely specifikují jako zvláštní případ (též např. SPSS) se tisknou ve výstupech poloviční hodnoty koeficientů i jejich standardních chyb, z-skóry vycházejí správně.

(třetí sloupec) lze tento koeficient převést na z-skór (čtvrtý sloupec). Koeficient odpovídá síle vlivu kategorie (nebo ve složitějších případech kombinace kategorií) na logit. Z-skór má, obdobně jako adjustovaná rezidua, vlastnost přibližného standardního normálního rozdělení, která umožňuje statistickou inferenci o vlivu kategorií či jejich kombinací. Můžeme jej použít následujícími způsoby:

- Standardním normálním testem rozhodneme o významnosti jednotlivých předem určených efektů (tj. o každém zvlášť bez ohledu na ostatní).
- V případech, kdy má proměnná více kategorií než dvě, tj. kdy závěr o jedné kategorii není zároveň závěrem o kategorii komplementární, nebo u interakčních efektů, do nichž vstupují více než dvouhodnotové proměnné, můžeme pomocí simultánní inference určit strukturu vlivů v rámci zvolené proměnné nebo kombinace proměnných (odhalení dílčích struktur vlivů).
- Posouzením všech hodnot současně (tj. celého sloupce z-skórů kromě komplementárních hodnot u dichotomií) můžeme simultánní inferencí určit celkovou statisticky prokazatelnou strukturu vlivů na závislou proměnnou.
- Ty proměnné či jejich kombinace, u kterých se neprokázal významný efekt (podle zvoleného postupu), mohou být případně z modelu vypuštěny a tím model zjednodušen (efekty musí být však znovu přepočítány).

4. Závěr a hodnocení modelu, případné modifikace

Charakteristiky vhodnosti modelu (4) ukazují, že předpokládané rovnice odrážejí vlivy vysvětlujících proměnných nedostatečně a měly by být modifikovány. Studium reziduí a přílivových poměrů naznačuje, že dalším členem by měl být interakční vliv národnosti a vzdělání, a proto upravíme model takto:

$$\text{logit}(p_{1,ijk}) = v + v_i^N + v_j^P + v_k^V + v_{ik}^{NV} \quad (5)$$

Výsledky modelu jsou shrnuty v tabulkách 4 a 5. Jak testové statistiky, tak adjustovaná rezidua vykazují velmi dobrou shodu modelu a dat. Nově vstupující parametry zdůrazňují interakci národnosti a vzdělání v tom, že osoby nečeské národnosti s vysokoškolským vzděláním významně zvyšují přílivový poměr, obdobně osoby české národnosti s nižším vzděláním. Zatímco v modelu (4) se vliv vzdělání na příliv projevoval pouze u nižších kategorií a neukazoval na přímou či nepřímou úměru se stupněm vzdělání, projevuje se v modelu (5) vliv vzdělání na přílivový poměr v přímé úměře ovšem s tím, že existují ještě dodatečné odchylkové efekty specificky ovlivňující příliv pro českou národnost a jinou národnost. Tyto interakční vlivy se v modelu (4) zprůměrovaly, a tak způsobily velká rezidua. Jelikož proměnná "pohlaví" nevstupuje do interakcí ani se vzděláním ani s národností, jsou odhadnuté poměry šancí $(m_{i1k1}/m_{i1k2}) : (m_{i2k1}/m_{i2k2})$ konstantní pro všechna $i=1, 2$ a $k=1, 2, 3, 4$ (indexy zleva doprava odpovídají postupně národnosti, pohlaví, vzdělání, směru migrace; písmenko m znamená odhadnutou očekávanou četnost při platnosti modelu, která je vyhlazením empirických absolutních četností). Konstanta se rovná $\exp(v_1^P - v_2^P) = \exp(0,204) = 1,2$. Přílivový poměr pro muže je 1,2 krát větší než pro ženy a to bez ohledu na národnost a vzdělání. V obrázku 1 je navržen způsob grafického znázornění významnosti a směru jednotlivých efektů z modelu (5).

B. Záměr opustit Severočeský kraj

Ve výzkumu Vztah ke kraji (L. Michalová a kolektiv, SEÚ ČSAV, 1989) byla položena otázka na záměr vystěhovat se z kraje. V tabulce 6 je zachyceno třídění třetího stupně, které vyjadřuje vztah věku A (1 = do 40 let, 2 = 41 a více let) a vzdělání E (1 = bez maturity, 2 = s maturitou, 3 = vysokoškolské) k uvedenému záměru M (1 = nebudu se stěhovat z kraje, 2 = budu se stěhovat z kraje). Jednoduchý model

$$\text{logit}(p_{2,ij}) = v + vA_i + vE_j, \quad (6)$$

zahrnující obě vysvětlující proměnné vyhovuje datům velmi dobře ($G^2 = 0,213$, $df = 2$, $P = 0,899$, $G^2/df = 0,11$, maximální adjustované reziduum = $\pm 0,46$). Jednotlivé efekty byly zjištěny jako $v = -1,426$ ($z = -12,546$), $vA_1 = 0,306$ ($z = 3,300$), $vA_2 = -0,306$ ($z = -3,300$), $vE_1 = -0,346$ ($z = -2,602$), $vE_2 = -0,034$ ($z = -0,245$), $vE_3 = 0,380$ ($z = 1,980$). Vycházíme-li z modelu (6), můžeme si položit dvě otázky, které ovšem interpretačně divergují:

1. Vzhledem k tomu, že z-skóry u vzdělání vykazují nižší významnost než u věku, můžeme se ptát, zda vliv věku není pro výklad variability záměru stěhování z kraje postačující. Pro zodpovězení této otázky zkusíme model

$$\text{logit}(p_{2,ij}) = v + vA_i. \quad (7)$$

Výpočet ukazuje značný pokles u dosažené hladiny významnosti ($G^2 = 6,818$, $df = 4$, $P = 0,146$), který však ještě indikuje možnou shodu modelu a dat. Velký skok u poměru G^2/df z 0,11 na 1,70 však již varuje před vypuštěním vlivu vzdělání, i když se všechna adjustovaná rezidua pohybují v hranicích statistické nevýznamnosti (jsou mezi hodnotami -1,71 a 1,71) při $\alpha = 0,05$.

2. Data a odhadnuté parametry v modelu (6) indikují ordinální vztah vzdělání a záměru odejít pro první i druhou věkovou kategorii. Zahrnutí ordinality do modelu můžeme provést několika způsoby. Nejjednodušším přístupem je předpoklad lineárního působení. Přestože do úlohy vstupujeme s kódováním kategorií vzdělání 1, 2, 3, pro výpočty se provede normalizační transformace na skóry t_j ($j = 1,2,3$) tak, aby jejich součet byl nula a součet jejich čtverců byl jedna (v našem příkladu vzniknou skóry -0,7071, 0, 0,7071). Model, který zahrnuje lineární vliv vzdělání má tvar

$$\text{logit}(p_{2,ij}) = v + vA_i + \beta t_j. \quad (8)$$

Tento model má ještě lepší ukazatele dobré shody než model (6) zahrnující nominalitu vzdělanostních kategorií; výsledky jsou v tabulce 7.¹¹ Všechny parametry jsou vysoce významné a tudíž se účastní výkladového schématu pro variabilitu četností u záměru odejít z kraje. Model (8) je oproti (6) jednodušší, místo dvou nezávislých parametrů u proměnné vzdělání obsahuje pouze jeden (β), který ukazuje přírůstek při přechodu mezi první a druhou, resp. druhou a třetí kategorií vzdělání a to pro kvantifikaci t_j ($j = 1,2,3$) a logaritmickou škálu poměru šancí. Abychom přešli k vlastnímu přírůstku podél původní škály, je nutné násobit β délkou inter-

¹¹) V proceduře LOGLINEAR se člen βt_j modelu (8) zadává pomocí kontrastu POLYNOMIAL pro vzdělání E a pomocí specifikace u příslušného členu v modelu, ve kterém je v závorce jednička pro označení mnohočlenu prvního stupně (M BY E(1)).

valu, tj. hodnotou 0,7071; výsledek je 0,346. Abychom převedli efekt na podílovou změnu u původních poměrů šancí, přejdeme k exponenciále $\exp 0,346 = 1,41$; při přechodu mezi sousedními kategoriemi vzdělání se tedy poměr změní 1,41 krát. Model (8) v sobě nese ještě další důležitou informaci. Vzhledem k velmi vysoké míře shody modelu a dat je zřejmé, že jeho další zlepšování už nemá věcný smysl. Rovnice (8) vyjadřuje nejen, že vliv vzdělání je lineární, ale také, že přírůstky jsou stejné pro obě věkové skupiny. Jako další zesložnění modelu bychom totiž mohli zahrnout možnost dvou různých lineárních trendů v různých věkových skupinách.

Z modelů (6), (7), (8) je poslední nejlepší. Plyne z něj závěr, že

- a) na záměr odejít z kraje působí silně věk i vzdělání a to nezávisle na sobě,
- b) vliv vzdělání je lineární a působí 141 % vzrůst poměru šancí mezi sousedními kategoriemi vzdělání, čím vyšší vzdělání, tím vyšší zastoupení těch, kteří chtějí z kraje odejít,
- c) nižší věková kategorie vykazuje významně vyšší záměr odejít než kategorie vyšší a to s $1,84 (= \exp(v^A_1 - v^A_2))$ násobkem poměru šancí.

Závěr

Logitové modely jsou obdobou analýzy rozptylu a také analýzy kovariance pro dichotomické závislé proměnné. Vysvětlují variabilitu procenta výskytu jevu pro různé hodnoty a kombinace hodnot nezávislých kategorizovaných i číselných proměnných. V článku byly na příkladech ilustrovány a vysvětleny dva prakticky nejčastěji se vyskytující typy modelů, u nichž jsou vysvětlujícími faktory kategorizované proměnné. Další varianty aplikace zahrnují číselné faktory (obdoba regresního členu v analýze kovariance) a složitější možnosti využití různých typů kontrastů, blokování polí a různých vah pro pole tabulky. Každá z těchto možností znamená však zkomplikování modelu a zasluhuje proto samostatný výklad. Důležitým analytickým prostředkem pro rozšíření modelových možností je opakování analýzy a odladování modelů pro různé podsoubory a jejich komparace. Tím je vnesen do interpretace nový závažný kvalitativní prvek, výpověď o různém fungování příčin v různých kontextech.

Logitové modely mají také některé nedostatky, kterých si musíme být vědomi a které limitují využitelnost formálních matematických výsledků.

- a) Metoda vychází z asymptotické teorie, která vyžaduje větší počet pozorování a to ve všech polích tabulky. Je velmi citlivá na nulová a málo obsazená pole, zvláště je-li jich větší počet. Jak adjustovaná rezidua, tak odhady parametrů příslušných k málo obsazeným polím jsou nestabilní a nelze se na jejich hodnoty spolehat.
- b) Metoda vyžaduje dodržení určitých pravidel (ortogonalita vlivů, normalizace škál, dimenzionalita), což znamená, že vstupní model je pro výpočty upraven. Ne u všech programů jsou spočteny všechny parametry v původních významech (např. je třeba dopočítat závislé parametry a jejich směrodatné odchylky, přepočítat efekty lineárních kontrastů na původní škálu ap.). Poslední uvedený aspekt patří však spíše na vrub autorů programů.

c) K jistým nevýhodám patří i relativní obtížnost formalizování výzkumných hypotéz, která roste velmi rychle při zahrnutí dalších aspektů (blokování polí, větší počet kontrastů). Též zavedení interakcí vyšších řádů do modelu vede obvykle k interpretačním nejasnostem. Ani zadávání modelů v počítačových programech nebývá jednoduché a v případě komplexnějších modelů si vyžaduje speciální školení.

Z těchto důvodů je nejlépe pronikat do logitových modelů od nejjednodušších (avšak výzkumně zajímavých) výkladových schémat a postupně obohacovat používanou metodiku o další možnosti. A to bylo také účelem této stati.

Příloha: Zadání příkladů v programu SPSSX

Významy symbolů v zadání jsou uvedeny v textu.

Mimokrajová migrační výměna

```
LOGLINEAR M (1,2) BY N P (1,2) V (1,4)
```

```
/ * MODEL (4):
```

```
/DESIGN = M M BY N M BY P M BY V
```

```
/ * MODEL (5):
```

```
/DESIGN = M M BY N M BY P M BY V M BY N BY V
```

Záměr opustit Severočeský kraj

```
RECODE M (1=2) (2=1) INTO MIG
```

/* překódování zajišťující požadavek programu, aby "1" odpovídala analyzovanému jevu s pravděpodobností v čitateli logitu

```
VARIABLE LABELS MIG 'MIGRACE Z KRAJE'
```

```
VALUE LABELS MIG 1 'ANO' 2 'NE'
```

```
LOGLINEAR MIG (1,2) BY A (1,2) E (1,3)
```

```
/ * MODEL (6):
```

```
/DESIGN = MIG MIG BY A MIG BY E
```

```
/ * MODEL (7):
```

```
/DESIGN = MIG MIG BY A
```

```
/ * MODEL (8):
```

```
/CONTRAST (E) = POLYNOMIAL
```

```
/DESIGN = MIG MIG BY A MIG BY E(1)
```

Tabulková příloha

Tabulka 1. Mimokrajová migrační výměna Severočeského kraje v roce 1987. Četnosti migračních přílivů a odlivů v kombinacích vzdělání národnosti a pohlaví, přílivové poměry a logity.

národnost	pohlaví	vzdělání	do SVČK	ze SVČK	do/z	ln(do/z)
česká	muž	zákl.	144	134	1.07	0.07197
		bez mat.	445	301	1.48	0.39096
		s mat.	265	209	1.27	0.23739
		vys.	94	72	1.31	0.26663
	žena	zákl.	196	196	1.00	0.00000
		bez mat.	410	323	1.27	0.23850
s mat.		397	418	0.95	-0.05154	
vys.		91	80	1.14	0.12883	
jiná	muž	zákl.	94	47	2.00	0.69315
		bez mat.	69	23	3.00	1.09861
		s mat.	52	15	3.47	1.24319
		vys.	32	3	10.67	2.36712
	žena	zákl.	79	44	1.79	0.58526
		bez mat.	48	33	1.45	0.37469
		s mat.	50	21	2.38	0.86750
		vys.	9	2	4.50	1.50408

Tabulka 3. Mimokrajová migrace Severočeského kraje v roce 1987. Parametry modelu (4) a (4'); jejich významnost.

parametr	efekt	std.chyba	z-skór	znam.sch.	součinový efekt	
v	0.523	0.050	10.372	+++	1.687	
nár.	v ₁	-0.349	0.048	-7.283	---	0.705
	v ₂	0.349	0.048	7.283	+++	1.418
pohl.	v ₁	0.106	0.031	3.400	+++	1.112
	v ₂	-0.106	0.031	-3.400	---	0.899
vzděl.	v ₁	-0.154	0.060	-2.552	- -	0.857
	v ₂	0.115	0.051	2.264	+	1.112
	v ₃	-0.070	0.053	-1.335	0	0.932
	v ₄	0.110	0.082	1.317	0	1.116

Poznámka: Jedno, dvě resp. tři znaménka značí významnost efektu na hladině 0.1, 0.05 resp. 0.01 simultánně v blocích.

Tabulka 2. Mimokrajová migrace Severočeského kraje v roce 1987.
 Odhadnuté četnosti modelu (4), absolutní a adjustované odchylky,
 a odhady migračních poměrů

národnost	pohlaví	vzdělání	odhadnuté četnosti		pozorov. - odhad.		adjustovaná rezidua		odhad poměru
			do SVČK	ze SVČK	do SVČK	ze SVČK	do SVČK	ze SVČK	
česká	muž	zákl.	147.70	130.30	-3.70	3.70	-0.59	0.59	1.13
		bez mat.	445.76	300.24	-0.76	0.76	-0.09	0.09	1.48
		s mat.	261.76	212.24	3.24	-3.24	0.43	-0.43	1.23
		vys.	98.97	67.03	-4.96	4.96	-1.09	1.09	1.48
	žena	zákl.	187.56	204.44	8.44	-8.44	1.29	-1.29	0.92
		bez mat.	400.05	332.95	9.95	-9.95	1.23	-1.23	1.20
jiná	muž	s mat.	407.12	407.88	-10.12	10.12	-1.29	1.29	1.00
		vys.	93.09	77.91	-2.09	2.09	-0.46	0.46	1.19
		zákl.	97.99	43.01	-3.99	3.99	-0.88	0.88	2.28
		bez mat.	68.91	23.09	0.09	-0.09	0.02	-0.02	2.98
	žena	s mat.	47.74	19.26	4.26	-4.26	1.25	-1.25	2.48
		vys.	26.18	8.82	5.82	-5.82	2.42	-2.42	2.97
jiná	žena	zákl.	79.75	43.25	-0.75	0.75	-0.17	0.17	1.84
		bez mat.	57.28	23.72	-9.28	9.28	-2.52	2.52	2.41
		s mat.	47.38	23.62	2.62	-2.62	0.73	-0.73	2.00
		vys.	7.77	3.23	1.23	-1.23	0.84	-0.84	2.40

Tabulka 4. Mimokrajová migrační výměna Severočeského kraje v roce 1987.
Výsledky modelu (5): očekávané četnosti, adjustovaná rezidua a odhady
přílivových poměrů.

národnost	pohlaví	vzdělání	odhad četností		adjust. rezidua		odhad poměru do/z
			do SVČK	ze SVČK	do SVČK	ze SVČK	
česká	muž	zákl.	149.38	128.62	-0.92	0.92	1.16
		bez mat.	449.68	296.32	-0.61	0.61	1.52
		s mat.	258.72	215.28	0.86	-0.86	1.20
		vys.	95.39	70.61	-0.32	0.32	1.35
	žena	zákl.	190.62	201.38	0.92	-0.92	0.95
		bez mat.	405.32	327.68	0.61	-0.61	1.24
		s mat.	403.28	411.72	-0.86	0.86	0.98
		vys.	89.61	81.39	0.32	-0.32	1.10
jiná	muž	zákl.	95.44	45.56	-0.38	0.38	2.09
		bez mat.	64.15	27.85	1.61	-1.61	2.30
		s mat.	50.88	16.12	0.44	-0.44	3.16
		vys.	31.37	3.63	0.68	-0.68	8.64
	žena	zákl.	77.56	45.44	0.38	-0.38	1.71
		bez mat.	52.85	28.15	-1.61	1.61	1.88
		s mat.	51.12	19.88	-0.44	0.44	2.57
		vys.	9.63	1.37	-0.68	0.68	7.03

$$G^2 = 4.84, \quad df = 7, \quad P = 0.679, \quad G^2/df = 0.69$$

$$X^2 = 4.86, \quad df = 7, \quad P = 0.677, \quad X^2/df = 0.69$$

Tabulka 5. Mimokrajová migrační výměna Severočeského kraje v roce 1987. Parametry modelu (5).

parametr	efekt	std.chyba	z-skór	znam.sch.	součinový efekt
v	0.639	0.072	8.907	+++	1.894
nár. v_1	-0.478	0.072	-6.661	---	0.620
pohl. v_1	0.102	0.031	3.282	+++	1.107
vzděl. v_1 v_2 v_3 v_4	-0.297	0.089	-3.318	---	0.743
	-0.116	0.094	-1.231	0	0.890
	-0.075	0.101	-0.738	0	0.928
	0.488	0.186	2.613	+ +	1.629
nár. v_1	0.184	0.089	2.053	+	1.202
* v_2	0.270	0.094	2.874	+ +	1.310
vzděl. v_3	-0.004	0.101	-0.042	0	0.996
v_4	-0.450	0.186	-2.410	- -	0.638

- Poznámka: 1. Jedno, dvě resp. tři znaménka značí významnost efektu na hladině 0.1, 0.05 resp. 0.01 simultánně v blocích.
2. Komplementární parametry nejsou uvedeny.

Tabulka 7. Záměr opustit Severočeský kraj. Parametry modelu (8).

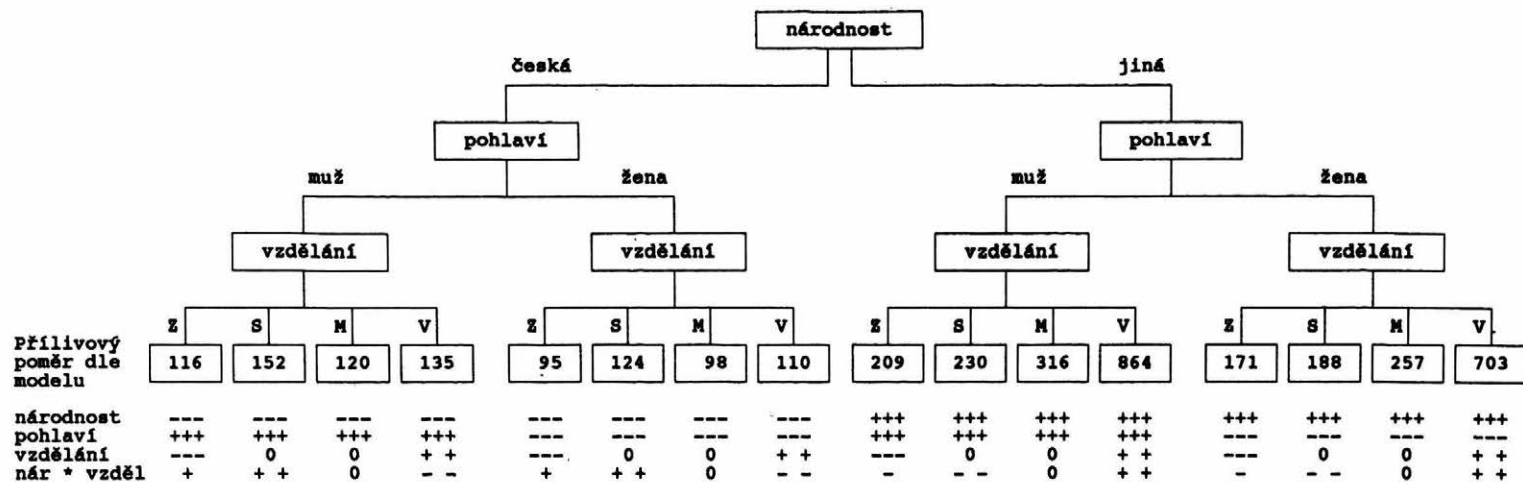
parametr	efekt	std.chyba	z-skór	znam.sch.	součinový efekt
v	-1.436	0.107	-13.419	---	0.238
věk v_1 v_2	0.306	0.093	3.298	+++	1.358
	-0.306	0.093	-3.298	---	0.736
vzděl. β β_{t_1} β_{t_2} β_{t_3}	0.489	0.189	2.588	+++	1.631
	-0.346	0.134	-2.588	---	0.708
	0	/	/	/	1
	0.346	0.134	2.588	+++	1.143

Tabulka 6. Záměr opustit Severočeský kraj.
Výsledky modelu (8).

věk	vzdělání	stěhování		odhad stěhování		adjust. rezidua		poměr ano/ne	odhad poměru ano/ne
		ne	ano	ne	ano	ne	ano		
do 40	bez mat.	197	47	198.61	45.39	-0.52	0.52	0.23	0.23
	s mat.	131	40	129.25	41.75	0.43	-0.43	0.30	0.32
	vys.	28	13	28.15	12.85	-0.06	0.06	0.46	0.46
41+	bez mat.	227	27	225.98	28.02	0.36	-0.36	0.12	0.12
	s mat.	116	21	116.57	20.43	-0.18	0.18	0.17	0.17
	vys.	22	6	22.44	5.56	-0.24	0.24	0.27	0.25

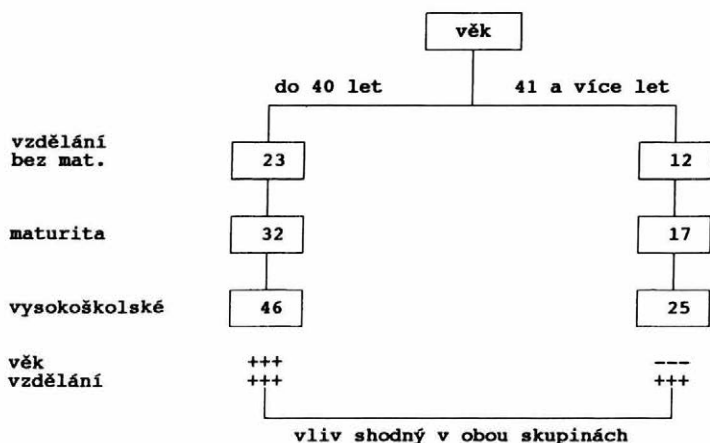
$G^2 = 0.274$, $df = 3$, $P = 0.965$, $G^2/df = 0.09$
 $\chi^2 = 0.274$, $df = 3$, $P = 0.965$, $\chi^2/df = 0.09$

Obrázek 1. Efekty vzdělání, pohlaví a národnosti na výměnný migrační proces Severočeského kraje v roce 1987
(výkladové schéma logitového modelu pro přílivový poměr zahrnuje přímé vlivy a interakci vzdělání a národnosti)

- Poznámky:
- a/ znaménka označují intenzitu statistické významnosti odvozenou Holmovou metodou simultánní inference pro každý blok parametrů (tj. každý řádek ve schématu)
 - b/ jedno, dvě resp. tři znaménka značí významnost efektu postupně na hladinách 0.1, 0.05 resp. 0.01; nula značí nevýznamnost efektu (tj. absenci vlivu)
 - c/ uvedené přílivové poměry jsou odhady poskytované modelem (tj. plynoucí z předpokladu platnosti ověřených vlivů)
 - d/ $X^2 = 4.84$, $df = 7$, $P = 0.679$, $X^2/df = 0.69$, $\max.adj.res. = 1.61$
 - e/ kategorie vzdělání: Z = základní, S = střední bez maturity, M = maturita, V = vysokoškolské

Obrázek 2. Efekty věkových skupin a lineární působení stupně vzdělání v logitovém modelu vysvětlujícím záměr stěhovat se ze Severočeského kraje (schema obsahuje stonásobky poměrů ano/ne)

Poznámka: a/ znaménka vyjadřují významnost na hladině 0.01
 b/ vliv vzdělání se ve skupinách neliší - v sousední vyšší kategorii vzdělání je podíl (ano/ne) vždy 1.413-krát vyšší
 c/ uvedené poměry jsou výsledkem modelových rovnic, tudíž vyjadřují hodnoty po odečtu náhodných složek

Literatura

- Aldrich, J. H., F. D. Nelson, 1984. *Linear Probability, Logit, and Probit Models*. Newbury Park, California: Sage Publications, Inc.
- Haberman, S. J. 1978. *Analysis of Qualitative Data. (Vol 1)*. New York: Academic Press.
- Knoke, D., P. J. Burke 1980. *Log-Linear Models*. Newbury Park, California: SAGE Publications, Inc.
- Raftery, A. E. 1985. "A note on Bayes factor for log-linear contingency table models with vague prior information." *Journal of the Royal Statistical Society, Series B* 47.
- Raftery, A. E. 1986. "Choosing models for cross-classifications." *American Sociological Review* 51: 145-146.
- Řehák, J. et al. 1989. *Migrační toky Severočeského kraje. Mimokrajová výměna*. Ústí n. L.: SEÚ ČSAV.
- Řeháková, B., J. Řehák 1990. *Výměna věku v mezikrajových migracích ekonomicky aktivních v Severočeském kraji v r. 1987*. Ústí n. L.: SEÚ ČSAV.
- SPSS-X User's Guide, 3rd ed.* 1989. Chicago: SPSS Inc.

Summary

The logit models serve to analyze the relationships of dependent categorical variable on categorical and numerical explanatory variables. The paper centers on the dichotomous dependent variable and the model is treated as a special case of the log-linear approach. The model formulation, its solution, and the meaning of output information (goodness-of-fit testing, residuals, parameters) are illustrated on two examples of migration data. The results are interpreted as well. The deviation and the polynomial contrasts are explained and applied. The model-selecting strategies are based on tests and measures of goodness-of-fit and on adjusted residuals. The appendix contains the command sets for the SPSS runs which were used in the analysis.

Koncepce měření ve společenských vědách

HYNEK JEŘÁBEK*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Conceptions of measurement in social sciences

Abstract: The paper distinguishes the classical concepts of measurement and non-classical, non-traditional conceptions of measurement in social sciences. It includes a brief characterization of classical theories and traces the historical sources of non-traditional approaches to measurement in science. In the second part of the study a description of some principal non-traditional conceptions of measurement in the social sciences is offered: the concepts of indirect measurement of latent variables and measurement models being elaborated within the framework of structural modelling; the broadly based dialectical conception which proceeds from Hegel's philosophical foundation and Ray Pawson's concept of the rules of sociological measurement.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 103-118)

Cílem předkládané stati je charakterizovat rozsáhlý soubor teoretických, logicko-metodologických, matematicko-statistických i obecně filozofických příspěvků k problematice měření ve společenských vědách, který vznikl a vyvíjel se v uplynulých dvaceti až třiceti letech v sociologii, psychologii a filozofii v reakcích na úzké klasické pojetí měření.

První část přehledového článku je věnována stručné charakteristice *klasických teorií měření*. Další oddíl sleduje *historické zdroje širě pojatých koncepcí měření* a snaží se podat jejich *společnou charakteristiku*. Čtvrtá kapitola stati informuje o koncepcích nepřímého měření latentních proměnných pomocí jejich indikátorů, podává přehled o pojetí měření vycházejícím z rozvinuté koncepce faktorové analýzy a zmiňuje se o modelech měření rozpracovávaných v rámci strukturního modelování. Dále je charakterizováno široké pojetí měření, které vychází z filozofického základu kategorie míry a jehož vyústěním jsou studie H. Metzlera, G. Schünemanna a V. T. Cyby a koncepce forem měření navazující na Marxův ekonomický model forem hodnoty a na Omeljanovského koncepci forem měření. Šestá kapitola je věnována monografii R. Pawsona a jeho obhajobě měření jako empiricko-teoretické procedury.

1. Klasické koncepce měření - myšlenky, představitelé a kritici

Ve většině přehledových studií i monografických prací o měření jsou počátky teorie měření spojovány se jménem H. v. Helmholze. Jeho studie "Čítání a měření z hlediska teorie poznání" z roku 1887 položila základy pro celou řadu prací, které dnes můžeme označit jako *klasické koncepce měření*. Základní myšlenky *reprezentační teorie měření*, jak bývá některými autory označováno toto pojetí, dále rozvíjeli v několika liniích především matematici, logici a metodologové přírodních

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., katedra sociologie fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1.

věd. O. Hölder [1901] axiomatizoval teorii měření, N. R. Campbell ji rozvíjel v oblasti fyziky. B. Russell formuloval logicko - matematickou koncepci později označovanou některými autory jako "*deskriptivní*" na rozdíl od "*konstruktivního*" přístupu, který bývá připisován právě Campbellovi a jeho pokračovatelům [Osipov, Andrejev 1977: 56-58].

Podstaté rozdíly těchto dvou větví reprezentační koncepce měření je možno odvodit z definic měření, které použili B. Russell a N. R. Campbell. Podle Russella "... měření veličiny je v nejobecnějším slova smyslu jakákoli metoda, jejímž prostřednictvím je vytvářen jednoznačný vzájemný vztah mezi všemi nebo některými veličinami a všemi nebo některými čísly" [Russell 1903: 176]. Tento jednoznačný vztah umožňuje popsat měřenou veličinu pomocí veličiny přijaté za jednotku, umožňuje vyjádřit její kvantitativní stránku číselným výrazem. Campbellova definice charakterizuje měření jako "... připisování čísel vlastnostem podle zákonů vědy" [Campbell 1928: 5]. Podstata tohoto přístupu je spojena s představou, že teprve v procesu měření vznikají, jsou konstruovány číselné vlastnosti. Tato větev reprezentační koncepce měření získala také v následujících desetiletích nejvíce pokračovatelů, a to především v oblasti přírodních a technických věd.

Klasické koncepce měření byly dále rozvíjeny, obohacovány, ale také rozšiřovány do oblasti společenských věd. Zde byl rozvoj koncepcí měření spjat nejprve se jménem S. S. Stevense, který podstatně rozšířil koncept měření, zahrnul pod ně také analýzu pořadí a klasifikaci objektů bez nároku na jednorozměrné uspořádání. Tím postavil alternativu úzké koncepci měření striktně vyžadující, aby pod pojem měření byly zahrnovány pouze přístupy vyjadřující úplné uspořádání objektů a aditivitu hodnot měřených veličin. Stevensova koncepce předpokládá "izomorfismus mezi vlastnostmi číselných řad a empirickými operacemi, které můžeme provádět s objekty..." [Stevens 1951: 23] a jejím nejvýznamnějším přínosem byla *typologie úrovně měření* a s nimi spjatých *typů škál*. Stevens navrhl rozlišovat nominální, ordinální, intervalové a poměrové stupnice (ale i některé další typy škál, např. logaritmickou lineární) a zdůraznil v rámci každého typu škály zachování určité třídy relací nezávisle na povolených transformacích [Stevens 1959].

Mezi kritiky reprezentační koncepce měření je třeba jmenovat E. W. Adamse, který razí alternativní koncepci založenou na předpokladu, že "... jedním ze základních důvodů měření je poskytovat objektivní údaje o jevu". Prosazuje "*informační*" pojetí měření, podle něhož "míry kvantity nejsou méně nebo více pravdivé nebo nepravdivé ale spíše více nebo méně informující o jevu, jehož jsou indikacemi" [Adams 1966: 126]. Výsledky měření podle něj nemusí být vyjadřovány čísly, důležité je, aby poskytovaly objektivní údaje o jevu; není podle něj nutné, aby empirické relace a operace byly vyjadřovány matematickými relacemi a operacemi, důležité je naopak, aby použitá míra byla dobrým indikátorem jevu, o němž podává informace. Existenci "empirických zákonů" jako podmínek měření nahrazuje potřebou "zákonů měření", které spojují výsledky měření s jevem, o němž podávají informaci. Popírá důležitost a nespornost rozlišení škálových typů a s nimi spjatých "povolených transformací" jako vedoucí k umělému rozlišování "druhů měření", které od sebe často nezdůvodněně odlišují příbuzné stránky měřených objektů jako odlišně měřené. Za důležitou charakteristiku měření považuje tvorbu "standardů"

představovaných známými objekty, s nimiž jsou neznámé objekty srovnávány, standardy jsou obvykle méně proměnlivé. Pro měření je podle Adamse konečně významné, že jím používané procedury jsou obecně objektivnější než jiné postupy užívané k určování věci [Adams 1966: 129-132, 142-143].

Klasické pojetí měření bylo v padesátých, šedesátých a sedmdesátých letech rozvíjeno ve společenských vědách jednak v ekonomických koncepcích navazujících na teorii očekávaného užitku Neymanna a Morgensterna [1944], jednak v psychologii, sociologii a aplikované matematické teorii. Zde byl rozvoj teorií měření spojen se vznikem a rozvojem teorií škál a škálování. Na průkopnické studie Campbellovy [1920, 1928], Thurstonovy [1927, 1929, 1959], Nagelovu [1931] a Steversony [1946, 1951, 1959] navázaly práce C. H. Coombse [1953, 1964], J. P. Guilforda [1954], W. S. Torgersona [1958], A. V. Cicourela [1964], B. Ellise [1966], W. W. Rosebooma [1966], L. Guttmana [1966, 1971] a dalších (viz např. [Churchmann, Ratoosh 1959]). Důležité místo v této klasické etapě rozvoje teorií měření patří pozdější, dnes všeobecně uznávané kolektivní monografii Krantze, Luce, Suppese a Tverskeho [1971], jež shrnula výsledky reprezentačních koncepcí měření v souhrnném metodologickém přehledu.

Jeden z proudů teorie a metodologie měření je koncem padesátých a v šedesátých letech spjat s budováním *formalizované matematické teorie měření*. Studie a zprávy P. Suppese [1959, 1969] a známá studie P. Suppese a J. L. Zinnese [1963] rozpracovávají základní ideu měření jako homomorfního zobrazení struktury vztahů mezi objekty do číselných struktur - abstraktních systémů s relacemi. Druhou větev matematické formulace teorie měření představuje *axiomatická teorie měření* J. Pfanzagla [1959, 1968]. Obě tyto koncepce akceptovaly stále rostoucí složitost objektů měření a soustředily pozornost na jejich adekvátní odraz v matematických strukturách. Pfanzaglova koncepce navíc poskytla v mnoha směrech přijatelný soubor axiomů využitelný i v nejobecnějších koncepcích měření z poslední doby (viz např. [Metzler 1979]).

Představitelem *fenomenologické školy kritizující výsledky klasických koncepcí měření* byl v šedesátých letech A. V. Cicourel [1964]. Jeho výhrady však měly v řadě otázek širší platnost a přijatelnou odpověď na jeho výhrady proti nedostatkům empirické orientace teorie měření podal v monografii věnované obhajobě empirického pojetí sociologického měření R. Pawson [1989].

V naší literatuře je reprezentativním výkladem klasických teorií měření a zároveň kritikou některých jejich nedostatků monografie Berkova [1977]. Reaguje na velkou většinu základních otázek postavených klasickými koncepcemi a podává jejich vlastní systematické zpracování. Navíc její překlad do angličtiny a do ruštiny [1983, 1987] umožnil seznámení s tímto pojetím i zahraničním specialistům. Berkova renesance pojetí měření založeného na pojmu veličiny využívá cenné podněty koncepce B. Russella a v určitém smyslu sahá až ke zdrojům koncepce měření u Aristotela. Úvodní vymezení pojmu měření je rozvíjeno v souvislosti s kritikou pojetí čísla a číslice v některých příspěvcích reprezentační koncepce. *Logická koncepce měření* K. Berky je založena na pojmech veličina a číslo a vyjadřuje explicitní stanovisko ke všem základním tezím teorie měření i ke koncepcím kvantifikace a

škálování. K. Berka se touto prací řadí mezi zastánce klasické koncepce měření v její úzké, exaktní podobě.

Klasické koncepce měření mají řadu *společných charakteristik*, které je možno shrnout v několika bodech:

1. Klasické koncepce jsou založeny na někdy vyjádřeném jindy skrytém předpokladu existence, gnoseologické *reflexe nebo konstrukce veličiny, empirické struktury s relacemi* nebo prostě objektu, na němž je možno identifikovat a v číselném nebo obecně v abstraktním systému zobrazit, reprezentovat vztahy kvantitativního uspořádání nebo obecněji strukturních relací.
2. Všechny uvedené koncepce jsou založeny na představě měření jako zobrazení jistých kvantitativních nebo strukturních relací v měřeném objektu nebo třídě objektů. Pro klasické koncepce měření je *cílem měření zobrazit, vyjádřit objekt s těmito relacemi v předem známé, připravené nebo speciálně konstruované veličině, stupnici, abstraktním systému*.
3. Hlavním smyslem, účelem a *cílem* takto pojatých koncepcí měření je *dosažení výsledku měření, charakteristiky, reprezentace*, a to buď v absolutním vyjádření v jednotkách nebo v relativním vyjádření ve srovnání s jinými objekty. Klasické koncepce měření se dopracovaly značné dokonalosti ve vztahu k účelu, pro nějž byly vyvíjeny, tj. v označování, zjišťování, kvantitativním popisu a srovnání, v reprezentaci vztahů a vlastností měřených objektů abstraktními nebo přímo číselnými systémy.

2. Alternativní - neklasické koncepce měření - základní vymezení

Jestliže klasické koncepce měření tvoří relativně přesně vymežitelný soubor směrů a autorských přístupů, skupina širších pojetí měření není zdaleka tak jednotná. Patří do ní práce tvořící filozoficky vzato protipól úzkého pojetí měření, ale také studie rozvíjející koncepci měření v jiných úhlech pohledu.

Do základu široké skupiny neklasických koncepcí měření zařazujeme ta pojetí, která považují měření za metodu, která může v procesu poznání daleko více než jen zobrazovat, reprezentovat, popisovat, event. zakládat možnosti kvantitativního nebo strukturního srovnání. Tyto netradiční, neklasické, vývojové nebo prostě jen širší koncepce měření mají své zdroje právě tak hluboko, ne-li hlouběji než klasické, tradiční pojetí měření. Tyto *neklasické koncepce měření* je možno předběžně charakterizovat několika základními *společnými rysy* opravňujícími použití společného označení:

1. Širší, neklasické, vývojové koncepce měření si kladou za cíl a účel *přispívat k odhalování pravidelností, mechanismů* nebo zákonitostí měřených jevů, objektů a procesů. Jejich snahou je odhalovat podstatu skrytou v jevové formě měřených objektů.
2. Cílem těchto širších koncepcí měření je kromě zobrazování a reprezentace kvantitativních nebo strukturních relací samotné odhalování těchto často málo zjevných nebo skrytých vztahů. Řada těchto koncepcí usiluje o *vytvoření modelu nebo teorie*, podle níž se tyto vztahy formují a reprodukují.

3. Základem netradičních koncepcí měření je *představa*, často explicitě nezformulovaná, *skryté zákonitosti, řádu*, který způsobuje, že jednotlivé měřené dílčí údaje vyjadřují společnou charakteristiku, skutečnost, která je příčinou nebo důsledkem jiných jevů nebo událostí.

Společným rysem širších, netradičních koncepcí měření je odlišení empirické roviny pozorovaného jevu od úrovně, v níž je interpretován výsledek měření jako příspěvek k odhalování podstaty, mechanismu, jisté pravidelnosti nebo zákonitosti. *Měření se tak stává prostředkem modelového, a tedy v jistém stupni teoretického poznání; může nebo by mělo přispívat k odhalování a vysvětlování podstaty poznávané skutečnosti, zákonitostí, jimiž se řídí.*

Neklasické, netradiční, vývojové koncepce měření nepopírají platnost, vědeckou serióznost nebo užitečnost klasických koncepcí. Nejsou ani nezávislou alternativou, která by mohla existovat a dále se rozvíjet bez návaznosti na klasické koncepce. Rozvíjené, postupně obohacované netradiční koncepce měření jsou spíše rozšířením a prohloubením klasických koncepcí, často je zahrnují jako svůj zvláštní případ. V rámci netradičního, obecného konceptu měření existuje možnost, jak vymezit specifické oblasti platnosti klasických koncepcí a meze jejich použitelnosti.

Polarita klasických a netradičních koncepcí měření ve společenských vědách tvoří jen jeden řez ukazující rozlišnost jednotlivých přístupů. Rozvoj teorií měření byl poznamenán mnoha jinými diskusemi, dalšími polárními vztahy. *Kritika kvantitativních přístupů z pozic fenomenologie* reprezentovaná H. Blumerem [1956] a A. Cicourem [1964] a jejich relativistická kritika P. Feyerabendem [1975] a některými jeho sociologickými druhy je diskutována v rozsáhlé monografii Pawsonové [1989], rozbor metodologických přístupů Blalockových je obsažen v Schenkově knize [1981] a spolu s podrobným rozбором teorií R. Boudona, L. Guttmanna a dalších, které se vztahují k teorii měření, také v monografii K. W. Schwagera [1991]. Rozbor reprezentační koncepce měření nalezneme v jeho pracích [Schwager 1990, 1991], ale také ve studiích V. S. Meskova, K. F. Samochvalova a I. V. Bachmutovové [Bachmutovová, Meskov, Samochvalov 1989; Meskov, Samochvalov 1990]. Posledně jmenovaná skupina sovětských logiků nabízí v konfrontaci s reprezentační teorií měření logickou, formalizovanou *utilitární teorii měření*.

3. Historické zdroje neklasických koncepcí měření

Pokusme se nyní alespoň ve stručnosti rekapitulovat *historii, která vedla ke zrodu a formování širších koncepcí měření* tvořících nepřilíš jednotný, vnitřně diferencovaný protipól ke klasickým koncepcím.

Jestliže klasické koncepce měření mohou své počátky odvozovat od Aristotela vymezení kvality a kvantity [Aristoteles 1946: 147] a od jeho rozlišení čítání od měření a diskrétního od spojitého [Aristoteles 1958: 40-52] a odvolávají se také na matematiku pythagorejců, pak neklasické koncepce měření se mohou v historické perspektivě opírat o rozvoj praxe měření navazující na geometrickou teorii odvíjející se od objevu nesouměřitelnosti Eudoxem a jeho žáky.

Významný krok v rozpracování základní ideje neklasické koncepce měření byl učiněn na počátku novověku. Rozvoj sférické astronomie na konci šestnáctého

století (ještě před prvním použitím dalekohledu ve hvězdářství) vedl až ke dvacetinásobnému zpřesnění měření polohy nebeských těles na obloze. Těchto, na tehdejší dobu mimořádných výsledků, dosáhl Tycho Brahe se svým týmem pozorovatelů v Dánsku a v Čechách v letech 1573 až 1601 [Horský 1980: 113, 121-123]. Zároveň výpočetní postupy sférické trigonometrie, matematický objev logaritmu (J. Buirgi v Praze na přelomu 16. a 17. století sestavil použitelné tabulky logaritmu pro potřebu J. Keplera) [Horský 1980: 154-155] a Keplerovy objevy v optice (týkající se průchodu světla zemským ovzduším a lomu světla) umožnily v praxi poprvé reálně využít výsledků měření pro odhalení vědecké teorie - tří Keplerových zákonů o pohybu nebeských těles. Tuto posloupnost vědeckých kroků můžeme považovat za jeden z historických zdrojů netradiční, neklasické koncepce měření. Souhrn postupů, metod a výsledných zjištění spojující Brahova celoživotní pozorování s Keplerovým odhalením zákonů o pohybu planet ve Sluneční soustavě můžeme interpretovat z hlediska jmenovaných tří rysů netradiční, neklasické koncepce měření:

1. Keplerovým cílem skutečně bylo na základě pozorování Tychona Brahe odhalit podstatu skrytou v jevové formě jednotlivých dílčích měření polohy nebeských těles na obloze. *Za cíl si kladl odhalit zákon vysvětlující pravidelnosti v pohybech planety Marsu a odvozeně i dalších planet při jejich oběhu kolem Slunce.* Přitom používal teoretických modelů stále a proměnlivé rychlosti pohybu planety, různých modelů tvaru její dráhy (kružnice, ovál, elipsa) i pomocných teorií a pomocných měření (pro pohyby planety Země i pro odečtení chyb měření způsobených lomem paprsků v zemském ovzduší) (viz [Horský 1980: 163-190]).
 2. Kepler musel nejprve *odhalit* samu existenci a charakter pravidelných vztahů pohybujících se těles ve sluneční soustavě, teprve pak mohl *reprezentovat* vztahy v jejich kvantitativním vyjádření. U tohoto vyjádření však nezůstal a *formuloval* je v *zobecněné podobě jako zákon.*
 3. Keplerova *představa řádu, zákonitosti*, byla vyjádřena v jeho pojmu *"harmonie světa"*. Odhalené zákony považoval za součást tohoto řádu a měření pro něj představovalo prostředek k poznání specifické vlastnosti struktury světa.
- V Praze na přelomu 16. a 17. století u Tychona Brahe a Jana Keplera je tedy možno najít *počátky nového způsobu využití výsledků měření pro potřeby vědy* - počátky neklasického, netradičního pojetí měření.

Má-li měření sloužit k odhalování pravidelností, mechanismů, zákonitostí, musí být jeho koncepce založena na rozlišení podstaty a jevu. Měření jevových stránek zkoumané skutečnosti je třeba přenést do oblasti poznávání podstatných souvislostí mezi měřenými stránkami jevů a procesů. Pouhé naměřené kvantitativní údaje, reprezentace empirických vztahů systémem abstraktních souvislostí, nemohou být dostačující výpovědí o pohybu a vývoji celku, který je z těchto částí uspořádán a jehož zákonitosti se odrážejí ve sledovaných jevech, v jejich kvalitativních rysech a kvantitativních charakteristikách. Netradiční pojetí měření je založeno na chápání kvalitativních a kvantitativních stránek ve vzájemné podmíněnosti.

Kategorie míry, v níž Hegel soustředil sjednocené chápání kvalitativních proměn i kvantitativních změn, *se stává filozofickým základem netradičního, vývojového pojetí měření.* Proměny skutečnosti probíhají po stránce kvantitativních změn i kva-

litativních přeměn v souladu s charakterem zkoumané části této reality. Souhrnným vyjádřením zkoumané skutečnosti z hlediska měření je uzlová linie vztahů měř vyjadřující, v jakých proporcích a za jakých okolností dochází současně s kvantitativními změnami k proměně kvality jevu nebo procesu.

Úkolem měření v tomto pojetí není pouhé zjištění hodnoty kvantitativní charakteristiky u měřeného objektu, nýbrž jeho konečným cílem je odhalení zákona tohoto jevu, zjištění uzlové linie vztahů měř, jejímž zákonitým projevům podléhá. Na příkladu Keplerova přístupu k měření lze ukázat, že nešlo jen o to změřit polohu planety na obloze, ale v návaznosti na to také převést tuto jevovou stránku relací vztahujících zdánlivou polohu Marsu k poloze ostatních nebeských těles v různých okamžicích měření do relací vyjadřujících podstatné souvislosti mezi parametry dráhy a času pozorovaného pohybujícího se nebeského tělesa. Úkolem, který si kladl Kepler, bylo odhalit zákony pohybu nebeských těles. Srovnej Hegelův komentář charakterizující zásluhy Keplera a Galileiho, zařazený do úvahy o míře a měření v prvním dílu jeho Vědy o logice: "... Je velikou zásluhou poznat empirická čísla přírody, např. vzdálenosti planet, ale daleko větší zásluhou je nechat zmizet empirická kvanta a povýšit je v obecnou formu kvantitativních určení, takže se stanou momenty zákona či míry." Hegel připisuje "nehynoucí zásluhy" G. Galileimu a J. Keplerovi za to, že "... dokázali zákony, jež objevili, tím, že ukázali, že jim v plném rozsahu odpovídají vnímané jednotlivosti..." [Hegel 1986: 379].

Ze stejného principu vychází *netradiční pojetí měření ve společenských vědách, např. v sociologii.* Jde zde především o postup, metodu, jak z *mnoha dílčích měření* jednotlivých postojových, činnostních nebo statusových indikátorů nebo komponent nejprve *sestavit adekvátní teoretický model* vysvětlující fungování sledované oblasti nebo vývoj společenského procesu a pak na základě naměřených dílčích údajů *odhadnout parametry modelu tak, aby vyjadřoval s požadovanou jistotou nebo pravděpodobností mechanismus, pravidelnost, příčinnou závislost studovaného společenského jevu.*

4. Modely měření latentních proměnných a faktorů

Od počátku sedmdesátých let můžeme sledovat rozvoj širších koncepcí měření ve společenských vědách v souvislosti s matematicko-statistickými, metodologickými a výpočetními pokroky v analýze latentních struktur a v postupech faktorové analýzy. Jedním z proudů metodologie měření v sociologii, ekonomii, psychologii a dalších příbuzných společenských vědách je směr řešící problémy spjaté s budováním takzvaných *"modelů měření"*, a to většinou ve spojitosti s kauzální analýzou a strukturním modelováním. Jedná se o směr navazující na hluboké *tradice faktorové analýzy* založené již v matematických formulacích K. Pearsona a v myšlence generálního faktoru S. Spearmana. Ideje faktorové analýzy byly dále rozvíjeny L. L. Thurstonem, S. Spearmanem, J. P. Guilfordem a dalšími. Srovnej např. [Harman 1967]. Druhým inspirativním zdrojem a počátkem směru vytvářejícího *"modely měření"* je *koncepce analýzy latentních struktur* P. F. Lazarsfelda založená na pojetí latentní (skryté) proměnné a předpokládající její projevy prostřednictvím řady indikátorů - zjevných, pozorovatelných, měřitelných proměnných [Lazarsfeld 1950; Lazarsfeld, Henry 1968]. Rozpracování obou těchto významných metodolo-

gických inovací vyústilo v padesátých a v šedesátých letech v rozsáhlý soubor mnohorozměrných analytických metod.

Pokračovatelé této tradice v sedmdesátých a v osmdesátých letech měli k dispozici již podstatně mocnější výpočetní, metodologické i statistické nástroje. Autoři těchto prací (O. D. Duncan, A. S. Goldberger, K. G. Jöreskog, H. Wold a další) se problematikou měření většinou zabývali v širším metodologickém rámci. V diskutovaných souvislostech se jednalo především o řešení problému, *jak měřit skryté (latentní) proměnné a komplexní faktory s využitím měřitelných proměnných a jak výsledky těchto odvozených měření využívat v modelech usilujících o kauzální vysvětlování sociálních jevů*. Vedle klasického i mnohorozměrného škálování se tak objevuje nová větev společenskovědní metodologie sahající od práce Lorda a Novicka [1968], která postulovala představu skutečné hodnoty a chyby měření v jednoduchém modelu, který bylo možno převzít a rozpracovat pro složitější případy, až po konfirmační a longitudinální faktorovou analýzu a strukturní modelování.

Za tvůrce statistického základu *modelů strukturních rovnic* jsou považováni švédští matematictí statistici K. G. Jöreskog a H. Wold [Jöreskog 1973; Wold 1975; Jöreskog, Wold 1981, 1982]. Metodologickou problematikou související se statistickými základy takto koncipovaného modelování a měření se zabývala celá řada dalších autorů. Výklad problematiky modelů měření v rámci širšího pojetí faktorové analýzy a strukturního modelování ve společenských vědách je obsažen v řadě sociologických prací i v monografiích a učebnicích k metodologii výzkumu ve společenských vědách. Srovnej např. [Duncan 1975; Bielby, Hauser 1977; Long 1983a, 1983b; Blahuš 1985, Matějů 1989 a další]. Některé aspekty spjaté s bouřlivým rozvojem aplikací tohoto metodologického směru v sedmdesátých letech, zvláště ve vztahu k využití měření pro výstavbu a testování sociologických teorií, podrobně rozebírá H. M. Blalock [1979, 1982]. Kritické hodnocení jedné z větví aplikace metody měření ve společenských vědách nacházíme v monografii O. D. Duncana [1984], další principiální kritiku v práci R. Pawsona [1989].

Z čeho vychází a na čem je založena *koncepte měření latentních proměnných a faktorů* ve společenských vědách:

- 1) Předmětem vědeckého studia se stávají stále *složitější oblasti sociální skutečnosti* a stále více se prosazuje potřeba zkoumat vztahy mezi obecnými a komplexními, jen nepřímo měřitelnými atributy (vlastnostmi a vztahy).
- 2) *Je třeba překlenout velkou vzdálenost mezi teorií a empirickým výzkumem*. Vyjadřování teoretických postulátů a hypotéz v podobě matematických modelů na jedné straně a empirický výzkum, modelování a měření složených proměnných na straně druhé tuto rozdvojenost společenskovědního zkoumání překonávají.
- 3) Koncepte vyjadřuje *předpoklad odvozené "měřitelnosti" komplexních, teoreticky zdůvodněných proměnných* buď prostřednictvím složek tvořících skladebné prvky

faktoru (skupiny faktorů), nebo prostřednictvím indikátorů vyjadřujících důsledky nebo projevy obecnějších skrytých atributů.¹

4) *Účelem a cílem*, plánovaným výsledkem měření v rámci této koncepce je:

- a) *přesnější měření* relativně jednoduchých proměnných prostřednictvím jejich několika složek nebo projevů;
- b) *odstranění vlivu jednostranně působících měřicích prostředků* nebo měřicích situací opakováním měření několika rozdílnými měřicími nástroji (prostředky) resp. za rozličných podmínek;
- c) *odhalení hlubinných vztahů* mezi atributy zkoumané sociální skutečnosti na úrovni její podstaty prostřednictvím jevových forem těchto vztahů promítajících se do soustav měřitelných proměnných. Každá soustava zjevných - měřitelných proměnných je reprezentována modelem měření, který určuje způsob začlenění výsledků dílčích měření do celkového výsledku. Naměřené a modelem souhrnně vyjádřené hodnoty komplexních proměnných jsou užívány v další vědecké práci pro zjišťování nebo ověřování vztahů mezi komplexními proměnnými.

5. Dialektické koncepce měření

Téměř bez styčných bodů, bez návaznosti na mohutný rozvoj matematicko statistické analýzy a modelování, vznikla v uplynulých patnácti letech řada prací, jejichž východiskem a společným jmenovatelem je *filozofická kategorie míry stojící v základu koncepcí*. Pro tuto skupinu netradičních přístupů k měření je možno použít pracovní označení *"dialektické koncepce"* s vědomím, že tento termín je patrně pouze provizorní a jeho účelem není známkovat jedny práce jako dialektické a jiné jako nedialektické.

Jaké jsou společné *charakteristické rysy* uvedené skupiny prací:

- 1) *Autoři "dialektických koncepcí měření" se nespokojují s cílem měření pouze označovat, reprezentovat kvantitativní aspekty předmětů, jevů a událostí. Otevírají nové otázky a přístupy a využití metody měření ve společenských vědách spojují s náročnějšími úkoly, kladou si nové cíle.*
- 2) *Shodně se odvolávají na filozofické řešení základních metodologických otázek měření již G. W. F. Hegelem v jeho Velké logice [Hegel 1986].*
- 3) *Přechod k novému řešení problematiky měření byl v oblasti filozofie vytvářen rozpracováním a diskusí základních kategorií dialektiky, triád: "věc - vlastnost - vztah" a "kvalita - kvantita - míra". V návaznosti na tuto diskusi se formovaly jednotlivé koncepce zahrnující v rámci měření procesy zjišťování kvantitativních a kvalitativních aspektů zkoumaných vlastností a vztahů v jejich jednotě. Tak se formovalo pojetí měření zahrnující klasickou úzkou koncepci jako svou součást, pojetí řešící požadavky na existenci jednotky, měřítka a aditivnosti měřených*

¹) Na základní odlišnost modelu faktorové analýzy od indikátorového modelu upozorňuje již J. Řehák [Řehák 1975]. Vysvětluje rozdíl mezi situací, kdy je zobecněná proměnná tvořena složkami přispívajícími různou měrou do společného faktoru a stavem, v němž sledujeme nebo měříme projevy vycházející ze společného zdroje - většinou skryté (latentní) proměnné. Diskutuje zvláštnosti a rozdílnost obou statistických modelů.

vlastností jako specifické, spjaté jen s určitým charakterem nebo vývojovou fází zkoumané skutečnosti.

V některých dalších aspektech se jednotlivé koncepce mezi sebou již liší. Vznikaly v podstatě nezávisle na sobě a v různé míře je možno doložit jejich sepětí s klasickými koncepcemi měření, na něž reagovaly a v jejichž kadlubu zály.

V zásadě lze rozlišit *tři skupiny prací*, které vyrůstaly téměř paralelně v sedmdesátých a v osmdesátých letech z příbuzných metodologických pozic a prakticky z týchž filozofických zdrojů:

- a) práce filozofů, logiků a metodologů *autenticky navazující na Hegelovu filozofickou tradici*. Tento metodologický směr reprezentovaný především H. Metzlerem a G. Schünemannem z Jenské univerzity navíc využívá ve značné míře výsledky klasických přístupů, zejména axiomatickou koncepci měření J. Pfanzagla. (Srv. [Metzler 1975, 1976, 1977, 1979, 1989; Zur Theorie... 1976; Schünemann 1989]);
- b) stati, monografie a disertace, které postupně vznikaly na různých místech Sovětského svazu od konce šedesátých let do současnosti, práce, jejichž významným rysem bylo postupné *sblížování a prostupování výsledků práce filozofů*, řešících otázky kategorií materialistické dialektiky a interpretujících Hegelův filozofický odkaz v dialektické logice (viz např. [Kuz'min 1966; Omeľjanovskij 1968, 1984; Timofejev 1972]), a *metodologů pracujících v oblasti sociologického výzkumu* (např. [Martynova 1970a, 1970b; Mirkin 1976; Osipov, Andrejev 1977; Kliger, Kosolapov, Tolstova 1978; Cyba 1985, 1986, 1989] a další);
- c) *skupinu prací československých metodologů sociologického výzkumu*, jejímž charakteristickým rysem od počátku bylo *formování názorů a koncepcí ve formě obhajoby širokého pojetí měření oproti úzké klasické logické koncepci měření* K. Berky (viz [Berka 1971; Illner 1972; Jeřábek 1974; Kahuda 1972; Měření 1973; Řehák 1971, 1972; Vodáková 1972a, 1972b; Zich 1972], srv. [Jeřábek 1987]). Postupně krystalizující a obohacované pojetí měření v československé sociologii můžeme dnes charakterizovat zdůrazněním vývojového aspektu, cílem, aby měření sloužilo k odhalování pravidelností, mechanismů, k poznávání zákonitostí společenských procesů. Sociologické *vývojové pojetí měření* je založeno na jiných metodologických inspiracích než koncepce německé nebo sovětské, avšak vyjadřuje s nimi společnou potřebu filozofického zakotvení v kategorii míry. Vývojové pojetí měření vědomě *navazuje na Hegelovu koncepci míry* [Hegel 1986], *Marxův ekonomický model forem hodnoty* [Marx 1954: 51-101] a *na Omeľjanovského filozofické základy měření ve fyzice*, na jeho koncepci forem měření [Omeľjanovskij 1984: 133-234, 1968]. (Srovnej [Jeřábek 1988]).

Předností dialektické koncepce měření je hluboce *propracovaná filozofická koncepce* a možnost využít nejnovější výsledky moderní statistiky a metodologie. Jejich slabinou je však *nedostatečná rozpracovanost koncepcí do praktické roviny použitelných postupů*. K podrobnějšímu seznámení s těmito přístupy může sloužit sborník statí k filozofickým východiskům a koncepcím měření v literatuře SSSR a NDR [Měření 1989]. Jednotliví autoři (E. P. Andrejev, I. V. Bachmutovová s V. S. Meskovem a K. F. Samochvalovem, V. T. Cyba, M. G. Děgtjarev, H. Metzler, G. Schünemann i J. K. Vojšvillo) v něm představují výsledky dosud

nekoordinovaného úsilí o rozvoj dialekticky orientované koncepce měření ve společenských vědách.

6. Nová pravidla sociologického měření - koncepce R. Pawsona

Jedním z nejzevrubnějších zpracování problematiky měření a patrně nejaktuálnějším příspěvkem k netradičním koncepcím měření je *Pawsonova koncepce nových pravidel sociologického měření* [Pawson 1989]. Pawson koncipuje svou knihu jako principiální pozitivní odpověď na námitky fenomenologické a relativistické kritiky vůči empirismu a pozitivismu. Tyto námitky shrnuje do čtyř bodů:

- 1) Měření je *bezvýznamné (irrelevant)*, protože nezajišťuje stejné chápání termínu v různých kulturních kontextech.
- 2) Měření je *libovolné (arbitrary)* pro vágnost běžné terminologie sloužící za základ formálnímu měření.
- 3) Měření je *umělé (artificial)*, protože zasahuje do komunikačního procesu sběru dat a mění smysl odpovědi nebo dokonce předem vymezuje rámec pro odpovědi.
- 4) Měření je *výběrové (selective)*, protože neumožňuje zjišťovat všechny empirické skutečnosti.

R. Pawson nejprve rozebírá nedůslednosti empirismu a pozitivistického přístupu k měření, které způsobily oprávněnost předložených námitek, a ukazuje, jak je lze překonat. Pak hledá v příkladech a rozborech měření v přírodních vědách oporu pro model sociologického měření. V rozsáhlé třetí části monografie autor znovu formuluje a promýšlí základní otázky empirické sociologie. V diskusi klasických aplikací modelu měření postupně rozvíjí vlastní představu sociologického měření a na rozboru přístupů k měření sociálních mechanismů zdůvodňuje *ústřední pozici měření ve společenskovědním poznání*.

Formuluje *pět metodologických pravidel sociologického měření*. Jsou koncipovány tak, aby orientovala zaměření sociologického výzkumu. Tato ambiciózní pravidla netvoří ani ve skutečnosti, ani v představách autora základ veškeré sociologie, mají však *zajistit výstavbu sociologické teorie na důkladných metodologických základech*.

Pravidlo I.

Proměnné je třeba chápat jako součást "*generativních*" *mechanismů* (mechanismů, v nichž jisté typy aktivit více či méně odpovídají jistým sociálním seskupením).

Pravidlo II.

"*Společenské pravidelnosti*" tvoří spolu s *mechanismy* a *sociálními kontexty* základ pro empirické testování.

Pravidlo III.

Sociologická teorie musí formulovat *abstraktní modely souvislostí (abstract calculus)* formálně definovanými pojmy a přitom se vyhýbat vágním formulacím běžné řeči.

Pravidlo IV.

Empirické testování se musí zaměřit na řešení vztahů mezi soupeřícími (protikladnými) pojmy a tvrzeními (stanovisky), nesnažit se verifikovat přímo "reálný svět".

Pravidlo V.

Získávaná data by se měla týkat pouze společně sdílených vědomostí. Tazatel by měl používané pojmy vysvětlovat a respondent by se jim měl v procesu výzkumu učit.

Netradiční monografie R. Pawsona celkově vyznívá jako přesvědčivá obhajoba nového, obrozeného významu a smyslu empirické sociologie a místa exaktního měření v ní. Tím také R. Pawson ukazuje cestu, po níž je třeba prakticky rozvíjet a dotvářet obecně formulované netradiční koncepty měření, aby se zvýšila jejich praktická využitelnost a aby přitom zůstala zachována jejich značná schopnost zdokonalování empirické sociologické metody, schopnost zobecnit klasické koncepty měření.

HYNEK JEŘÁBEK pracuje na katedře sociologie a sociální politiky fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se metodami a technikami sociologického výzkumu, metodami analýzy dat a teoriemi měření ve společenských vědách. Z této poslední zmíněné oblasti je jeho poslední závažná práce *Classical and Non-traditional Measurement in Social Sciences*, přednesená na společném zasedání výzkumných výborů 33 a 35 *The Concept of Measurement* na XII. Světovém kongresu sociologie v Madridu v roce 1990.

Literatura

- Adams, E. 1966. "On the nature and purpose of measurement." *Synthese* 16: 125-169.
- Aristoteles 1946. *Metafyzika*. Praha: Jan Leichter.
- Aristoteles 1958. *Kategorie. Organon I*. Praha: NČSAV.
- Bachmutovová, I. V., V. S. Meskov, K. F. Samochvalov 1989. "Teorie, měření a teorie měření." Pp. 93-126 in *Měření ve společenských vědách*, ed. by H. Jeřábek. Praha: ÚFS ČSAV.
- Berka, K. 1971. "K pojetí měření v československé sociologii." *Sociologický časopis* 7: 545-558.
- Berka, K. 1977. *Měření. Pojmy, teorie, problémy*. Praha: Academia.
- Berka, K. 1983. *Measurement. Its Concepts, Theories and Problems*. Dordrecht: Reidel.
- Berka, K. 1987. *Izmerenija. Ponjatija, teorii, problemy*. Moskva: Progress.
- Bielby, W. T., R. M. Hauser 1977. "Structural equation models." *Annual Review of Sociology* 3: 137-161.
- Blahuš, P. 1985. *Faktorová analýza a její zobecnění*. Praha: SNTL.
- Blalock, H. M. 1979. "Measurement and conceptualization problems: The major obstacle to integrating theory and research." *American Sociological Review* 44: 881-894.
- Blalock, H. M. 1982. *Conceptualization and Measurement in the Social Sciences*. Beverly Hills, California: Sage Publications.
- Blumer, H. 1956. "Sociological analysis and the variable." *American Sociological Review* 21: 633-660.
- Campbell, N. R. 1920. *Physics: The Elements*. Cambridge, Mass. Reprinted as *Foundations of Science*. New York: Dover Publications 1957.
- Campbell, N. R. 1928. *An Account of the Principles of Measurement and Calculation*. London.
- Churchman, C. W., P. Ratoosh (eds.) 1959. *Measurement: Definitions and Theories*. New York: Wiley.

- Cicourel, A. V. 1964. *Method and Measurement in Sociology*. New York: The Free Press, London: Collier-Macmillan.
- Coombs, C. H. 1953. "Theory and methods of social measurement." In *Research Methods in the Behavioral Sciences*, ed. by L. Festinger, D. Katz. New York: Dryden.
- Coombs, C. H. 1964. *A Theory of Data*. New York: John Wiley.
- Cyba, V. T. 1985. "Konceptuálne obosnovanie operacionalizácie i izmerenija." *Sociologičeskije issledovanija*, No. 1: 123-128.
- Cyba, V. T. 1986. "Formalizacija i izmerenije." *Sociologičeskije issledovanija*, No. 4: 135-138.
- Cyba, V. T. 1989. "Filozofické zdůvodnění principů formalizace a měření." Pp. 65-84 in *Měření ve společenských vědách*, ed. by H. Jeřábek. Praha: ÚFS ČSAV.
- Duncan, O. D. 1975. *Introduction to Structural Equation Models*. New York - San Francisco - London: Academic Press.
- Duncan, O. D. 1984. *Notes on Social Measurement: Historical and Critical*. New York: Russell Sage.
- Ellis, B. 1966. *Basic Concepts of Measurement*. Cambridge: University Press.
- Feyerabend, P. 1975. *Against Method*. London: New Left Books.
- Guilford, J. P. 1954. *Psychometrics Methods*. New York: McGraw-Hill.
- Guttman, L. 1966. "Relation of scalogram analysis to other techniques." In *Measurement and Prediction*, ed. by S. A. Stouffer et al. New York.
- Guttman, L. 1971. "Measurement as structural theory." *Psychometrika* 36: 329-337.
- Harman, H. H. 1967. *Modern Factor Analysis (2nd ed.)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hegel, G. W. F. 1986. *Logika ako veda I.* (slovenský preklad díla Wissenschaft der Logik. Erster Teil) Bratislava: Pravda.
- Helmholz, H. v. 1887. "Zählen und Messen, erkenntnistheoretisch betrachtet." In *Philosophische Aufsätze* Eduard Zeller gewidmet. Leipzig.
- Horský, Z. 1980. *Kepler v Praze*. Praha: Mladá fronta.
- Hölder, O. 1901. "Die Axiome der Quantität und die Lehre von Mass." *Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Mathem. phys. Klasse* 53: 1-64.
- Illner, M. 1972. "Poznámka k pojetí měření v sociologii." *Sociologický časopis* 8: 515-526.
- Jeřábek, H. 1974. "Několik poznámek k základním pojmům teorie měření." *Sociologický časopis* 10: 201-209.
- Jeřábek, H. 1987. *Metoda měření v sociologii a její využití ve výzkumu reprodukce sociální struktury mládeže*. Praha: ÚFS ČSAV.
- Jeřábek, H. 1988. "Formy měření v sociologii." *Sociologický časopis* 24: 54-73.
- Jeřábek, H. 1990a. "Non-traditional conceptions of measurement - historical sources, measurement models and forms of measurement." Pp. 61-76 in *Measurement in Social Sciences. General Theoretical and Methodological Problems*, proceedings of International Symposium Bechyně. Praha: SoÚ ČSAV.
- Jeřábek, H. 1990b. *Classical and Non-traditional Measurement in Social Sciences*. (paper presented on joint session RC33 & RC35 The Concept of Measurement in XII. World Congress of Sociology, Madrid 1990). Praha: SoÚ ČSAV.
- Jöreskog, K. G. 1973. "A general method for estimating a linear structural equation system." In *Structural Equation Models in the Social Sciences*, ed. by A. S. Goldberger, O. D. Duncan. New York Seminar Press.

- Jöreskog, K. G., H. Wold (eds.) 1981. *System under Indirect Observation: Causality - Structure - Prediction*, vol. 1. Amsterdam: North-Holland.
- Jöreskog, K. G., H. Wold (eds.) 1982. *System under Indirect Observation: Causality - Structure - Prediction*, vol. 2. Amsterdam: North-Holland.
- Kahuda, F. 1972. "Měřit i porovnávat ve společenských vědách." *Sociologický časopis* 8: 72-80.
- Klieger, S. A., M. S. Kosolapov, Ju. N. Tolstova 1978. *Škalírovanije pri sbore i analize sociologičeskoj informacii*. Moskva: Nauka.
- Krantz, D. H., R. D. Luce, P. Suppes, A. Tversky 1971. *A Foundations of Measurement I*. New York, - London.
- Kuz'min, V. P. 1966. *Kategorija mery v marksistskoj dialektike*. Moskva: Nauka.
- Lazarsfeld, P. F. 1950a. "The logical and mathematical foundation of latent structure analysis." Pp. 362-412 in *Measurement and Prediction*, ed. by S. S. Stoufer. Princeton: Princeton University Press.
- Lazarsfeld, P. F. 1950b. "The interpretation and computation of some latent structures." Pp. 413-472 in *Measurement and Prediction*, ed. by S. S. Stoufer. Princeton: Princeton University Press.
- Lazarsfeld, P. F., N. W. Henry 1968. *Latent Structure Analysis*. New York: Houghton Mifflin.
- Long, J. S. 1983a. *Confirmatory Factor Analysis. A Preface to LISREL*. Beverly Hills - London - New Delhi: Sage Publications.
- Long, J. S. 1983b. *Covariance Structure Models. An Introduction to LISREL*. Beverly Hills - London - New Delhi: Sage Publications.
- Lord, F. M., M. R. Novick 1968. *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading, Mass.: Addison-Wesley.
- Martynova, N. V. 1970a. *Proizvodnoje izmerenije v konkretnych sociologičeských issledovanijach*. (Avtoreferat kand. dis.). Moskva: AN SSSR - IKSI.
- Martynova, N. V. 1970b. "O mnogomernom izmerenii v sociologii." *Filosofskije nauki*, no. 5.
- Marx, K. 1954. *Kapitál I*. Praha: SNPL.
- Matějů, P. 1989. "Metoda strukturního modelování." *Sociologický časopis* 25: 399-417.
- Measurement in Social Sciences. General Theoretical and Methodological Problems*. 1990. (International symposium Bechyně - Czechoslovakia 2. - 6. 4. 1990 - proceedings) Praha: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Meskov, V. S., K. F. Samochvalov 1990. "Utilitary measurement theory." Pp. 29-38 in *Measurement in Social Sciences. General Theoretical and Methodological Problems*, proceedings of International Symposium Bechyně. Praha: SoÚ ČSAV.
- Metzler, H. 1975. "Messen und Bewerten - erkenntnistheoretisch betrachtet." *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, č. 4: 539-557.
- Metzler, H. 1976. "Zu einigen erkenntnistheoretischen Fragen des Messens in der Ökonomie." Pp. 10-27 in *Zur Theorie des Messens* (sborník). Jena: Friedrich Schiller Universität.
- Metzler, H. 1977. "Kategorie Mass - Mathematik und Messen." *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, č. 5: 596-600.
- Metzler, H. 1979. *Beiträge zu einer dialektisch-materialistischen Grundlegung einer Theorie des Messens* (diss. B). Jena: Friedrich Schiller Universität.
- Metzler, H. 1989. "K. několik gnoseologickým otázkám měření ve společenských vědách." Pp. 45-64 in *Měření ve společenských vědách*, ed. by H. Jeřábek. Praha: ÚFV ČSAV.

- Měření ve společenských vědách*. 1989. (Sborník statí k filozofickým východiskům a koncepcím měření v literatuře SSSR a NDR), ed. by H. Jeřábek. Praha: ÚFS ČSAV.
- "Měření ve společenských vědách. Závěry z diskuse o měření v sociologii." 1973. *Sociologický časopis* 9: 514-519.
- Mirkin, B. G. 1976. *Analiz kačestvennyh priznakov*. Moskva: Statistika.
- Nagel, E. 1931. "Measurement." *Erkenntnis*, č. 2: 313-333.
- Neymann, J. v., O. Morgenstern 1944. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton.
- Omeľjanovskij, M. E. 1968. "Filosofskije aspekty teorii izmerenija." Pp. 207-255 in *Materialističeskaja dialektika i metody jestestvennyh nauk*. Moskva: Nauka.
- Omeľjanovskij, M. E. 1984. "Filosofskije problemy teorii izmerenija." (Posmrtně vydaná redakčně upravená doktorská disertace z roku 1943) Pp. 133-234 in *Razvitije osnovanij fiziki XX. veka i dialektika*. Moskva: Nauka.
- Osipov, G. V., E. P. Andrejev 1977. *Metody izmerenija v sociologii*. Moskva: Nauka.
- Pawson, R. 1989. *A Measure for Measures. A Manifesto for Empirical Sociology*. London, New York: Routledge.
- Pfanzagl, J. 1959. *Die axiomatischen Grundlagen einer allgemeinen Theorie des Messens*. Würzburg: Physica Verlag.
- Pfanzagl, J., V. Bauman, N. Huber 1968. *Theory of Measurement*. New York.
- Roseboom, W. W. 1966. "Scaling theory and the nature of measurement." *Synthese* 16: 170-233.
- Russell, B. 1903. *The Principles of Mathematics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Řehák, J. 1971. "Definice měření ve společenských vědách." *Sociologický časopis* 7: 638-648.
- Řehák, J. 1972. "K pojmu znak v sociologii." *Sociologický časopis* 8: 615-625.
- Řehák, J. 1975. "Dva přístupy k modelování vážených sumovaných indexů." *Sociologický časopis* 11: 279-289.
- Schenk, J. 1981. *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádání*. Bratislava: Pravda.
- Schünemann, G. 1989. "Několik poznámek k dialektickému mechanismu vzájemného působení intenzivních a extenzivních veličin." Pp. 85-92 in *Měření ve společenských vědách*, ed. by H. Jeřábek. Praha: ÚFS ČSAV.
- Schwager, K. W. 1990. "The Representational Theory of Measurement: An Evaluation." Pp. 9-22 in *Measurement in Social Sciences. General Theoretical and Methodological Problems*, proceedings of International Symposium Bechyně. Praha: SoÚ ČSAV.
- Schwager, K. W. 1991. *Theories of Measurement in Social Science: A Critical Review*. Toronto: Wall and Thompson, v tisku.
- Stevens, S. S. 1946. "On the theory of scales of measurement." *Science* 103: 667-680.
- Stevens, S. S. 1951. "Mathematics, measurement and psychophysics." Pp. 1-49 in *Handbook of Experimental Psychology*, ed. by S. S. Stevens. New York: Wiley.
- Stevens, S. S. 1959. "Measurement, psychophysics, and utility." In *Measurement: Definitions and Theories*, ed. by C. W. Churchman, P. Ratoosh. New York: Wiley.
- Suppes, P. 1959. "Measurement, empirical meaningfulness and three-valued logic." Pp. 129-143 in *Measurement: Definitions and Theories*, ed. by C. W. Churchman, P. Ratoosh. New York: Wiley.
- Suppes, P. 1969. *Studies in the Methodology and Foundations of Science*. Selected Papers from 1951 to 1969. Dordrecht.

- Suppes, P., J. L. Zines 1963. "Basic measurement theory." In *Handbook of Mathematical Psychology, Vol. I*, ed. by R. D. Luce, R. R. Bush, R. Galanter. New York: Wiley.
- Thurstone, L. L. 1927. "A law of comparative judgement." *Psychological Review* 34: 273-286.
- Thurstone, L. L. 1959. *The Measurement of Values*. Chicago.
- Thurstone, L. L., E. J. Chave 1929. *The Measurement of Attitude*. Chicago.
- Timofeev, I. S. 1972. *Metodologičeskoje značenie kategorij "kačestvo" i "količestvo"*. Moskva: Nauka.
- Torgerson, W. S. 1958. *Theory and Methods of Scaling*. New York: Wiley.
- Vodáková, A. 1972a. "Kategorie validity." *Sociologický časopis* 8: 425-435.
- Vodáková, A. 1972b. "Kritéria validity." *Sociologický časopis* 8: 626-636.
- Wold, H. 1975. "Path models*with latent variables: The NIPALS approach." Pp. 307-357 in *Quantitative Sociology: International Perspectives on Mathematical and Statistical Modeling*, ed. by H. M. Blalock et al. New York: Academic Press.
- Zich, F. 1972. "Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii." *Sociologický časopis* 8: 140-147.
- Zur Theorie des Messens* (sborník) 1976. Jena: Friedrich Schiller Universität.

Summary

The paper distinguishes the classical concepts of measurement and non-classical, non-traditional conceptions of measurement in the social sciences. It includes a brief characterization of leading trends in classical theories of measurement and traces the historical sources of non-traditional approaches to measurement in science with detailed attention paid to J. Kepler's, T. Brahe's and G. W. F. Hegel's methodological work.

A description of some principal non-traditional conceptions of measurement is offered in the second part of the study. It singles out the concepts of indirect measurement of latent variables with the help of their indicators, and the well-advanced concept of factor analysis, while mentioning measurement models being elaborated within the framework of structural modelling.

The second of the non-traditional concepts of measurement is a broadly-based dialectical conception which proceeds from Hegel's philosophical foundation of the category of measure, specially the concept of the measurement of magnitudes as concretizations of the measure of studied attributes, two concepts of measurement of intensive magnitudes and the developmental conception of measurement linking up to concept of forms of measurement.

The third mentioned non-classical conception of measurement is Ray Pawson's defense of the leading role of empirical evidence in theory-testing and his concept of the rules of sociological measurement. It is described in the last part of the paper.

Ivan Sviták: Ztracené iluze (Výroční zpráva o sametové revoluci)

Praha, Pražská imaginace 1990

První český revizionista, skeptik a extrémista, jak ho onálepkoval komunistický režim, Ivan Sviták, vydal výroční zprávu o sametové revoluci, o níž v intencích svého krajního kriticismu tvrdí, že nebyla ani revolucí, ani sametovou. Je to soubor dokumentů napsaných v Praze během šesti měsíců roku 1990, pořízených ze záznamů rozhovorů a reprintů novinových článků. Nejedná se o ztracené iluze Balzacova Luciena, ale o iluze Listopadové revoluce, jmenovitě o údajné iluze trhu, evropského domu a konce socialismu. Ztráta iluzí sametové revoluce spočívá podle Svitáka v tom, že na našem politickém obzoru se objevil otevřený rozpor mezi nesporným úspěchem politických změn po zhroucení byrokratické diktatury a mezi neméně nesporným úpadkem hospodářství. Zdálo by se, že autor knihy sdílí čím dál tím víc se množící projevy nespokojenosti a netrpělivosti, nervozity a zklamání, jež v poslední době vévodí obecným náladám u nás a o nichž mluvil také v jednom ze svých nedělních Hovorů z Lán prezident Havel. Sviták však vystupuje v roli mluvčího nové sociálně demokratické levice a evropského demokratického socialismu pod obnoveným heslem "Hrozící nebezpečí a jak mu čelit", jehož jistě ne bez notné dávky hegelovské ironie dějin použil svého času již Lenin. Přesto nelze autorovi upřít snahu po nápravě věci veřejných, i když to činí způsobem jemu vlastním a v souladu s jeho pojetím role filozofa ve společnosti. Doslova praví: "Jestliže filozof souhlasí s daným stavem věcí, pak by měl zároveň prohlásit svůj profesionální bankrot, neboť je neschopen svého povolání - kritické praxe." Na jiném místě píše: "Kritické myšlení nesmí couvat před novou mocí jen proto, že se mění ideologická atmosféra." Maně nám přitom vytane na mysli výrok francouzského moralisty Nicolase Chamforta: "Nikdo na světě nemá více nepřátel než upřímný, hrdý a cituplný muž, který bere osoby i věci

tak, jak jsou a ne, jaké by chtěly být." Osudy I. Svitáka se na první pohled zdají být naplněním těchto slov, přestože mnoho cituplnosti v polemických vystoupeních tohoto věčného buřiče nenalezneme. Spíše je pravdou to, že stejně jako zachovává "monogamní věrnost sociální demokracii, demokratickému socialismu, jednotě demokracie a socialismu", zachovává mimoděk i věrnost tónu a stylu takových marxistických spisů, jako je Anti-Dühring či Materialismus a empiriokriticismus. Je tomu tak přesto, že jeho socialismus nepramení - jak sám podotýká - u Marxe, ale jde daleko do doby před Marxem: jeho kořeny nalézá ve francouzském osvícenství, v liberálních myšlenkách, v renesančním humanismu. Odmítá ortodoxní stalinismus, do jehož genealogie řadí jména Engels, Lenin, Stalin, Lukács, Tito, socialismus s lidskou tváří. Proti nim I. Sviták vyzvedá onen marxismus, jehož genealogie je dána jmény Marx, Luxemburgová, Trockij, Breton, jugoslávská skupina Praxis a československá demokratické levice (viz jeho práce Nesnesitelné břemeno dějin).

Svitákovu dílo se vyznačuje pronikavou analýzou daného stavu společnosti, ale posouvá se do sféry fikce, jakmile přikročuje k hledání vlastních řešení a východisek. Za slovy o deziluzi národa, ke které po revoluci nezbytně dochází, se do jeho koncepce vkrádají iluzorní představy o programu postkomunistické společnosti, kterým má být "třetí cesta" - odvěké to trauma levicových intelektuálů. Jeho hodnocení společenských poměrů a politických konfliktů v zemi se vyznačuje nesmlouvavou otevřeností a ostrou kritičností. Není proto divu, že v nediferencovaném politickém prostoru polistopadového Československa v roce 1990, kdy Svitákova kniha vyšla, jeho hlas nenabyl žádné váhy. Zanikl ve vakuu neexistujících adekvátních alternativních politických směrů a orientací. (Vznik Meziparlamentního klubu demokratické praxe a Liberálního klubu v rámci OF, jimiž se začala politická scéna polarizovat, nebyl ještě ani na obzoru).

Ivan Sviták např. výstižně charakterizuje první svobodné volby jako spontánní referendum pro Občanské fórum a Václava Havla, plebiscit mezi starým a novým vedením, mezi starým a novým režimem, plebiscit o osudu komunismu. Volby však nevyřešily diferenciace politické scény a její zřetelné rozčlenění. Nenabídlly programové myšlenkové alternativy, protože strany usilující o přízeň voličů se od sebe programově téměř nelišily: odlišné programové otázky nevstoupily vůbec do hry. V tom se I. Sviták shoduje i s dalšími teoretiky a znalci. Timothy G. Ash v této souvislosti podotkl, že Československo se stalo obětí vlastního úspěchu, a zároveň upozornil, že po takové rychlé a úspěšné revoluci přijde antiklimax a především přechod k tržnímu hospodářství bude slzavým údolím (Fórum č. 10/1990). Občanské fórum se rovněž stalo obětí vlastního úspěchu. Došlo k prosté výměně osob starého systému novými osobami, novou skupinou lidí, aniž by byl změněn samotný systém. Sviták z toho správně vyvozuje, že obecná nespokojenost se brzy obrátí proti samotnému demokratickému hnutí.

Politickou scénu v Československu považuje Sviták za politickou anomálii, která má "dvě pravé ruce a zužující se střed". Do pravice řadí komunisty a křesťanské demokraty, do středu liberály. Uvedená anomálie vedla mimo jiné také k tomu, že nové politické, ekonomické a sociální reformy začaly nutně přicházet shora, což vyvolalo dojem, že k žádné podstatné změně vlastně nedošlo, pouze totalita jedné strany byla nahrazena totalitou nediferencovaného monolitu, jaký představuje OF. To se zdá být pokračovatelem předchozí neúspěšné perestrojky, Svitákem označované jako, "katastrojka". Toto je ale pouhý optický klam, jemuž podléhá i I. Sviták. J. S. Mill vykládá, že ve svobodné společnosti záleží opravdová svoboda v tom, že každý člověk má právo věřit, učit se, propagovat slovem i tiskem mínění, že dvě a dvě je deset. Ovšem, dodává Mill, důležité je vědět, že dvě a dvě jsou ve skutečnosti čtyři.

Dnešní politické zřízení u nás označuje Sviták - do značné míry oprávněně - jako "demokraturu", tj. přechodnou fázi od diktatury k demokracii. V této souvislosti klade otázku, zda máme dát dnešní vládě expertů svou bezmeznou důvěru, čili zda chceme

pokračovat v nezbytných improvizacích sametové fáze, anebo ozařovat kritickými postoji její další kroky. Stabilizace demokracie znamená podle Svitáka ukončení sametového provizoria. Navrhuje cestu prostřednictvím nových programů, lidí, myšlenek. Do centra jeho pozornosti se tak dostává velmi ožehavá otázka polarizace naší politické scény, narušující její dosavadní bezvarou homogenitu.

Ivan Sviták rovněž sázel na Občanské fórum, ale z jiných pozic. Považuje je za moderní hnutí, jež je schopno absorbovat nejrůznější iniciativy, a také za kolébku nové levice ovšem. Před volbami se stavěl ostře proti odchodu sociální demokracie z OF a hájil jednotu demokratického hnutí v rámci této iniciativy. Odsoudil rovněž nové vedení ČSSD v čele s newyorským advokátem Horákem. Odchodem strany z OF se podle Svitákovy mínění zmenšil její vliv na voliče a tím i její budoucí šance. Sviták očekává, že příští politické spektrum se totiž posune spíše doleva, nežli doprava. Od Občanského fóra očekává, že se bude výrazněji profilovat ve středu politického spektra. V jeho rámci předpokládá formování jakési demokratické levice a OF by pak reprezentovalo spíše levý střed nežli pravý střed, jež by prosazoval neutralitu, demokratický socialismus a ochranu znárodněných podniků. Tím by se podle jeho představ vytvořil prostor pro konstituování nové, svitákovské levice složené z levicových sil a skupin (ČSSD, Obroda, Levá alternativa, ČSDF, Nezávislá levice, ČSS, Kluby SDOF, Zelení, Samosprávní socialisté a později snad i skupiny demokratických socialistů z KSČ). Sviták vychází z toho, že jakmile se dostaví rozčarování lidí z úpadku životní úrovně, tj. jakmile nynější vláda začne uskutečňovat program tržního hospodářství s monetaristickými východisky, otevře se prý sociální demokracii možnost k vytvoření žádoucí alternativy vládní politiky. Není těžké uhadnout, že až vzniknou značné konflikty, začne se naše politická scéna polarizovat. Sviták, jako mnoho jiných, kalkuluje s tím, že největší problémy teprve vypuknou. Podle jeho předpokladu pak dojde na "klasické" stranické štěpení na křesťanskodemokratickou pravici, liberální střed a levicový demokratický socialismus. Tím se prý také vytvoří

předpoklady k zavedení vyrovnávacího systému ustálených západních demokracií v našich podmínkách, v němž se chyby předchůdců odstraňují automaticky kyvadlovým pohybem zleva doprava nebo naopak. Sviták by rád viděl, kdyby se OF posunulo do těch pozic, které jsou v západní Evropě reprezentovány vlivnými odbory a silnou sociální demokracií, neboť "Evropa bude socialistická", hlásá. Podle jeho názoru vliv sociálně demokratických stran na Západě zesílí. K vládě socialistů ve Francii, Švédsku, Rakousku a Španělsku se prý po příštích volbách přidají i v Británii a v Německu. Je přesvědčen o volebním vítězství britských labouristů a SPD v Německu, kde by se během pěti let měli sociální demokraté stát opět vládnoucí stranou. Levice by podle Svitáka měla vyhrát v příštích volbách i v Československu. Dosavadní trend u nás i jinde v Evropě však tomu nikterak nenasvědčuje. U nás lze naopak pozorovat značný posun doprava. Samozřejmě, že je zde i určité nebezpečí hrozící z krajní pravice, jak se to do jisté míry ukázalo v "senzačním odhalení" publikovaném ve Středočeském Expresu. Nicméně faktem zůstává, že možnosti pravice v Československu se ještě zdaleka nevyčerpaly a že po předchozích neblahých zkušenostech z budování socialismu bude příklon k pravici zcela přirozený a logický. Obavy I. Svitáka z takového trendu jsou pochopitelné: jestliže se levice nestane mluvčím sociálně ohrožených vrstev, pak se rysuje reálná možnost, že rozpadající se amorfní střed OF donutí pravici, aby tuto společenskou zakázku splnila sama. S tím, že tuto zakázku převezmou extrémně pravicově orientovaní Sládkovci, Sviták ještě počítat nemohl.

Způsob léčby, který nabízí, není příliš účinný. Jsme zatím v nulovém bodě českých dějin, jak uvádí, konkrétně českých politických dějin: rozhodující fáze sametové revoluce skončila výměnou lidí, ale ne výměnou systému. Chybělo rozvíjení a obnova demokratických institucí, volná hra politických sil a vytváření prostoru pro soukromé iniciativy. Konečným cílem a smyslem demokracie je omezování vládní pravomoci. V oblasti hospodářské jsme bodu, od něhož by se měla odvíjet nová ekonomická soustava, ještě ani nedosáhli. Zde se nalézáme v sestupné fázi

té budoucnosti, na jejíž účet čtyřicet let žil reálný i jiný socialismus. Naše hospodářství bude muset projít martyriem krizí a oťesů, bude muset doslova podstoupit mučednickou smrt, aby teprve potom mohlo nastoupit trend progresivního růstu. Sviták ale tuto alternativu počátečního hospodářského poklesu odmítá. Staví se proti zavedení tržního hospodářství, proti odnárodnování - právní změně vlastnictví. Vylučuje možnost návratu nejen do roku 1968, ale i do první republiky. Člověk ani společnost však skutečně nevstoupí dvakrát do téže řeky, i kdyby chtěl. Proces ekonomických přeměn nepřinese hned nové formy vlastnictví v jejich čisté podobě. Setkáme se s mnoha přechodnými i smíšenými formami vlastnění, jejichž výsledkem bude třeba určitá symbióza všech nebo některých z nich. Zrušení státního monopolu bude nutno provést především na trhu práce.

I. Sviták sází na způsoby řízení, kvalitu produktů a pracovní morálku. Za klíč k ekonomické reformě nepokládá monetaristický přístup, ani technologie, ale produktivitu práce, jež jediná je prý schopná zajistit vzestup životní úrovně. Zde však vzniká úplně stejná kvadratura kruhu, jakou pro Svitáka představuje reformovaný komunismus, jednoduše kulatý čtverec. Celý problém spočívá právě v tom, jak zajistit vzestup oné produktivity práce a přitom nežádat o zahraniční investice a moderní technologie. Má se snad jejího zvýšení docílit zintenzívněním práce, tedy extenzívními cestami, které socialismus již dávno vyčerpал až do krajnosti? Prodejnost svých výrobků na světových trzích můžeme zajistit jen u vybraných artiklů zpracovatelského průmyslu, jako jsou sklo, porcelán, bižuterie a textil. Svitákovo varování před finančními transfúzemi a před nebezpečím úpadků do banánových strategií třetího světa nás přivede nanejvýš z deště pod okap: nebudeme-li banánovou republikou, staneme se rozvojovou zemí typu Indie, Cejlonu či Sýrie. Dokonce "malí tygři" jihovýchodní Asie budou pro nás vzdálenou metou. Dostali bychom se do "začarovaného kruhu banánového efektu" (Z. Vašíček). Třetí cesta je cestou do třetího světa a vyžaduje silnou vrstvu byrokratů a panovnický nadřazených úředníků. I. Sviták se chce vyhnout tomu, aby vznik tržního hospodářství vyvolal krizovou

situaci. Sní o zavedení trhu, aniž by se vytvořilo žádoucí tržní prostředí, pouhou změnou řízení podniku a vytvořením hospodářské demokracie, která se zpětně promítne do správy podniku. Je to stejné, jako očekávat, že vytvořením nových pravidel silničního provozu se nám automaticky zdokonalí konstrukce automobilů a zkvalitní přeprava. Odmítáním západních kritérií hospodářského vývoje připomíná Sviták ruské narodniky, kteří věřili, že Rusko se může vyhnout zavádění kapitalismu.

Vedle hospodářské reformy spatřuje další hlavní problém prohlubování demokracie u nás v oblasti zahraniční politiky. Do první linie řadí dekolonizaci, suverenitu a neutralitu Československa. Myšlenkou neutrality je fascinován již od roku 1968. Požadavek neutrálního, nezávislého československého státu s demokratickým politickým systémem a socialistickým hospodářstvím tvoří úhelné kameny programu demokratických socialistů, mezi než se Sviták počítá. Ovšem tento přístup, jakkoli v době pražského jara objevený a zásluhový, se dnes stává jen anachronickým návykem nostalgických revolucionářů. Svou další knihu nazval Sviták "Tobogán do Bolívie", aniž by však vyjasnil, kam by nás dovezl jím propagovaný karusel socialismu. Socialismus, pretendující na odstranění výdělečné otrocké práce a vykořisťování vůbec, dosáhl jen uměle udržované

plné zaměstnanosti. Chtěl docílit vyšší výkonnosti a efektivnosti hospodářství, ale skončil u jakési zdeformované neefektivní kolektivní racionality. Chtěl plně osvobodit člověka, ale skončil u nepřírozeného a nefunkčního rovnostářství. Nezbyvá než si se Zdeňkem Vašíčkem ztěžka povzdechnout, že budoucnost už skutečně není to, co bývala (Přítomnost č. 5/90). Mezinárodní politická situace již těsně před plánovaným rozpuštěním vojenských struktur Varšavské smlouvy a po podpisu pařížské Charty pro novou Evropu ukončující studenou válku se radikálně změnila. Tuto změnu je třeba vzít na vědomí i v táboře socialistů.

V jednom ze svých interview zahrnutých do uvedené knihy Ivan Sviták řekl, že do sovětské náruče nás nezavedl Gottwald, ale Gottwald v koalici s Benešem, tedy koalice komunistů s liberály a přesvědčenými demokraty. Tato traumatizující zkušenost a poznání se staly zřejmě dominantními pro jeho celý další život. Je otevřeným odpůrcem jak komunismu, tak také liberalismu. V tomto duchu vyznívá i celá jeho kniha "Ztracené iluze". Žurnalisticky mistrně, bryskním esejistickým stylem a velmi důrazně v ní odmítá stejným dílem všechny pokusy o reformu komunismu, jako i liberální zásady politiky a svobodného trhu.

Viliam Horňák

Jan Pahl: Money and Marriage

London, MacMillan 1989, 215 s.

Ekonomika rodiny obvykle vychází z předpokladu, že rodina je ekonomická jednotka, uvnitř které jsou zdroje bezproblémově sdíleny a rovnoměrně rozdělovány. Téma finančního hospodaření v rodině bylo dosud sice jen málo frekventované, přesto se v posledních dvaceti letech podařilo zpochybnit zjednodušenou představu o tom, co se odehrává s financemi uvnitř rodiny a upozornit na to, že právě tyto otázky mají vcelku zásadní význam pro objasnění existujících nerovností v rodině. Výzkum problémových rodin, zejména postavení žen, které často strádaly v podmínkách tzv. sekundární chudoby, přivedl anglickou autorku Jan Pahl až ke zkou-

mání otázek finančního hospodaření v rodině. Argumentuje tím, že rozhodující je právě způsob nakládání s financemi v rodině - počínaje rozdělováním rodinného příjmu, rozhodováním o jeho alokaci, mírou participace partnerů na jeho užití. Kniha, která shrnuje výsledky její práce, okamžitě vzbudila velký ohlas. Mimořádný zájem o publikované údaje jen potvrdil dosavadní deficit jakýchkoli informací z této oblasti.

Devět kapitol knihy uvádí přehled historie finančního hospodaření rodiny a jeho legislativních úprav v průběhu vývoje Velké Británie. V literatuře posledních dvaceti let se často objevovaly nejružnější typologie finančního hospodaření rodiny. Jejich detailní prezentaci a kritickému zhodnocení prací převážně britské proveniencce je věnována

část, která vyústila ve formulaci vlastního konceptu a návrh originální typologie, která byla ověřována v průběhu empirického šetření na vzorku 102 britských domácností.

Projekt empirického výzkumu byl velkorysý. Rozpor mezi výsledky velkých šetření, která obvykle chápou rodinu jako celistvou jednotku a poskytují výsledky sice reprezentativní, ale omezených vypovídacích schopností, a zkušenostmi z malých kvalitativních sond, které tvoří opačný extrém, ovlivnil formulaci kompromisního řešení. Rozhodnutí získat maximum údajů o rodinných financích nesmírně zatížilo fázi realizace. Sedmičlenný sehraný tým tazatelů sbíral po dobu deseti měsíců informace v domácnostech. Jednak prostřednictvím rozhovoru s oběma partnery společně, jednak v oddělených rozhovorech.

Už pouhý podíl těch, kteří se šetření odmítli zúčastnit (48 %), potvrdil problémovost celého tématu a význam nalezení vhodné formy postupu. Získaný empirický materiál pak ukázal těžkosti jiného rázu. Zjistilo se, že téma rodinných financí není kupříkladu prakticky verbalizováno. Individuální zkušenost není konfrontována s okolím, není zpracována, chybí jako téma rozhovorů, v důsledku toho nemá v podstatě svůj slovník. Absentuje normativní dimenze alokace financí v rodině, respondenti mají problémy s reflexí motivace vlastního jednání, odpovědi jsou navíc zatíženy nestejnou subjektivní relevancí celého tématu i momentální situací rodiny (výpovědi ovlivňuje jak vztah respondenta k tématu financí, tak význam hospodaření v rodině, který se pohybuje od hlavního zdroje tenzí a konfliktů až po poměrně marginální záležitost). Tím se ovšem zpochybňuje celý předem připravený způsob typologie. Fungování všech typů má v realitě mnoho podob. Zařazování do jednotlivých typů je navíc velmi problematické. Typologie alokačních systémů zahrnuje totiž velmi odlišná uspořádání rodinných financí, v realitě se jednotlivé typy navzájem prolínají.

Konstrukce typologie navazuje na předchozí výzkumy a jimi používaná dvě hlavní kritéria identifikace systému alokace finančních zdrojů – jednak rozsah přístupu k hlavnímu zdroji peněz, jednak rozsah odpověd-

nosti za vedení rodinných rozpočtů. Výsledkem je rozlišení čtyř základních typů:

"Wife management", reprezentuje domácnosti, kde žena je zároveň jediným správcem i zodpovědným činitelem rodinných financí. Muž zpravidla odevzdává výplatu ženě, ponechává si pouze částku pro své osobní výdaje. "Allowance system" charakterizuje rodiny, kde partneři mají oddělené sféry odpovědnosti. K hlavnímu zdroji peněz má přístup pouze muž, žena disponuje částkou, kterou jí partner poskytuje pravidelně na úhradu dohodnutých výdajů. Nejčastější "pooling system" nerozlišuje "moje" a "tvoje" peníze, partneři mají společný účet, s nímž oba disponují, mají stejný přístup k finančním zdrojům a víceméně sdílené odpovědnosti za jednotlivé výdaje. "Independent management system" charakterizuje způsob zcela odděleného hospodaření s individuálním příjmem každého z partnerů za vymezených kompetencí pro jednotlivé výdaje, zaručující pocit nezávislosti.

Autorka si je dobře vědoma toho, na jak tenkém ledě se pohybuje každý, kdo se dotkne tématu tak citlivého, jako je hospodaření s penězi v rodině. Celá kniha je protkána úvahami a pochybnostmi i anticipacemi možných námitek kritických čtenářů.

Problematická je totiž už počáteční úvaha, opírající se při conceptualizaci o rozlišení dvou základních pojmů hospodaření rodiny, control a management. To, co se po těžkopádném snažení přece jen podaří ve formě myšlenkového konstruktů, umožňujícího rozlišit oba pojmy, je silně zpochybněno při přechodu do empirické roviny a v konfrontaci s každodenním životem, vnímáním a interpretací respondentů.

Obtíže se zařazováním domácností do jednotlivých typů poznamenaly i samotnou fázi analýzy jejich výskytu v populaci. Analyticky nečisté kategorie komplikovaly propočty korelací a celkový výklad modelů, kterému je věnována kapitola knihy, odpovídající na otázku, proč jsou finance v rodinách organizovány rozličnými způsoby. Možných vysvětlení se nabízí celá řada, od praktických (otevřící doba banky, denní režim partnerů apod.), přes psychologické (spojené s rozdíly v osobnostech, temperamentu, pečlivosti ve vztahu k penězům), sociálně ekonomické

(úroveň příjmů, věk, fáze životního cyklu) až po ideologické a kulturní (rovnost či nerovnost partnerů v rodině, lokální, náboženské souvislosti apod.).

Analýzy vedly ke zjištění, že při organizaci hospodaření s penězi mají převahu důvody praktické a psychologické. Ovšem různé proměnné jsou signifikantní za různých okolností. Všechny dimenze možných motivací jsou navzájem propojeny, takže významnou roli kupříkladu sehrává výše rodinného příjmu. Na nejnižší úrovni příjmů je to zpravidla žena, kdo spravuje i řídí rodinné finance, čím vyšší úroveň příjmů, tím se obě složky hospodaření vzdalují a zároveň nabývá na významu zdroj příjmů. Tam, kde je jediným výdělečně činným v rodině muž, zpravidla rozhoduje o vynakládání prostředků, ovšem výslednou realizaci přenechává ženě. Čím větší podíl na příjmu má žena, tím více participuje i na rozhodování.

Vzájemná informovanost partnerů o výši příjmu závisí zejména na tom, zda se jedná o příjem z hlavního zaměstnání, z vedlejší činnosti či z černé ekonomiky. Zatímco neznalost výše příjmu z hlavního zaměstnání partnera je způsobena zpravidla malým zájmem tuto informaci si opatřit, dodatečný příjem je častěji záměrně před druhým partnerem utajován.

Příjem je v zásadě vnímán jako sdílený, určený rodině, nikoli příjemci samotnému. U příjmu muže se na tom shodují obvykle oba

partneři. Ovšem příjem ženy je ze strany muže častěji interpretován jako její vlastní, určený pro krytí vlastních potřeb, i když fakticky je obvykle určen na provoz domácnosti.

Snaha o pochopení finančních stránek hospodaření domácnosti otevírá řadu dalších otázek, týkajících se nejen vztahu control a management, ale i vztahu moci a odpovědnosti apod. Ukázalo se, že odpovědnost za rodinné finance je diferencována podle pohlaví. Ženy cítí častěji než muži potřebu zdůvodňovat partnerovi své výdaje, muži zpravidla více vynakládají na své osobní potřeby.

Velký význam pro rozhodování v oblasti rodinné politiky má kapitola věnovaná důsledkům opatření v oblasti podpory závislých dětí v rodině a rodinných příspěvků. Výsledky analýz pouze potvrdily celkovou myšlenku, zpochybňující rovnoměrné sdílení a redistribuci zdrojů v rodině. Ukazuje se, že otázka příjemce podpor není jen otázkou formální. Sociální příjem má kupříkladu větší vliv na životní standard dětí tehdy, disponuje-li s ním matka.

Přínos recenzované knihy nejlépe dokládá ohlas (množství citací a odkazů), jakého se dostalo za krátký čas po vydání použité typologii hospodaření domácnosti. Každá nově vydaná kniha o ekonomice domácnosti ovšem na druhé straně jen zdůrazňuje deficit jakýchkoli prací na podobné téma u nás.

Zuzana Miková

Ivan Szelenyi et al.: Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary (Socialističtí podnikatelé. Zburžoaznění v rurálním Maďarsku).

The University of Wisconsin Press, Madison 1988.

Maďarský sociolog Ivan Szelenyi, žijící nyní v USA, se od počátku 70. let zabýval problematikou transformace společenských systémů ve střední a východní Evropě. Navrhl a uskutečnil několik výzkumů zaměřených na jednotlivé aspekty této problematiky, např. výzkum postavení inteligence v socialistických zemích nebo

v současnosti připravovaný výzkum pohybu elit v postkomunistické společnosti.

Knihy "Socialističtí podnikatelé" sice byla dokončena v roce 1986 a vydána o 2 roky později, ale prezentuje výsledky prvního z této řady výzkumných projektů, zahájeného v roce 1971. Szelenyi byl k tomuto výzkumu inspirován specifickými rysy procesu poválečné industrializace v Maďarsku a v některých dalších evropských socialistických zemích. Podurbanizací (underurbanization) populace, tj. faktem, že podíl lidí zaměstnaných v průmyslu rostl rychleji než podíl městského obyvatelstva, takže se zvyšoval počet obyvatel venkova dojíždějících za prací do měst, a skuteností, že tito rolníci dělníci (peasant workers) dokázali na první

pohled nespornou nevýhodnost svého postavení proměnit ve výhodu tím, že pomocí pololegální nebo nelegální soukromé výroby potravin začali dosahovat vyšší životní úrovně a uchovali si větší nezávislost na nomenklатурně byrokratickém aparátu než jejich plně proletarizovaní městští kolegové.

Úvodní empirická fáze výzkumu probíhala v letech 1972 a 1973 v 2 000 náhodně vybraných domácnostech ve 100 maďarských vesnicích. Když však v roce 1973 Szelenyi zveřejnil zprávu z tohoto šetření, byl z ideologických důvodů z vedení výzkumu odvolán a nakonec nucen opustit Maďarsko. Práce na výzkumu pokračovaly dále a koncem 70. let se uskutečnilo další empirické šetření, ale ucelená teoretická syntéza výsledků zpracována nebyla. Tu podává až tato publikace, která vznikla v letech 1982 až 1986, kdy se díky změně poměrů v Maďarsku a podpoře z USA (University of Wisconsin, National Science Foundation, Hewett Fund) mohl Szelenyi k práci na výzkumu vrátit.

Výzkum je koncipován jako příspěvek k analýze transformace sociální struktury maďarského venkova v období socialistické industrializace a kolektivizace zemědělství. Jeho hlavním cílem je odkrýt logiku a limity socialistické proletarizace venkovské populace, tedy toho, jak bývalí rolníci a sedláci čelili tlakům, jež je měly přimět akceptovat roli námezdní pracovní síly. Proto je zaměřen na obyvatele venkova, kteří pracují za mzdu ve státních podnicích nebo jsou členy družstev a přitom se věnují soukromému zemědělskému hospodaření. Empirický materiál podrobený analýze tvoří jednak výsledky pozorování a rozhovorů z let 1972 a 1973 a opakovaně z let 1983 a 1984, jednak údaje z reprezentativního šetření příjmů a výzkumu sociální mobility a životní dráhy (life history) provedených Maďarským statistickým úřadem v letech 1982 a 1983.

Publikace je členěna do 8 kapitol. První kapitola obsahuje přehled vývoje rodinné zemědělské výroby a celé "druhé ekonomiky" v Maďarsku v 70. a na počátku 80. let. Ukazuje, že soukromá produkce potravin nebyla kolektivizací zemědělství potlačena. V polovině 80. let se jí zabývalo 90 % venkovských a 30 % městských domácností a v zemi existovalo 1,5 milionu malých soukromých hos-

podářství. Jejich počet, stejně jako celková plocha zemědělské půdy, kterou obhospodařovaly, sice poklesly, avšak význam rodinné produkce v zemědělství vzrůstal, měnil se její charakter, rostl celkový objem času věnovaného práci v domácím hospodářství, stoupala efektivita výroby ve srovnání se zemědělskými družstvy a zvyšoval se podíl soukromé produkce potravin určené pro trh. Szelenyi tak zpochybňuje tezi o rychlém zániku soukromé zemědělské výroby v podmínkách kolektivizovaného zemědělství, i když zároveň odmítá opačný mýtus, že rodinná zemědělská výroba a "druhá ekonomika" vůbec představují univerzální lék na neduhy socialistického hospodářství.

Druhá a třetí kapitola přináší kritické posouzení a porovnání 3 odlišných teorií interpretujících vývoj soukromé zemědělské výroby. Teorie proletarizace (proletarianization theory), chápající soukromé hospodaření v zemědělství jako jev přecházející z minulosti, který postupně vymizí s industrializací zemědělství a proletarizací venkovského obyvatelstva. Teorie rolnicko-dělnického statusu (peasant-worker theory), podle níž jde o zcela nový jev, jenž je důsledkem snahy obyvatel venkova zaměstnaných v dělnických profesích využít možností, které jim nabízí bydlení na vesnici, ke zvýšení své životní úrovně a ke zlepšení své pozice na trhu práce. A teorie přerušného zburžoaznění (interrupted embourgeoisement theory), podle níž jde o pokračování historického procesu "zburžoaznění" maďarského venkova a soukromá zemědělská výroba je interpretována jako tržně orientovaná podnikatelská aktivita.

Szelenyi pokládá všechny uvedené teorie za komplementární, neboť každá z nich postihuje jednu z odlišných stránek komplexní transformace socialistické společnosti probíhající ve východoevropských zemích v 70. a 80. letech. Přejít na soukromé podnikání považuje pouze za jednu ze 4 destinací identifikovatelných na mapě sociální struktury venkovské společnosti. Kromě podnikatelské destinace jsou to ještě destinace nomenklaturní (cadre), proletářská (proletarian) a rolnicko-dělnická (peasant worker).

Sám se ovšem zaměřuje na destinaci podnikatelskou a klade si otázku, jak se pod-

nikatelské aspirace a schopnosti přenášejí z generace na generaci, když obvyklé mechanismy přenosu jako dědictví soukromého majetku byly silně narušeny. Příklání se k weberiánskému "kulturologickému" vysvětlení, že podnikatelský duch je uchováván a předáván dalším generacím ve volbě typu a úrovni vzdělání a charakteru profesní dráhy, podložené internalizací podnikatelských hodnot (důraz na nezávislost, ochota riskovat, ochota tvrdě pracovat a odkládat spotřebu) v počáteční fázi socializace v rodině. Lepší předpoklady pro přechod k podnikatelské destinaci mají proto ti, kteří se v kritickém období nestali ani nomenklaturními kádry, ani dělníky, ale zaujali pozice na "parkovacích orbitech", tj. v posloupnostech zaměstnání, jež jim umožnily zachovat si určitý stupeň nezávislosti a čekat na lepší časy.

Szelenyi formuluje hypotézu "opětovného vstupu na přerušenu trajektorii zburžoaznění" (re-entry to the interrupted embourgeoisement trajectory), která tvrdí, že rozhodující pro inklinaci k podnikatelským aktivitám v zemědělství není rodinný původ sám o sobě, ale životní dráha (life history). Větší pravděpodobnost přechodu k podnikatelské destinaci mají lidé, kteří nejen pocházejí z rodin středních a velkých sedláků, ale zároveň si zachovali nejdéle samozaměstnavatelský (selfemployment) status, do zemědělských družstev vstoupili teprve tehdy, když neměli jiné východisko, a přitom v nich zaujali taková místa, která jim zajistila určitou míru autonomie a dovolila jim udržet si nebo získat vyšší profesní kvalifikaci.

V kapitole čtyři a pět je tento teoretický předpoklad operacionalizován prostřednictvím etnografického popisu a kvantitativního vyjádření všech čtyř destinací a jim odpovídajících typů hospodaření domácnosti. Jako hlavní kritéria jejich vzájemného rozlišení jsou použity celkový objem zemědělské produkce domácnosti, podíl produkce určené pro trh, prioritizace ekonomizace domácího hospodářství (zhodnocování kapitálu, využívání vlastní pracovní síly nebo úspora nákladů a výdajů) a specializace produkce. Výsledkem je škála 7 specifických zaměření rodinné zemědělské výroby od zaměření proletářského/nomenklaturního bez zemědělské produkce, proletářského/nomenklaturního

s produkcí pro vlastní spotřebu a proletářského/nomenklaturního s malou produkcí pro trh, přes rolnicko-dělnické s tradiční zemědělskou malovýrobou a rolnicko-dělnické přecházející v podnikatelské, po protopodnikatelské a podnikatelské.

Jako vhodnější se ovšem ukázalo použití finančního ohodnocení přínosu zemědělské produkce pro domácnost, které plně koresponduje se škálou založenou na naturálním objemu produkce a navíc umožňuje lépe odlišit základní, protikladné typy zemědělského hospodaření domácnosti. Szelenyi však nepoužívá jen celkové ohodnocení přínosu zemědělské produkce, ale posuzuje zvlášť přínos produkce určené pro vlastní spotřebu a přínos produkce určené pro trh. V prvním případě leží hlavní dělící čára mezi všemi proletářskými/nomenklaturními zaměřeními a zaměřeními ostatními. Ve druhém případě jsou výrazně oddělena zaměření protopodnikatelské a podnikatelské od zbývajících. V následné statistické analýze proto pracuje s finančním ohodnocením jak celkového přínosu zemědělské produkce domácnosti, tak jeho spotřební a tržní složky, které paralelně definuje jako závislé proměnné v testovaných statistických modelech.

Konstruuje jednak probitové modely, pomocí nichž sleduje vliv různých faktorů na to, zda se domácnost vůbec výrobou potravin zabývá či nikoliv, jednak regresní modely, které slouží ke sledování vlivu stejných faktorů na intenzitu produkce potravin. U probitové a regresní analýzy vytváří hnízdovým způsobem sadu variantních modelů, v nichž jsou k základnímu modelu obsahujícímu jako nezávislé proměnné demografické charakteristiky (věk, počet ekonomicky aktivních členů domácnosti, počet dětí, generační složení domácnosti atd.) postupně přidávány socioprofesní determinanty (práce v zemědělství), dřívější pozice v sociální struktuře a průběh životní dráhy (práce v řídících funkcích, délka samozaměstnavatelské aktivity, vzdělání a kvalifikace). Srovnáním chování jednotlivých faktorů ve variantních probitových a regresních modelech Szelenyi dokazuje, že explanativní síla proletářské teorie je slabá a teorie přerušovaného zburžoaznění nabízí lepší možnosti vysvětlení zkoumaného jevu.

Šestá a sedmá kapitola nastiňují postup a výsledky jemného dolaďování testovaných modelů. Nejprve modifikací proměnných zachycujících rodinné pozadí tak, aby šlo přesněji určit vliv sociálního původu na volbu destinace a typu hospodaření domácnosti. Tato modifikace se opírá o detailní popis změn v sociální struktuře maďarské společnosti v poválečném období a pohybu jejích jednotlivých vrstev. Spočívá ve vytvoření nových nezávislých proměnných (např. vlastnictví půdy a charakter zaměstnání otce před válkou a za války nebo zisk půdy při pozemkové reformě v roce 1949) a jejich přidání do modelů. Obdobným způsobem postupuje modifikace proměnných vyjadřujících životní dráhu. Na základě zmapování životních drah příslušníků různých sociálních vrstev a jejich dětí v jednotlivých věkových kohortách i v jednotlivých obdobích poválečného vývoje jsou vytvořeny a začleněny do modelu další proměnné (počet let v určitých typech profese, návrat z městského k venkovskému zaměstnání apod.).

Nejobecnější závěr statistické analýzy, zformulovaný v osmé kapitole, spočívá v potvrzení vstupní hypotézy, že proletarizační teorie a teorie rolnicko-dělnického statusu vysvětlují změny v sociální struktuře maďarského venkova pouze v omezeném rozsahu. Lepší výsledky, zejména pro objasnění determinace rozhodování domácnosti o tom, zda bude vyrábět potraviny pro trh či nikoliv, přináší teorie zburžoaznění. Ani ta však nevysvětluje determinaci soukromého podnikání v zemědělství zcela uspokojivě, neboť neumožňuje dostatečně spolehlivě identifikovat faktory ovlivňující intenzitu zemědělské produkce domácnosti a prokázat správnost teoreticky předpokládaných okolností formování vrstvy velkých producentů a skutečných podnikatelů v zemědělství. Szelenyi je však přesvědčen, že tento částečný neúspěch nevyplyvá z chybných teoretických předpokladů, ale z jejich nedokonalé operacionalizace a nedostatku empirického materiálu. Považuje proto za nezbytné provést další šetření a v příštích etapě analýzy se soustředit na podrobnější rozpracování a přesnější identifikaci jednotlivých faktorů.

Analýza ovšem překračuje původně úzce vymezené téma. Vychází ze značně širších a obecnějších teoretických základů a různými dílčími poznatky přesahuje do teoretických diskusí nejméně ve třech oblastech sociologie. Teorii tříd přispívá tím, že se (na rozdíl od většiny obvyklých koncepcí) neomezuje na dominantní úlohu vládnoucí třídy, ale zdůrazňuje moc rolnicko-dělnické populace bránit se dominanci byrokratického aparátu socialistického státu účastí na "druhé ekonomice", která dokonce jednu její část dovedla na dráhu "socialistického zburžoaznění". Pro teorii sociálních formací je relevantní poukaz na ekonomické a sociální důsledky růstu počtu rodinných zemědělských podniků, který vnáší do socialistické ekonomiky prvky tržního hospodářství a přispívá tak k její přeměně v ekonomiku smíšenou, kde jsou byrokraticko-redistributivní principy řízení velkovýroby propojeny s tržní koordinací ve sféře malovýroby. Přitom se paralelně k systému stratifikace společnosti založené na státní a stranické hierarchii vytváří stratifikační systém založený na trhem produkovaných nerovnostech. Zasahuje také do teorie sociální změny. Proces zburžoaznění totiž vysvětluje jako pokračování historické tendence maďarského venkova k přechodu od zemědělské velkovýroby na hospodaření v malých rodinných farmách v minulosti dvakrát přerušenu (poprvé zřízením velkostatků v 18. století, podruhé poválečnou kolektivizací), ale díky vytrvalému úsilí rolníků od počátku 70. let se opět prosazujícím.

Szelenyi v této souvislosti píše o "tiché revoluci zdola", při níž maďarští rolníci po celá desetiletí trpělivě vychovávali své nové pány, kteří nebyli příliš chytří a neučili se moc rychle, ale nakonec začali chápat, že zemědělství stejně jako celá společnost funguje lépe, když lidé mohou žít tak, jak sami chtějí, a pracovat v takovém systému organizace výroby, který jim nejlépe vyhovuje.

Ve svých teoretických závěrech a o ně se opírajících prognostických úvahách tak Szelenyi charakterizuje maďarskou reformu jako přibližování se k "třetí cestě", což považuje v dané době za sice ne optimální, ale nejpravděpodobnější model vývoje Maďarska i dalších evropských socialistických zemí v pří-

padě, že se zbaví podřízenosti Sovětskému svazu.

Přestože pozdější události v zemích střední a východní Evropy řadu z představ, které Szelenyi čtenářům nabízí, výrazně zkorigovaly, naznamená to, že by kniha sama ztratila příliš ze své hodnoty. Pomineme-li často přehlížený fakt, že ideje reformovaného socialismu, jež se ve světle našeho současného vývoje jeví spíše jako anachronismus, jsou nejméně pro třetinu světové populace stále aktuální, má i tak kniha stále ještě naší sociologii mnoho co říci. Především zprostředkovává cenné poznatky o vývoji sociální struktury a mobility procesech socialistické společnosti hlavně v období 70. a 80. let a přispívá tak k překlenutí mezer v teoretické a empirické reflexi tohoto období, kterých je

v československé sociologii v tomto směru dosud víc než dost. Ze stejného důvodu je velice užitečná pro dnešní výzkum sociální stratifikace a transformace postkomunistické společnosti. Inspirativní může ovšem být i pro sociální analýzu procesu privatizace a pro sociologii zemědělství a venkova. Konečně, pro všechny zájemce je nepochybně zajímavá a poučná také z metodologického hlediska. Představuje totiž takřka učebnicový příklad vzájemného prolínání teoretické a empirické práce v sociologickém výzkumu, propojování kvalitativních a kvantitativních metod a paralelní aplikace mikro i makroekonomických přístupů, tedy klíčových trendů současné světové sociologie.

Ondřej Hubáček

Michael Mitterauer: Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen

Wien, Köln, Böhlau Verlag 1990, 319 s.

Jako patnáctý svazek řady "Kulturstudien, Bibliothek der Kulturgeschichte" vydávané v nakladatelství Böhlau vyšel nedávno sborník statí Michaela Mitterauera o historicko-antropologickém bádání o rodině. Je to jakýsi přehled názorů a výsledků základního výzkumu profesora sociálních dějin vídeňské univerzity, který v posledních deseti letech jako málokdo jiný ve střední Evropě věnoval své síly i orientaci svých studentů šíření myšlenek "New Social History" vzešlých z okruhu cambridgeské skupiny pro dějiny populace a sociálních struktur. Historie, sociologie a antropologie rodiny patří, jak známo, k vedoucím tématům nových sociálních dějin založených na zdůraznění interdisciplinárního principu bádání. Mitterauer byl také iniciátorem německého překladu nejúspěšnější knihy zakladatele cambridgeského studia rodiny Petra Lasletta "The World we have lost", která byla poprvé vydána před dvaceti lety.

Nebyla to však jen inspirace anglické a americké školy, co vedlo na přelomu šedesátých a sedmdesátých let Michaela Mitterauera k volbě tématu. Za důležitý podnět považuje i založení rakouského časopisu pro

další vzdělávání učitelů "Beitrage zur historischen Sozialkunde" v roce 1971 a spolupráci s ústavem pro historickou antropologii ve Freiburgu v druhé polovině osmdesátých let. Nelze zapomenout ani na inspirativní úlohu rakouských historických pramenů, které pro studium rodinných struktur od 17. a 19. století obsahují množství cenných údajů v soupisech "duší" katolických farností zejména v alpských oblastech. Z pramenů této povahy vytěžil již Mitterauer obsáhlou, v roce 1986 vydanou studii o formách rodinného hospodaření na venkově. Analýzou tzv. historických ekotypů a různých způsobů organizace práce jednotlivých rodin zemědělského obyvatelstva na území dnešního Rakouska od 17. do 19. století se snažil objasnit řadu otázek, které si kladla evropská sociologie již v Le Playově době.

Závěry, k nimž došel v roce 1986, podepřel Mitterauer obsáhlým doplněním dalším aspektů historie rodiny, a to především z oblasti antropologie a sociologie. Ve své nové knize z roku 1990 připojil k centrálnímu tématu vývoje rakouské zemědělské či venkovské rodinné domácnosti od 17. do 19. století, vedle starší studie o evropských formách rodiny ve srovnání s jinými kulturními oblastmi, nově zpracovanou kapitolu o vztahu křesťanství k endogamii. Na základě účtyhodného množství pojednání o historicko-antropologické, etnografické i církevně-

historické problematice manželství a rodinného práva řadí západo- a středoevropskou rodinu do oblasti striktní exogamie. Považuje to za výraz vlivu římského práva na manželské otázky spadající do pravomoci raně středověké katolické církve. Postojům této církve k sexuálnímu vztahům v manželství přisuzuje pak Mitterauer v mimoevropských a východoevropských oblastech téměř neexistující jev, totiž odkládání sňatku u žen do doby o deset i více let přesahující dosažení pohlavní zralosti.

Otázka sňatkového věku má bezpochyby důležitou roli v typologii středoevropské rodiny, která v mnoha aspektech představovala od raného novověku přechodný typ mezi západem a východem Evropy. Proto Mitterauer přetiskuje ve zmíněné práci znova svou studii uveřejněnou v roce 1981 v "Ethnologia Europaea" o komplexních formách rodiny z hlediska sociálně historického. Komplexní rodinou nazývá typ rodinné domácnosti, v níž hospodáří společně více manželských párů, a to buď v linii kmenové: děd, syn a vnuk nebo laterálně: ženatí bratři a švagři. Historická typologie rodiny, jak ji navrhl před lety Peter Laslett, se v zásadě neliší od typologie Mitterauerovy. Spíše je možno říci, že Mitterauer z Laslettovy typologie vychází. Obohacuje ji však novými vztahy, které našel v historických pramenech pro rakouskou oblast. Území dnešního Rakouska je pestrostí svých ekotypů do určité míry evropskou raritou. I když se Mitterauer ve studovaném období zahrnujícím zhruba 18. a 19. století nezabývá vůbec problematikou velkoměstské rodiny, není možno říci, že by se byl omezil jen na rodinné domácnosti zemědělců. V Rakousku našel totiž od obilnářských, vinařských a pastvinářských oblastí po vysokohorská údolí se sezónní emigrací (za prací v zemědělství i podomním obchodem) či po regiony textilní i jiné domácí výroby, v protoindustriálním období, téměř všechny druhy venkovské ekonomické aktivity. Rozmanitost ekotypů působila i na rozmanitost forem organizace práce rodinných domácností a tím také na formy rodinného soužití. Do Mitterauerovi knihy zařazená přednáška v Minneapolisu z roku 1988 o formách venkovské rodiny v závislosti na přírodním prostředí a

lokálním hospodářstvím patří k nejzajímavějším pasážím.

Neméně zajímavý materiál přináší i článek z "Journal of Family History" z roku 1982, v němž Mitterauer společně s Alexandrem Kaganem provedli srovnání ruské a středoevropské rodiny v druhé polovině 18. století. Právě z takových srovnání jasně vyplyne rozdíl mezi rodinou východoevropského typu, v níž žijí ve společné domácnosti lidé různého stupně příbuzenství, ba nakonec již ani ne pokrevně příbuzní, tak jak se ocitli pod jednou střechou v důsledku vysoké úmrtnosti dětí i dospělých a zůstali v závislosti na nejstarším přežívajícím i po smrti partnerů s ním příbuzných, a mezi rodinnou domácností středoevropskou, v níž počet členů je limitován organizací práce a možností obživy za daných ekonomických podmínek. Středoevropská rodina tíhne, tak jako i západoevropská, k hospodaření jediného manželského páru, který v den svatby či brzo po ní přebírá rodinné hospodářství od rodičů, kteří odcházejí na výměnek. Stejně i děti až dospějí, převezmou hospodářství. Sourozence, kteří nedědí usedlost, je třeba vybavit tak, aby se mohli zaopatřit jinde. Pokud zůstávají pod jednou střechou s novým hospodářem, mají statut čeledi nebo podruků. Pokud není dost pracovních sil v rodině, přijímá se čeledě, která se propouští, jakmile dorostou vlastní děti a stanou se schopnými těžké práce. Stejně tendence ve vývoji zemědělských rodin běžně nalézáme i při historicko-demografickém výzkumu v českých zemích od 17. do 19. století.

Zvláštností alpských pastvinářských oblastí je velká potřeba mužských i ženských pracovních sil v rodinných domácnostech. Vzhledem k výborným podmínkám výzkumu velikosti rodinných domácností v 18. století, přesahujícím i do 19. století, dostal se tzv. rakouský typ rodiny již téměř před dvaceti lety do světové literatury o dějinách rodiny. Mitterauer se však v roce 1980 postavil v časopise "Unsere Heimat" proti některým obecně šířeným názorům o "rakouské rodině" ve stati o sociálních dějinách rodiny jako o předmětu bádání, kterou otiskuje i ve své nové knize. Na základě průzkumu mnoha farních seznamů obyvatelstva, které se

nezřídka každoročně opakují a které tvoří dnes již pozoruhodný fond ve speciální videňské databance, požaduje Mitterauer revizi nejen obecně rozšířeného názoru o tom, že v Rakousku byla v 18. a 19. století běžnou Le Playova kmenová rodina, nýbrž i samotného Le Playova učení o tradiční kmenové rodině. Domnívá se totiž, že teprve až ve 20. století s podstatným prodloužením průměrné délky lidského života se mohla stát běžnou vícegenerační rodina, zatímco v dobách, kam ji klade Le Play, byla jen výjimkou.

Za hlavní příčinu nadprůměrné velikosti rodinné domácnosti v alpských oblastech považuje Mitterauer zahrnování čeledě do rodinného společenství. To však nikterak neznamenalo zrovnoprávnění s pokrevními příbuznými v rodině. Například zemědělská čeleď v Korutanech představovala vážný sociální problém v historii evropské rodiny. V 18. století tam docházelo k zvláštnosti v podobě manželství čeledě žijící odděleně na různých statcích. V 19. století pak se tento zvyk proměnil v nesezdaná soužití bez společné domácnosti. K evropskému rekordu je nesporně nutno počítat výši nemanželské porodnosti v Korutanech, kde po celou druhou polovinu 19. století se rodilo více než 45 % dětí mimo manželství oficiálně uzavřené.

Tyto výjimečné jevy v rámci vývoje nejen rakouské, nýbrž i evropské rodiny

vedou Mitterauera a jeho žáky k dalekosáhlým průzkumům života alpské čeledi v minulosti. Sbírání životopisných pokusů poskytovalo námět k pozoruhodnému článku o životě čeledi v alpské oblasti Rakouska uveřejněnému v časopise "Quaderni storici" v roce 1988 a převzatému do nyní vydaného Mitterauerova sborníku. Ten uzavírá Mitterauerova stať z roku 1981 o proměnách v dělbě práce mužské a ženské v postindustriálním období.

Historicko-antropologické bádání Michaela Mitterauera o rodině představuje nesporně zajímavý pokus o konkretizaci pojmů, které vnesl do studia dějin evropské rodiny Peter Laslett a jeho škola. Mitterauer pracuje raději s mikroanalytickým rozбором historických případů jednotlivých rodin a s autobiografickými pokusy než s demografickou statistikou a s průměrnými počty členů rodiny. Kupodivu ho neláká hledání změn a obrátů ve vývoji evropské rodiny, což bylo například cílem sociologických výzkumů Le Playových. Zatímco však Le Play prováděl průzkumy rodin své současnosti a bez dostatečných podkladů odhadoval vývoj rodiny minulosti, Mitterauerův pohled do minulosti je erudovaný a adekvátní potřebám, které požaduje dnešní nejen sociálně historické, nýbrž i antropologické, etnografické a sociologické bádání.

Pavla Horská

Konzeptionen gegen Jugendarbeitslosigkeit. Hrsg. Leske und Budrich.

Opladen, Jugendwerk der Deutschen Shell 1990, 152 s.

Předkládaná případová studie o mládeži postižené nezaměstnaností je částí projektu OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) zaměřeného na téma "Ohrožená mládež v postižených městských oblastech". Projekt byl realizován v roce 1988. V jeho rámci byl proveden srovnávací výzkum mezi pěti městy, a to Barcelonou, Bostonem, Glasgowem, Metzem a Hamburkem. Primárním cílem projektu bylo srovnání a zhodnocení programů zaměřených na nezaměstnanost mládeže v těchto

pěti městech a posouzení možností aplikace osvědčených postupů snižování nezaměstnanosti mládeže v dalších zemích, které se setkávají s podobnými problémy.

V případě Hamburku byla vybrána městská čtvrť Wilhelmsburg z toho důvodu, že se zde rozvíjí množství místních iniciativ sledujících snižování nezaměstnanosti a také proto, že na trhu práce jsou bezprostředně patrné trendy vyplývající z rozhodnutí politického charakteru. Výsledky výzkumné práce, které jsou obsaženy v předkládané publikaci, jsou natolik cenné, že si zasloužily samostatné zveřejnění. Výsledky jsou totiž typické i pro jiné městské regiony v rámci SRN a kromě toho je zvláště zdůrazněno,

kteřé prvky programů proti nezaměstnanosti lze využít šířeji v SRN i za jejími hranicemi.

Téma nezaměstnanost mládeže je již několik let nedílnou součástí každodenní reality vyspělých průmyslových zemí. Zvláště postižené jsou sociálně slabší skupiny mladých lidí a ti mladí, kteří žijí ve strukturně nedostatečně rozvinutých oblastech s vysokou mírou nezaměstnanosti.

OECD přistoupilo na tomto základě k iniciování realizace srovnávací studie o sociálně postižených mladých lidech v oblastech s ekonomickými problémy. Výchozí tezí přitom bylo, že mladí nezaměstnaní těchto oblastí se dostávají do situací, v nichž zažívají dodatečné sociální a ekonomické újmy. Cílem výzkumných prací mělo být také vyzkoušení a ohodnocení určitých politických řešení a přístupů k problému nezaměstnanosti mládeže. Hamburk byl proto vybrán jako region, v němž ekonomická restrukturalizace vede ke zvýšenému tempu rušení pracovních míst ve výrobních odvětvích.

Realizace německé části studie byla svěřena hamburskému Forschungsinstitut konsalt. Institut Deutsche Shell, který od 50. let působí v oblasti výzkumů mládeže, viděl svoji úlohu v tom, že záměry OECD finančně podpoří. Jugendwerk der Deutschen Shell je tedy proto vydavatelem německé studie, která se týká Hamburku. Studie obsahuje deset kapitol, přílohu, v níž jsou uvedeny závěry "pracovní dílny" věnované průběhu a výsledkům výzkumných prací a poměrně rozsáhlý seznam literatury, která uživateli publikace umožňuje rozšíření pohledu na otázky nezaměstnanosti mládeže.

Studie nepředstavuje reprezentativní šetření na téma nezaměstnanost mládeže. Spíše jde o poukázání na sociální a ekonomickou situaci nezaměstnaných mladých lidí na příkladu jedné části hamburské aglomerace, konkrétně Wilhelmsburku, jehož míra nezaměstnanosti - 15 % - je vysoko nad hamburským průměrem.

Mezi základní výsledky prezentované ve studii patří následující: Nezaměstnanost mládeže je důsledkem celkového nedostatku pracovních míst. Dopady technologické a ekonomické restrukturalizace jsou také v Hamburku patrné zejména v úbytku pracovních míst v oblasti průmyslu, která

výžadují nízkou kvalifikační úroveň. Pro mladé se žádným nebo omezeným odborným vzděláním se proto neustále snižuje počet odpovídajících pracovních míst. V roce 1987 bylo v Hamburku evidováno přes 20 000 mladých nezaměstnaných ve věku od 18 do 25 let. Od této doby se sice jejich počet postupně snížil na současných 12 000, musí se však přitom vycházet ze skutečnosti, že ještě nejméně jednou tolik nezaměstnaných mladých lidí není registrováno na pracovním úřadě. Tito mladí si vydělávají krátkodobými brigádami, tzv. joby, ve druhé ekonomice, z části také žebráním a drobnou kriminalitou. Ke zvláště ohroženým skupinám mezi mladými nezaměstnanými patří mladí lidé bez odborného vzdělání, kteří tvoří téměř 65 % z nich. Tato skupina patří nejčastěji také mezi tzv. dlouhodobě nezaměstnané.

Nezaměstnanost mládeže je problém, který se neustále vyostřuje, protože je nejčastěji spojen s rostoucím pocitem bezperspektivnosti u samotných postižených, sociální bezmocností, s problematikou drog a alkoholu a v poslední době se šířícím se jevem zvyšování počtu bezdomovců a celkově lidí bez trvalého přístřeší. V Hamburku existuje velký počet soukromých iniciativ, které přímo i nepřímo podporují projekty, dotýkající se problémů mladých nezaměstnaných. Studie shrnuje na příkladu Wilhelmsburku téměř dvě desítky projektů tohoto druhu, např. Vzdělávací středisko společenství Kfz-Handwerks, Práce pro Hamburk e. V., Mládež v práci Hamburk e. V., Výuková dílna Aktionsvereins der Lions, Freie Schule Hamburg e. V. v továrně na med a Občanská iniciativa zahraničních pracujících e. V., Finanční poradna Wilhelmsburk a další. V rámci výzkumu byla věnována patřičná pozornost hranicím těchto přístupů a s nimi spjatých politických opatření. Zpravidla se projekty mohou dotknout pouze menší části nezaměstnané mládeže. Až na výjimky se nejčastěji jedná o mladé, kteří jsou evidováni na pracovním úřadě. Pozornosti tedy unikají ti, kteří z nejrůznějších důvodů nenalézají cestu na pracovní úřad a v žádných statistikách se neobjevují. Z důvodu jednostranné orientace projektů na průmyslově technická odvětví

jsou také dívky a ženy zpravidla v projektech opomíjeny.

Ve studii je patřičná pozornost věnována také tzv. druhému pracovnímu trhu, který však i přes své omezené možnosti nabízí velkému počtu mladých krátkodobě pracovní uplatnění. Realizace na tomto trhu práce je spojena s tím nebezpečím, že druhá ekonomika představuje svým způsobem uzavřený systém, z něhož se jen velmi obtížně vystupuje a přechází do regulérního trhu práce.

V závěru studie jsou zařazeny návrhy na opatření, ke kterým výzkumný tým dospěl. Jde zejména o zintenzivnění komunikace mezi projekty, školami, správními úřady a především zaměstnavateli. Školy se musí přeorientovat na to, aby zejména slabší žáky a žáky připravovaly k odbornému vzdělávání a na orientaci na trhu práce. Proto musí být zlepšovány vztahy se zaměstnavateli tak, aby byla vytvářena nová pracovní místa pro mladé lidi. Sociální sponzorství, které je v řadě zemí chápáno jako samozřejmá povinnost, by mělo například znamenat, že zaměstnavatel zaměří svoji pozornost speciálně na neza-

městnaností postiženou mládež ve svém regionu a vytvoří a nabídne odpovídající vzdělávací programy. Jednou z forem řešení problému nezaměstnanosti mládeže je i vytváření tzv. praktikantských míst, která by mladým umožňovala překlenout období mezi opuštěním školních lavic a získáním trvalejšího pracovního místa. Náklady na tato místa by měla být hrazena z prostředků pracovního úřadu.

Publikace vydaná institutem Jugendwerk der Deutschen Shell nesporně bude patřit mezi cenné příspěvky k řešení problematiky, která je již delší dobou realitou v průmyslově vyspělých zemích. S nezaměstnaností mládeže, zejména absolventů středních a vysokých škol, se však začínáme setkávat také v československé společnosti. Nebude tedy na škodu, pokud bude československá sociologie připravena v případě potřeby kvalifikovaně zodpovědět mnohé otázky, které dnes ještě není nikdo schopen formulovat. Z tohoto aspektu lze recenzovanou publikaci doporučit každému k prostudování.

Jiří Světek

R. Andorka, T. Kolosi, Gy. Vukovich
(eds.): *Társadalmi Riport 1990 (Zpráva o společnosti)*

Budapest, Társi 1990, 627 s.

Dílo početného kolektivu autorů pod vedením známých maďarských sociologů poskytuje ucelený pohled na maďarskou společnost. Práce byla zpracována a vydána na náklady Rady pro sociální politiku při ministerstvu zdravotnictví a sociálních věcí. Na zpracování díla se podíleli pracovníci Státního statistického úřadu, Budapeštské ekonomické univerzity, Maďarské akademie věd, Sociologického ústavu při Univerzitě Loranda Eötvöse (ELTE), Ústavu pro výzkum veřejného mínění a Sdružení pro výzkum společnosti (TÁRKI).

V Maďarsku vycházely v posledních dvou desetiletích četné statisticko-analytické studie k různým ekonomickým a společenským tématům, byly publikovány i výsledky různých sociologických výzkumů. Na rozdíl od těchto publikací podává "Zpráva o společ-

nosti" ucelený přehled o hlavních oblastech hospodářského i společenského vývoje, zpracovaný na základě statistických i sociologických výzkumů. Široký záběr témat je dokumentován na velkém rozsahu faktického materiálu (práce obsahuje 200 tabulek a 100 grafů).

Dílo je rozděleno na dvě části. První část nazvaná "Maďarsko v zrcadle údajů" obsahuje 12 studií, které nejsou jen popisem dat, ale současně analýzou jednotlivých oblastí.

V této části jsou obsaženy studie na témata: Obyvatelstvo a rodina, vzdělání, hospodářství, zaměstnanost, příjmy obyvatelstva, spotřeba, bytová situace, zdravotní stav obyvatelstva, volný čas a způsob života, kultura, ochrana životního prostředí a deviantní chování.

V krátké informaci nelze charakterizovat všechny studie, zmíníme se proto jen o některých. Kapitola 3, "Hospodářství" (s. 56-86) charakterizuje rok 1989 jako poslední rok minulosti (plánovaného hospodářství) a jako první rok budoucí tržní koordinace. V tomto

roce byla zrušena nadřazenost socialistického vlastnictví, byly odstraněny brzdy přestavby hospodářské struktury, snížil se podíl výrobků s pevnými cenami na jednu třetinu, vývoz do oblastí s konvertibilní měnou dosáhl 40 % a poprvé byla oficiálně registrována nezaměstnanost. Analýza hospodářství je provedena podle různých ukazatelů od roku 1970 do roku 1989.

Druhá část "Společenské procesy" obsahuje 20 statí, které zkoumají následující okruhy témat: trh práce, podnikání v 80. letech, podnikatelská očekávání, sociální struktura, sociální mobilita, materiální životní podmínky, postoje k nerovnosti v mezinárodním srovnání, chudoba a životní minimum, názory společnosti na sociální politiku, rodinné vztahy, zdravotní stav maďarského obyvatelstva. Z posledních statí stojí za pozornost otázky religiozity, stať o volbách a poslancích v roce 1990, výsledky šetření veřejného mínění v procesu změn systému.

Pro čtenáře Sociologického časopisu jsou nejzajímavější statí k sociologickým tématům, které podávají přehled o výsledcích sociologických výzkumů, z nichž lze do jisté míry vyčíst metody těchto výzkumů.

Stať o sociální struktuře (Andorka, s. 305-332) podává přehled o složení obyvatelstva podle několika kritérií. Třídění podle jednoduchého modelu, podle tříd a sociálních skupin, přináší údaje od roku 1890 v delších intervalech do roku 1984. Třídění je provedeno podle 5 skupin a 16 podskupin. Podrobnější hierarchizace na základě indexu společenského statusu (zpracovaného podle příjmů a vzdělání) obsahuje 60 skupin povolání. Podle tohoto srovnání dosahuje nejvyšší index vedoucí hospodářský pracovník. Jiná pořadí vykazují další srovnání skupin zaměstnání podle: vybraných charakteristik životních podmínek, podle způsobu života, podle dělby práce a podle materiálního postavení v kombinaci s místem bydliště (město, venkov).

Podle třídění na základě příjmů rodin z roku 1987 se na první místo dostávají samostatní výrobci, jejichž příjmy jsou vyšší než u příslušníků inteligence o 20 % a o téměř 50 % vyšší než u dělníků.

Ve statí jsou graficky zobrazeny dvě dimenze struktury maďarské společnosti vztahující se k druhé polovině 80. let. Model "dvou trojúhelníků podle Szélenyie" vyjadřuje zvláštní situaci, kdy vedle sebe existovalo redistribuční a tržní hospodářství. Pozice lidí byly v jednotlivých typech hospodářství rozdílné. Ti, kteří měli rozhodující pozice v druhém hospodářství, neměli pozice v prvním hospodářství a naopak. Z celkové analýzy sociální struktury je zřejmé, že maďarská sociologie používá k této analýze více modelů a zkoumá více dimenzí diferenciací.

Zvláštní pozornost by zasluhovala obšírná stať "Vědomí nerovnosti v mezinárodním srovnání", (Kolosi, s. 373-400) která se opírá o rozsáhlou zahraniční literaturu. Studie vyhodnocuje výsledky šetření postojů obyvatelstva k rovnosti a nerovnosti, k úloze státu v sociální oblasti, spravedlivému rozdělování atd., které bylo provedeno v 8 západních zemích a v Maďarsku (viz International Social Survey Project 1987). Výsledky výzkumu jsou uvedeny v 30 přehledných grafech. Některé zpracované odpovědi by bylo možné srovnat s výsledky šetření AISA v ČSFR v roce 1990.

Dílo maďarských autorů může sloužit jako příručka, do níž lze sáhnout pro informace z různých oblastí života maďarské společnosti. Může však sloužit i odborníkům sociologům jako informace o metodách a výsledcích sociologických výzkumů a výzkumů veřejného mínění v Maďarsku dokonce i v první polovině roku 1990. Z posledních statí se lze dozvědět o politických stranách, o popularitě politiků v roce 1989 a začátkem roku 1990. Práce může být inspirativní pro zpracování podobného díla i v případě Československa.

Lenka Kalinová

Problémy sociální politiky v zemích střední a východní Evropy

byly základním tématem konference, uspořádané Centrem evropských studií v Budapešti ve spolupráci s Evropským univerzitním institutem (Florence). Konference, nazvaná *Efektivní společnost? Soutěž, spolupráce a sociální zabezpečení*, se konala v reprezentativních prostorách budapešťského hradu ve dnech 20. - 22. září 1991. Více než dvacet účastníků z Maďarska, Polska, Československa, Jugoslávie a mnoha západoevropských zemí se zabývalo problémy zaměstnanosti, úlohy státu v transformaci ekonomiky a společnosti, vztahem smíšené ekonomiky a státu veřejných sociálních služeb, kritériem sociální koheze v činnosti Evropských společenství atd.

Účastníci z Polska, Československa a Maďarska konstatovali, že existuje více shod než rozdílů ve způsobu, jakým tyto země čelí bezprecedentní situaci, v níž se nedávno ocly. Začátek transformačního procesu byl všude charakterizován euforií z nově získané politické svobody, a také snahou zavést co nejdříve volný trh; role státu měla být co nejvíce potlačena. Později se ukázalo, že stát na sebe musí vzít novou odpovědnost spojenou s probíhající reformou: musí pro ni vytvářet odpovídající podmínky a neustále podněcovat její realizaci. Celková strategie reformy a vnitřní vyváženost jejího postupu nabývají na významu. To ovšem naráží kromě jiného na nedostatek administrativních a mentálních kapacit, spojený s personální krizí státního aparátu. Reformy dále narážejí na zřejmý fakt, že podíl obyvatelstva, které kvůli nim potenciálně nebo již i fakticky ztrácí (kupní sílu, sociální prestiž), a tedy i míra sociální frustrace, jsou příliš vysoké. V této situaci kvetou populistická hnutí (definovaná jako hnutí negativní sebeobrany) a substituční formy sociální integrace (nacionalistická hnutí). Andras Brody (Budapešť) v této souvislosti formuloval katastrofický scénář budoucího vývoje: nalézáme se teprve na počátku hluboké krize, dané souběhem různých vývojových

cyklů, které všechny vstupují do fáze recese. Zazněly i hlasy, že středoevropský region neunikne osudu třetího světa, pokud nezareaguje na doléhající strukturální nezaměstnanost odpovídajícími investicemi do lidských zdrojů. Politika Evropských společenství vůči našemu regionu byla podrobena kritice, zvláště pokud jde o nedostatečnou výši prostředků uvolňovaných pro realizaci transformačních záměrů, a o absenci obecně dostupných programů a stimulů pro rozvoj sociální a vzdělávací pomoci.

Byly ovšem uváděny i rozdíly mezi Československem, Maďarskem, Polskem a bývalým východním Německem v postupu reform. Laszlo Bruszt (Budapešť) například definoval místo těchto zemí na dvourozměrné škále podle rychlosti transformace (Maďarsko - pomalý postup, východní Německo a Polsko - radikální postup, Československo někde uprostřed) a podle toho, zda je sociální mír založen na garanci státu (Maďarsko, Československo, východní Německo) či občanské společnosti (Polsko). Vyslovil ovšem hypotézu, že vývoj těchto zemí konverguje kamsi ke středu obou dimenzí této škály. Pro mne bylo zajímavé promítnout si do navrženého prostoru rozdíly v pojetí transformace tak, jak se prosazují v české a slovenské politice...

Autor této informace referoval na základě dvou textů o specifických problémech Slovenska a dále o možném přístupu k formování československé sociální politiky v období přechodu k politické demokracii a tržní ekonomice, jenž je založen na konceptu lidského potenciálu.

Egon Matzner (Berlín, Vídeň) upozornil na skutečnost, že není cesty od plné zaměstnanosti přes stadium masové nezaměstnanosti opět k plné zaměstnanosti. Situace nových demokracií je o to složitější, že se dříve vyznačovaly i plnou zaměstnaností žen (které nejsou zahrnovány do západoevropské populace postižené nezaměstnaností v 70. a 80. letech). Vyslovil přesvědčení, že sociální politika (včetně aktivní zaměstnanécké politiky) musí být integrována do celkové politiky

strukturálních transformací zemí střední a východní Evropy.

Robert Wade (Sussex) referoval o zjištěních publikovaných v jeho nové knize. Ekonomický růst a exportní úspěch "asijských tygrů" byl výsledkem cílené a selektivní hospodářské politiky (zvláště ochrany domácího trhu, nekonvertibility domácích měn, masivní podpory exportu, regulace trhu dotacemi, kontroly kapitálového trhu ad.) a nikoli ničím neomezeného volného trhu. Poznamenal, že redakce časopisu *The Economist* se stala terčem kritiky úředníků ze Světové banky za to, že o knize publikovala příznivou referenci z pera Clive Crooka. Když se ovšem redaktor stěžovatelů přeptal, zda knihu četli či alespoň měli v ruce, odpověď byla ve všech šesti případech záporná.

Vůdčí osobností konference byl bezesporu profesor Stuart Holland (Evropský univerzitní institut, Florencie). Rozlišil různé typy sociálních nákladů (či obětí? - social costs) transformace podle toho, zda jsou spjaty se změnou mezinárodní situací, s aplikací stabilizačních programů, s restrukturací výrobního sektoru či s institucionálními změnami sociálně-ekonomického systému. Poznamenal, že ne všechny tyto oběti (náklady) jsou nevyhnutelné. Stát veřej-

ných sociálních služeb (welfare state) patří minulosti; nikoli však pluralistická společnost sociálních služeb. Vyzdvihl nebezpečí nevratnosti některých postupových kroků reformy sociální politiky. Výlučná podpora soukromého sektoru sociálních služeb vede k úpadku veřejných sociálních služeb, k blokování investic a ke ztrátě zájmu o ně ze strany občanů a politiky na centrální a místní úrovni. Idea sociální spravedlnosti, která tvořila základ welfare state, nemusí být ztracena ani zatracena, už proto ne, že ji nelze ztotožňovat s politickými experimenty "reálného socialismu". Sociální spravedlnost je součástí širšího konceptu sociální efektivity. Je pravda, že neexistuje (jedna) třetí cesta; existuje totiž mnoho různých voleb, charakterizujících různou míru vyváženosti mezi soutěží a spoluprací v životě moderních společností.

V závěru konference na tyto myšlenky navázal Ferenc Mislivetz (Centrum evropských studií, Budapešť), když pravil, že země střední a východní Evropy potřebují nové demokratické reformní strategie, které by měly být směsí liberálních a sociálně demokratických konceptů. Jménem organizátorů konference slíbil, že učiní vše pro to, aby se podobná setkání mohla konat i v budoucnu.

Martin Potůček

Transformace sociální struktury československé společnosti

Projekt výzkumu

I. Participující instituce a výzkumný tým

Na zahájení a přípravě výzkumu (Pojem výzkum má v tomto projektu širší význam než označení jednoho sociologického šetření, včetně přípravných a interpretačních fází. Jde o mnohem rozsáhlejší výzkumný projekt zahrnující několik sociologických šetření a zpracování studií čerpajících i z jiných datových a informačních zdrojů, zejména historiografické povahy.) se dohodly: Ústav sociálně politických věd fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (ředitel Josef Alan) a Sociologický ústav Československé akademie věd v Praze (ředitel Jiří Musil). Tyto dvě instituce jsou rovněž jeho garanty a koordinátory. Na výzkumu participují i další ústavy a instituce: Institut pro výzkum veřejného mínění v Praze (ředitel Bohumil

Jungmann), Sociologický ústav Slovenské akademie věd v Bratislavě (ředitel Ľubomír Falťan), Výzkumný ústav sociálního rozvoje v Bratislavě (ředitel Ferdinand Vykopal) včetně pobočky v Praze (vedoucí Jiří Šandera), Ústav pro sociální analýzu Univerzity Komenského v Bratislavě (ředitel Fedor Gál) a odbor sociální politiky, spotřeby a služeb Federálního statistického úřadu v Praze (vedoucí Jaroslav Kux). V průběhu přípravy projektu se vytvořilo pracovní společenství jeho účastníků složené z několika desítek sociologů, historiků a metodologů. Výzkum řídí kolegium, které vedou Pavel Machonin a Petr Matějů.

II. Sociální a historické souvislosti, základní cíle

Zahájení výzkumu "Transformace sociální struktury československé společnosti" bylo motivováno především potřebou co nejrychleji a v co možná nejkomplexnější podobě zachytit historicky unikátní změny ve společ-

nosti spojené s přechodem Československa k pluralitní demokracii a tržnímu hospodářství. Tento spíše čistě vědecký motiv má samozřejmě i svoji praktickou stránku. Sociální změny, probíhající zatím spíše skrytě jako důsledek změn politických a ekonomických, budou ve stále větší míře vystupovat do popředí. Jde samozřejmě o to, aby se vnitřně rozporné sociální procesy, vyznačující se neobyčejnou vnitřní dynamikou, neprojevovaly v podobě již nezvládnutelných sociálních napětí, která by mohla uvést politický a ekonomický vývoj na zcela jinou kolej. Jedním z úkolů společenských věd, včetně sociologie, je problémy tohoto typu včas identifikovat.

Výzkum "Transformace sociální struktury československé společnosti" si klade oba tyto hlavní cíle. Navazuje přitom na tradici založenou výzkumem vertikální diferenciace a mobility obyvatelstva Československa z roku 1967, jehož hlavní výsledky byly publikovány v knize Československá společnost v roce 1969. Dále využívá pozitivních i negativních zkušeností i některých výsledků ze sociologicko-statistických šetření provedených v letech 1978 a 1984. Současně usiluje o podstatné překročení teoretického i metodologického obzoru všech předchozích československých šetření. Je to dáno novou historickou a politickou situací v Československu, která po dvaceti letech znovu dává možnost zkoumat sociální strukturu a stratifikaci československé společnosti bez apriorních ideologických schémat. Důležitou roli v přehodnocení východisek a metod aplikovaných ve starších československých výzkumech hraje i pokrok v teorii a metodách výzkumu sociální struktury a stratifikace, ke kterému ve světové sociologii došlo v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let. K významným zdrojům inspirace patří i teorie stojící na rozhraní sociologie s ekonomikou, psychologíí, politologií atd., odkud výzkum čerpá inspiraci přinejmenším pro formulaci hypotéz a alternativních výkladových schémat.

Výzkum si klade tyto základní úkoly:

1. Přispět k empirickému i teoretickému poznání procesu transformace, kterým prochází soudobá československá společnost.
2. Získanými poznatky a zkušenostmi podle možnosti obohatit sociologické poznání

celé skupiny společností, které jsou v obdobné historické situaci postkomunistické transformace.

3. Přispět k obecné teorii sociální změny, zejména pokud jde o vzájemné vztahy mezi změnami v politické a mocenské struktuře, v ekonomice, v sociální struktuře, v životním stylu a v hodnotovém systému.
4. Poskytnout informace bezprostředně využitelné v průběhu ekonomické reformy a to zejména pro sledování vývoje situace na pracovním trhu a případných napětí a nerovnováh vznikajících v ekonomice. Předpokládáme, že výzkum poskytne relevantní informace pro koncepci sociální politiky (nezaměstnanost a její sociální a politické důsledky, problém chudoby, možnosti širšího anticipativního pojetí sociální politiky atd.).
5. Výsledky výzkumu však mohou být využity i jako zdroj informací o proměnách politického klimatu v kritickém období přechodu k demokratickému a tržně založenému výkonovému typu společnosti. Na rozdíl od běžných výzkumů veřejného mínění bude možné jít do větší hloubky, a to zejména pokud jde o vysvětlení sociálních zdrojů politických orientací a jejich vazbu na hlubší struktury.
6. Výzkum rovněž poskytne určité informace pro vzdělanostní a kulturní politiku. Očekává se, že výsledky výzkumu umožní identifikovat hlavní zdroje problémů ve vývoji vzdělání a formulovat požadavky na změny ve vzdělanostní politice a případně ve školském systému. Pokud jde o kulturní politiku, výzkum poskytne základní informaci o kulturní participaci v různých sociálních skupinách a o bariérách, které jejímu příznivějšímu rozvoji budou klást sociální důsledky ekonomické reformy.
7. Po dohodě s Federálním statistickým úřadem patří k cílům výzkumu ověření některých moderních a efektivních postupů zjišťování statistických údajů pomocí výběrových šetření a testovat některé nové, v československé statistice dosud nepoužívané klasifikace. Současně bude výzkumu využito pro testování československé varianty mezinárodní klasifikace zaměstnání (ISCO).

III. Teoretická a metodologická východiska

Vzhledem k tomu, že výzkumný projekt je z hlediska zkoumaných otázek relativně rozsáhlý a vymyká se tak standardnímu výzkumu sociální struktury či stratifikace, nelze předpokládat, že by se poměrně velký výzkumný tým jednoznačně přiklonil k některé z vyhraněných soudobých koncepcí sociální struktury jako k hlavnímu či dominantnímu teoretickému východisku. Svou úlohu přitom hraje i více než dvacetileté přerušení seriózního sociologického zkoumání vývoje československé společnosti. Přijetí jednoho dominantního výkladového principu však především brání fakt, že sociální struktura československé společnosti je poznamenána rozpornými vývojovými tendencemi a že se do ní promítají vlivy dramatických osudů země a historických zlomů minulosti. Z tohoto hlediska půjde vlastně o hledání několika výkladových hypotéz, odpovídajících opakovaně diskontinuitě vývoje československé společnosti a tudíž specifickým historickým periodám. Členové výzkumného týmu však budou pracovat s explicitními teoretickými hypotézami a budou usilovat o jejich verifikaci. V tomto smyslu pracovní tým mj. naváže na některá teoretická východiska dřívějších československých výzkumů, především na koncepci konfliktu rovnostářsko-byrokratického systému s meritokratickým principem sociální stratifikace. Výzkum tak bude směřovat mimo jiné i k obnovení kontinuity s výzkumy provedenými v minulosti a k ověření platnosti závěrů z těchto výzkumů jak v tehdejších podmínkách, tak v dalším vývoji společnosti. Z tohoto důvodu se výzkum bude opírat o historické komparace.

Pokud jde o soudobé teoretické inspirace, domníváme se, že pro zkoumání nedávné minulosti, současnosti a vývojových tendencí československé společnosti jsou významné nejen teorie sociální stratifikace a mobility a diskuse, které jsou zejména v současné době vedeny k otázkám úlohy sociálněpolitických faktorů ve vývoji mobilních režimů, ale i různé varianty neomarxistických a neoweberiánských třídních konceptů, vystihující některé sociální trendy soudobé transformace.

Specifický historický, politický a kulturní kontext vývoje sociální struktury v Československu bude vyžadovat formulaci hypotéz opírajících se i o teorie akcentující kulturní zdroje nerovností (navazující na teoretické koncepte dlouhodobě spjaté spíše s evropskou a zejména s francouzskou sociologií). Považujeme v tomto směru za velmi inspirativní i výklady sociální stratifikace a nerovností opírající se o diferenciaci životního stylu a analýzu jeho mezigeneračních transferů, o hodnotové a sociálně psychologické zdroje reprodukce sociálních nerovností atd. V československých podmínkách budou mít svou váhu i koncepty podtrhující význam etnický a regionálně podmíněných vztahů. Neuzavíráme se ani ověřování platnosti teoretických koncepcí vycházejících z akcentu na individuální faktory a mikrostruktury oproti významu faktorů makrostrukturálního povahy.

Cílem výzkumného projektu je tedy pomocí falzifikace různých výkladových schémat principy strukturace československé společnosti a jejího pohybu z empirického poznání vyvodit, nikoli tedy podřídít sběr empirického materiálu předem daným konceptům.

Na rozdíl od výzkumných projektů tohoto typu realizovaných ve vyspělých průmyslových zemích s tržními ekonomikami, které staví na kumulovaném poznání relativně stabilizovaných společností a mohou více či méně precizovat hlavní zjištění o relativně vykrystalizovaných sociálních vztazích, jsme v situaci, která vyžaduje značnou počáteční variantnost výkladových schémat, a tudíž i operacionalizace pojmového aparátu. Jednoduše řečeno, žádná relevantní výkladová hypotéza by neměla být v průběhu operacionalizace a přípravy terénních šetření diskriminována. To, co by se tedy v jiných podmínkách mohlo jevit jako teoretický eklekticismus, je v případě tohoto výzkumného projektu výsledkem snahy o zachování principu svobody interpretace pro všechny členy poměrně rozsáhlého a vnitřně heterogenního výzkumného týmu.

Pokud jde o analytické postupy aplikované v tomto výzkumném projektu, počítá se zejména s aplikací sociologických a historiografických metod. V analýze dat ze sociologických šetření bude využito metod, které se

staly standardní výbavou výzkumu sociální stratifikace a mobility: zejména pak multivariačních technik (faktorové a konfirmační faktorové analýzy, typologické analýzy, strukturního modelování atd.) a lineárních modelů pro analýzu asociací mezi ordinálními znaky (loglineární a logmultiplikativní modely, logitové modely atd.).

IV. Předmět a obsah výzkumu

Předmětem výzkumu je transformace sociální struktury československé společnosti, se zřetelem ke specifickým rysům vývoje v českých zemích a na Slovensku. Sociální struktura je ve výzkumu pojímána bez apriorní redukce na třídní nebo stratifikační rozměr. V centru pozornosti budou stát změny v sociální struktuře související s politickými, ekonomickými a duchovními přeměnami probíhajícími od listopadu 1989. Pro pochopení těchto změn v širším historickém, politickém a kulturním kontextu je nezbytné zachycení vývoje sociální struktury v delší historické retrospektivě, sahající - pokud to empirický materiál umožní - až do konce třicátých let.

Obsahově se bude výzkum zabývat sociálním postavením jedinců a rodin a jeho proměnami v časovém horizontu ohraničeném možnostmi retrospektivní metody (studium mobilních procesů a životních drah) a dostupností historické statistiky. Teoretickým kontextem studia sociálního postavení je systém sociálních vztahů, z nichž za nejdůležitější považujeme:

- a) vlastnické a dispoziční vztahy k výrobním prostředkům;
- b) vztahy vyplývající z postavení v dělbě práce (odvětví, profese, složitost práce, kvalifikace atd.);
- c) vztahy regionální, územní, etnické a vztahy mezi národy;
- d) vztahy biosociální povahy;
- e) vztahy mocenské;
- f) vztahy distribuční (příjmy, životní úroveň, majetek).

Jsmo si přitom vědomi toho, že formování a krystalizaci sociálního postavení není možné pochopit bez studia úlohy kulturních faktorů, sociálně psychologických faktorů (hodnoty, normy, vzorce, atd.), bez analýzy základních dimenzí životního stylu a bez přihlédnutí k mezinárodnímu sociokulturnímu kontextu. Hlavním předmětem výzkumu nebudou pou-

ze výše uvedené vztahy a faktory jako samostatné a relativně nezávislé zdroje formování sociálního postavení, ale rovněž míra jejich kongruence a strukturovanosti okolo určité dominanty. Nakolik se takovou dominantu podaří identifikovat, a čím je tvořena, je jednou z hlavních otázek, na niž by měl výzkum odpovědět. Stejně tak je otázkou, do jaké míry je možné v sociální struktuře československé společnosti identifikovat skupinové vztahy svým charakterem blízké třídním vztahům.

Takto určený obsah výzkumu lze podrobněji charakterizovat výčtem základních otázek, k jejichž zodpovězení má přispět:

1. Jaký byl vývoj sociální struktury v českých zemích a na Slovensku zhruba od konce třicátých let do současnosti? Jak se globální historické, politické a ekonomické proměny promítaly do individuálních životních drah jedinců v těchto dvou ekonomicky i kulturně odlišně se vyvíjejících republikách?
2. Jaké jsou v současné době hlavní determinanty sociálního postavení jedince, jakou roli v tomto ohledu hraje výchozí i aktuální rodina? Jaké jsou hlavní mechanismy mezigenerační transmise sociálního postavení?
3. Jak se hlavní faktory tvořící základ diferenciací sociálního postavení a jejich případné změny promítají do formování sociálních skupin, případně sociálních tříd? Lze v sociální struktuře československé společnosti identifikovat sociální skupiny, které mají povahu sociálních tříd či se svým charakterem blíží třídním seskupením? Jakou úlohu v tomto ohledu hrají přeměny ve vlastnických vztazích a v dispozičních právech?
4. Jakým směrem se vyvíjí systém sociálních nerovností a do jaké míry je tento vývoj kompatibilní s pohybem směrem k výkonně orientované společnosti založené na meritokratickém pojetí spravedlnosti? Mění se pouze hloubka nerovností, nebo dochází k podstatnějším změnám i v jejich zdrojích a v mechanismech mezigenerační transmise?
5. Jaká je role regionu, sídla či lokality v určení sociálního postavení a v určení pozice jedince a rodiny v systému sociálních

nerovností? Jakou úlohu ve struktuře a proměnách sociálního postavení jednotlivců, sociálních skupin a v systému sociálních nerovností hrají proměny v regionálních a sídelních strukturách? Jaký je vztah mezi geografickou a sociální mobilitou? Jaká je role národnostních, kulturních a etnických kontextů?

6. Jaká je role biosociálních charakteristik (pohlaví, fáze životního cyklu atd.) v systému sociálních nerovností a ve formování sociální struktury?

7. K jakým změnám dochází ve vzdělanostní struktuře populace a ve vzdělanostních nerovnostech? Dochází ke změnám v hodnotách spojovaných se vzděláním?

8. Jaký je kulturní kontext sociálních přeměn československé společnosti? Jaký je vztah mezi kulturní participací a sociálním postavením jedince? Co je v období transformace dominantou diferenciací životního stylu a jaké hodnoty (materiální, postmateriální) se v tomto ohledu uplatňují v různých skupinách populace?

9. Jak se proměňují mocenské struktury československé společnosti v souvislosti s přechodem k pluralitní demokracii? Jaké jsou mechanismy rekrutace a restrukturyzace politické, hospodářské a kulturní elity? Jaký je osud příslušníků bývalého totalitního režimu? Dochází ke "konverzím" mezi ekonomickým, politickým, kulturním a sociálním kapitálem? Pokud ano, jaké jsou typické vzorce těchto konverzí?

10. Jak se mění se subjektivní reflexe sociální struktury a sociálních a ekonomických nerovností, včetně prestiže povolání? Jak se vyvíjejí postoje populace k probíhající sociální transformaci a jak jsou tyto postoje diferencovány?

V. Výzkumné procedury a časový plán jejich realizace

V průběhu výzkumu se uplatní různorodé výzkumné procedury. Jejich časový sled, charakter a zaměření jsou určeny tak, aby maximálně, a s co největší efektivitou přispěly k postižení různých stránek sociální struktury v různých etapách její transformace, ev. předchozího vývoje.

1. Reprezentativní výběrová sociologická šetření

a) První sociologické šetření cca 3 000 osob starších 18 let na bázi kvótního výběru.

Od respondentů budou zjišťovány i údaje o jejich rodinách. Šetření zachytí objektivní stav a zčásti i subjektivní reflexi sociální struktury na počátku transformace a hlavní mobilitní pohyby v letech 1989 až 1991. Přispěje rovněž k ověření obsahu a metod dalších výzkumů. Současně zachytí hlavní důsledky politických změn a první fáze ekonomické reformy ve vývoji sociální diferenciace, nerovností, životní úrovně a v sociální situaci různých skupin obyvatelstva. Výzkum zachytí i postoje obyvatelstva k politické a ekonomické transformaci československé společnosti. Termín šetření je stanoven na říjen 1991 (podrobněji viz část VIII).

b) Sociologicko-statistické šetření provedené na souboru 20 000 domácností a v nich vybraných jedinců.

Oporou výběru bude příjmový mikrocensus za rok 1992, jehož data se zčásti převezmou. Šetření zachytí objektivní stav sociální struktury v první fázi transformace se všemi podstatnými údaji o mobilitě (včetně historické). Postojové otázky zahrne jen v míře nezbytné pro realizaci tohoto hlavního poslání. Šetření se uskuteční v druhé polovině roku 1993.

c) Malé výběrové šetření 2 000 osob na podsouboru šetření b).

Bude orientováno na reflexi sociální struktury a její transformace včetně reflexe vlastního sociálního postavení. V rámci tohoto šetření budou zjišťovány i hodnotové orientace. Toto šetření se uskuteční na počátku roku 1994. Při přípravě tohoto šetření bude zvažována možnost přímého srovnání s výsledky šetření hodnotových orientací provedeného na podzim roku 1990 (AISA).

d) Komparace výsledků sociologicko-statistických šetření 1967, 1978, 1984, 1993, resp. dalších.

Cestou dodatečných přepočtů a sekundární analýzy se bude zpracovávat průběžně v letech 1991-1995. (Podrobněji viz část VIII.)

e) Mezinárodní komparace výsledků výše uvedených sociologických šetření s výsledky ze šetření provedených v jiných zemích, zejména ve střední a východní Evropě.

2. Vývojové studie

f) Historiografická studie změn sociální struktury v Československu v letech 1938 - 1991.

Bude se zpracovávat průběžně v letech 1991-1995. (Podrobněji viz část VIII.)

g) Prognostická studie o možných a pravděpodobných trendech transformace sociální struktury.

V letech 1991-1992 heuristické povahy, v letech 1993-1996 s využitím sociologických a statistických dat.

3. Výzkumy jednotlivých problémů

h) Výzkum cirkulace elit (politických, hospodářských a kulturních).

Časové zařazení a přesné pojetí tohoto výzkumu se uváží později v návaznosti na mezinárodní komparativní projekt cirkulace elit ve střední a východní Evropě (blíže viz část VIII.)

i) Šetření prestiže povolání.

Tento výzkum bude případně zařazen po zhodnocení již uskutečněných šetření prestiže. Měl by umožnit zahrnutí prestiže jako statusové dimenze při zpracování a interpretaci výsledků velkého sociologicko-statistického šetření v roce 1993.

j) Výzkumné sondy z iniciativy pracovních skupin zabývajících se jednotlivými okruhy věcných problémů.

Tyto sondy by se mohly zabývat různými sociálními mezosystémy, mohly by mít povahu specializovaných kvalitativních výzkumů, sekundárních analýz, tzv. vyhledávacích výzkumů apod.

4. Závěrečná fáze prací

Interpretace výsledků jednotlivých výzkumných kroků bude probíhat průběžně, tak jak budou k dispozici výsledky jednotlivých šetření či jiných výzkumných akcí. Syntéza výsledků nemůže být k dispozici dříve než v roce 1995. To však nebrání tomu, aby z každého jednotlivého kroku realizace tohoto výzkumného projektu nebyly koncipovány expertízy a návrhy ekonomických, politických, kulturních či sociálněpolitických opatření.

Kromě vlastních výzkumných aktivit týmu se předpokládá průběžné a soustavné využívání výsledků paralelně probíhajících výzkumů realizovaných silami zúčastněných pracovišť, které mají vesměs ve vztahu k základní linii projektovaného výzkumu komple-

mentární funkci. Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce v Bratislavě a Praze bude realizovat výzkum menšinových, handicapovaných a okrajových sociálních skupin. Výzkumný ústav pro sociální analýzu Univerzity Komenského v Bratislavě přispěje několika kvalitativními výzkumy sociálních a politických problémů, akcentujícími úlohu subjektivního faktoru. Podobně se bude na výzkumu podílet katedra sociologie fakulty sociálních věd. Ústav sociálně politických věd dá k dispozici výsledky výzkumů Dějiny - generace - životopisy a problémů zaměstnávání kvalifikované mládeže. Z výzkumů Sociologického ústavu ČSAV budou v rámci projektu využity výsledky longitudinálního výzkumu dětí a jejich rodičů (zahájený na jaře roku 1989). Sociologický ústav poskytne výsledky i z dalších výzkumů týkajících se změn politického systému, ekonomických očekávání, prestiže (provedeného spolu s Ústavem teorie a historie vědy). Institut výzkumu veřejného mínění dává k dispozici výzkumy postojů obyvatelstva k sociální struktuře a transformaci. Z šetření Federálního statistického úřadu se budou využívat výzkumy příjmů, rodinných účtů a pracovních sil. Na základě předběžného jednání se uvažuje rovněž o využití výzkumů postojů k sociální struktuře a transformaci provedených sdružením AISA.

VI. Kooperace s jinými institucemi

1. Domácí kooperace

Kromě kooperace institucí, které uzavřely dohody o přímé účasti ve výzkumu připadají v úvahu již dnes některé další (viz závěr části V). Ani do budoucna se vedení výzkumu neuzavírá dalším podobným spolupracím s vědeckými institucemi ČSFR.

V průběhu přípravy výzkumu se podařilo navázat spolupráci se sociálními a kulturními výbory Federálního shromáždění ČSFR, s vedením federálního ministerstva práce a sociálních věcí a stejného resortu České republiky. Obdobná pracovní spojení se státními orgány se budou rozvíjet i do budoucna.

2. Mezinárodní kooperace

V průběhu přípravy projektu se podařilo navázat spolupráci založenou minimálně na soustavné výměně poznatků a názorů s cca 20 sociologickými pracovišti v Polsku, Jugoslávii, SSSR, Bulharsku, USA, Velké Británii,

Francii, SRN, Nizozemí a Švédsku. Jistou podporu očekáváme od zasedání Výzkumného výboru RC28 pro sociální stratifikaci při ISA, které se konalo v červnu 1991 v Praze. Některé z těchto spoluprací se vyvíjejí směrem k těsnější a soustavné součinnosti zahrnující i paralelní, popř. komparativní výzkumné aktivity. V navazování kooperací se bude pokračovat na bázi tohoto projektu.

VII. Zabezpečení výzkumu

Ke zdrojům vytvářejícím objektivní předpoklady realizace výzkumu budou patřit a) rozpočtové zabezpečení personální, finanční, informační, materiálně technické a další fondy zúčastněných institucí; b) dotace, popř. granty od zainteresovaných domácích institucí; c) fondy kooperujících zahraničních institucí v mezích uzavřených dohod; d) případné zahraniční granty. Zájem o podporu a pomoc vyvolávají zejména potřeby zabezpečení vědecké informace (knih, časopisů a bibliografií), výpočetní techniky, programového vybavení, vybavení reprodukční technikou, jakož i nákladů na provedení terénních šetření.

VIII. Specifikace projektu na rok 1991

Pro zahájení prací plánovaných na období 1991 a 1992 je nezbytné specifikovat projekt ve vztahu ke čtyřem výzkumným procedurám, jejichž realizaci výzkum započne.

1. První sociologické šetření 3 000 dotázaných 1991

Základní poslání a charakteristika šetření výzkumu byly osvětleny v části V, bod 1 a).

Empirické šetření uskuteční Středisko empirických výzkumů při Sociologickém ústavu ČSAV. Kvótní výběr 3 000 osob starších 18 let se uskuteční na základě znaků územního rozložení, velikosti sídla, pohlaví, věku a vzdělání respondenta. Sběr dat provede kvalifikovaná a zkušená tazatelská síť.

Časový harmonogram šetření:

Definitivní operacionalizace a náčrt instrumentů - únor 1991

Pilotáž - květen 1991

Příprava šetření - do poloviny září 1991

Sběr dat - říjen 1991

Základní zpracování dat - do poloviny prosince 1991

Podrobnější zpracování dat - leden - únor 1992

Základní interpretace výsledků výzkumu - do června 1992

2. Komparace výsledků sociologicko-statistických šetření

Porovnání statických řezů sociální strukturou Československa má umožnit rekonstrukci historického vývoje sociální struktury v delší historické periodě. Jde o tři souběžné výzkumné činnosti.

a) Komparace výsledků ze sociologických šetření provedených v letech 1967, 1978, 1984 a 1993.

V prvním kroku, který se uskuteční v roce 1991, půjde o porovnání výsledků prvních tří šetření (1967, 1978, 1984). Závažným problémem je fakt, že data ze šetření provedeného v roce 1967 se nezachovala. Výsledky výzkumu budou tedy rekonstruovány z archívu tabulek uloženého v Sociologickém ústavu Slovenské akademie věd. Pro potřeby komparace bude nezbytné provést na datech z roku 1978 a 1984 takové transformace, které usnadní srovnání s rokem 1967.

Při projektování šetření plánovaného na rok 1993 se bude naopak dbát na to, aby bylo možné provést transformace umožňující srovnání s předchozími výzkumy.

b) Využití údajů ze statistických šetření (censy, mikrocensy, rodinné účty atd.).

Cílem tohoto kroku bude doplnit sérii statických řezů historickým vývojem. Těžiště prací na této komparaci bude v roce 1992, zejména v návaznosti na dostupnost výsledků ze sčítání lidu 1991 a Mikrocensu 1992, které umožní jedno z prvních statistických zachycení změn vyvolaných listopadovou revolucí.

c) Mezinárodní komparace.

Již v prvních fázích realizace tohoto výzkumného projektu je nezbytné vytvářet předpoklady pro mezinárodní komparace. Tento požadavek má dvě roviny: 1. průběžně vytvářet dokumentaci o výzkumech a o provedených transformacích v angličtině, případně paralelně zakládat systémové soubory (SPSS) jak v češtině, tak v angličtině; 2. průběžně doplňovat knihovnu dat získaných ze zahraničí, a to zejména na základě smluv o výměnách datových souborů.

3. Historiografická studie změn sociální struktury

Historiografický výzkum bude doprovodným výzkumem k základnímu výzkumu sociolo-

gickému. Bude se snažit ke každému sociologickému řezu soudobou společností hledat poznatky o příčinách, směrech, šíři, intenzitě a důsledcích předchozího vývoje, které je možno metodami historiografie získat. V první etapě výzkumu se zaměří na zkoumání sociálního vývoje v Československu v období 1968-1989, v druhé etapě na období 1938-1968.

Protože k problematice sociálního vývoje 1968-1989 historiografická literatura zcela chybí, bude se výzkum opírat hlavně o studium statistických pramenů a jejich dílčí zpracování a o demografickou, ekonomickou a sociologickou literaturu. Bude analyzovat oficiální dokumenty a publikace k sociálnímu vývoji i exilovou a samizdatovou produkci s tímto zaměřením. Důležitou podmínkou exaktnosti bude získání možnosti studia archivních dokumentů, zejména z bývalého archivu ÚV KSČ. U problematiky sociálního vývoje 1938-1968 se vedle využití obdobných zdrojů bude možno opřít i o historiografická zpracování jednotlivých aspektů sociálního vývoje v odborných statích i o první pokus o syntézu (Kalinová a kol.).

Na první etapu budou vyhrazena léta 1991-1993: druhá bude uzavřena do konce roku 1995. Souhrnné výstupy z výzkumu budou mít podobu dvou obrysových syntetických studií - Nástinu sociálního vývoje 1968-1989 a Přehledu sociálního vývoje 1938-1968. 4. Předběžná koncepce výzkumu elit Koncepce výzkumu se opírá o mezinárodní komparativní projekt "Cirkulace elit v měnící se sociální struktuře postkomunistické východní Evropy" koordinovaný univerzitou v Los Angeles (I. Szelenyi, D.J. Treiman). Účast v tomto

mezinárodním projektu zatím přislíbilo kromě Československa ještě Polsko a Maďarsko. Klíčové otázky, které si tento projekt klade, jsou:

- a) Je elita spojená s minulým systémem schopna udržet si svá privilegia v průběhu přechodu od státního socialismu k liberálně kapitalistickému systému?
- b) Kterým frakcím této elity se to daří? Jaké pozice příslušníci této elity zaujímají v současné době?
- c) Jaké jsou individuální a sociální charakteristiky jedinců procházejících během postkomunistické transformace vzestupnou mobilitou směrem do současné elity? Jaký "kapitál" (kulturní, ekonomický, sociální a politický) umožňuje tyto kariéry?

Výzkumný tým bude ve spolupráci s koordinátory uvedeného mezinárodního projektu realizovat sociologická šetření, která kromě odpovědí na výše uvedené otázky, poskytnou i první systematickou sociálně demografickou dokumentaci nových elit ve východní Evropě. Návaznost tohoto šetření na stratifikační výzkum umožní analyzovat mobilitní vzorce typické pro "staré" i "nové" elity. Tato šetření proběhnou patrně v návaznosti na Mikrocensus 1992, tedy pravděpodobně až v roce 1993. V letech 1991 a 1992 budou prováděny různé varianty výběru příslušníků elit a možnosti využití různých druhů opory pro výběr. Předpokládá se spojení tohoto projektu s průběžnými kvalitativními výzkumy restrukturalizace elit, které mohou být koordinovány s dalšími mezinárodními komparativními výzkumy.

Pavel Machonin, Petr Matějů

Podoby strednej Európy

"Mitteleuropäische Images" - taký bol názov medzinárodného sympózia konaného v dňoch 2. - 5. mája 1991 v Salzburgu. Už v samotnom názve sympózia bolo zakotvené, že stredná Európa nie je oblasť, ktorá sa dá jednoznačne a jednoducho ohraničiť a definovať, ale že skôr ide o región ktorý má mnohorakú podobu, vyvoláva rôzne predstavy a jeho obraz je diferencovaný. Čím viac sa o strednej Európe diskutuje, tým intenzívnej-

šie sa prejavuje potreba empiricky skúmať kto a čo si pod týmto pojmom predstavuje, kto a akými prostriedkami vytvára a fixuje predstavy o tejto oblasti. Je stredná Európa len myšlienková konštrukcia, alebo ju možno chápať ako samostatný, od iných odlišný kultúrny priestor? Kde sú hranice strednej Európy? Aká je jej vnútorná štruktúra? Aké boli jej charakteristiky v minulosti, aká je dnes a aké funkcie by mala plniť v budúcnosti? Na tieto, ale i celý rad ďalších otázok sa usilovali nájsť odpoveď historici, filozofi,

sociológovia, kulturológovia a publicisti z Poľska, Maďarska, Chorvátska, Slovinska, Čiech, Slovenska a Rakúska. Pozvánka na sympóziu síce predpokladala prezentovanie predstáv o strednej Európe reflektovaných masmédiami - najmä tlačou - v jednotlivých krajinách, ale 57 aktívnych účastníkov ďaleko prekročilo tento zámer a diskutovalo o všetkom, čo sa nejakým spôsobom dotýka života národov strednej Európy.

Organizátor sympózia - Institut für Publizistik und Kommunikationswissenschaft Universität Salzburg - reprezentovaný profesorom P. A. Bruckom - rozvrhol činnosť sympózia do viacerých blokov.

Úvod sympózia bol rámcovaný otázkou "Kto sme my - stredoeurópania?" Vstupný referát, "Stredná Európa ako historická realita" predniesol Prof. Dr. M. Hroch z UK Praha. Vo svojom vystúpení analyzoval vývin strednej Európy očami historika a zodpovedal veľmi presne na otázku, či má - z hľadiska historického vývoja - stredná Európa také charakteristiky a také špecifické zážitky aké iné časti Európy nemajú? Uvediem aspoň niektoré: turecké nebezpečenstvo, etnická mnohohorakosť, "landespatriotismus", vzostupné tendencie nemeckého etnika, prítomnosť židovského obyvateľstva, existencia "c. k. monarchie", stretávanie západnej latinskej a východnej gréckej cirkvi a iné. Budúci vývoj tejto oblasti bude závisieť od rozhodnutia, či sa budú obnovovať resp. reintegrovať staré formy, alebo sa bude budovať nová stredná Európa.

Zorný uhol spisovateľa - disidenta uplatnil vo svojom referáte maďarský publicista G. Dalos: "Dvojité zmeny - stredná Európa a jej inteligencia". Podľa neho fungoval - ešte v nedávnej minulosti - pojem stredná Európa ako "náhradnícky" všade tam, kde by bolo adekvátnejšie (i keď tiež nie presne) hovoriť o východnej Európe, a kde požitkom bol spoločný osud krajín žijúcich medzi dvoma veľmocami, v režimoch, ktoré si v zmanipulovanej forme osvojili tradíciu o básnikoch a spisovateľoch ako bojovníkoch za slobodu. Maďarská tvorivá inteligencia zohrala významnú úlohu v revolučných vystúpeniach rokov 1848, 1956, no r. 1989 to už nebola práca spisovateľov. "Rola profétov skončila; sme slobodní, ale slabí". Pre budúcnosť by sa

mala inteligencia oslobodiť od tlaku robiť politiku, ale neoslobodiť od povinnosti byť prísnymi pozorovateľmi a kritikmi spoločnosti.

Gró práce sympózia prebiehalo v polhodinových workshops, v ktorých sa prezentovali výsledky výskumov v jednotlivých krajinách. Rozsah tejto správy neumožňuje podrobne informovať o referátoch a ich autoroch, preto uvádzam stručne aspoň prezentované témy: stredná Európa v poľskej, maďarskej, litovskej, slovinskej tlači, problémy európskej a stredoeurópskej identity, predstavy o "návrate" strednej Európy do (západnej) Európy, predstavy o krajinách Pentagonály, dejiny strednej Európy a ich reflexia v súčasnej stredoeurópskej tlači, k vymedzeniu pojmu stredná Európa, alpsko-adriatická oblasť v korutánskej tlači, vzory vo vývoji národných predstáv (v zmysle - národy o sebe navzájom), pôsobenie chorvátskeho rozhlasu a televízie v strednej Európe, predstavy o Európe v Chorvátsku, stredná Európa a Slovinsko, prezencia a absencia strednej Európy v slovinskej tlači. Na rozdiel od živých diskusií k jednotlivým referátom vypočuli účastníci sympózia až príliš pokojne chorvátske hlasy varujúce pred narastajúcim konfliktom a tichý povzdych, že "Chorváti vedia o Európe rozhodne viac, ako Európa o nich."

Predstavitelia vedeckej obce z Čiech a Slovenska prezentovali následnú problematiku: kolektívny referát o Čechoch a Slovákoch v čase prechodu od totalitý k politickej demokracii predniesla Z. Mansfeldová, obraz Čiech a Slovenska v zahraničnej tlači prezentoval S. Brečka, o Československu, strednej Európe a verejnej mienke hovoril J. Šubrt. Obraz Európy v slovinskej dennej tlači analyzovala K. Podoláková, o ideových konceptoch europanstva v slovinských kultúrno-politických týždenníkoch referovala V. Gažová, ponímanie strednej Európy v českej historickej spisbe vyložil P. Koček, strednú Európu ako politickú konštrukciu vyložil M. Posluch. O obraze strednej Európy na historických križovatkách 20. storočia hovoril Z. Sládek. Z najtypickejších predstáv o strednej Európe vybral poňatie strednej Európy ako mosta medzi východom a západom, predstavu disidentov, pre ktorých bola

spojená stredná Európa pekným, ale neuskutočniteľným snom, predstavu fungujúcu ako nostalgická spomienka, na Rakúsko-Uhorsku monarchiu a napokon predstavu dosť populárnu - nech sa vráti Rakúsko-Uhorsko na úrovni súčasnej rakúskej životnej úrovne.

Názory Z. Sládeka sme uviedli podrobnejšie preto, lebo vyjadrujú názory, ktoré viac-či menej rezonovali vo vystúpeniach viacerých účastníkov. A ešte jeden názor, ktorý síce nebol vyslovený nahlas, nebol formulovaný pregnantne, ale zaznel viackrát v "podtóne": obava stoeurópanov z opätovne rastúceho vplyvu Nemecka.

Rovnako varovne vyzneli hlasy upozorňujúce na agresivitu amerického priemyslu kultúry a zábavy vedúcu k amerianizácii európskej kultúry, k hrozbe straty identity národných kultúr v strednej Európe.

Pomerne rozsiahly priestor bol na Salzburgskom sympóziu "Mitteleuropäische Images" vymedzený pre nastolovanie a riešenie otázok metodologického charakteru. Okrem priebežného prezentovania metodologických východísk a metodologických postupov použitých jednotlivými účastníkmi pri empirickom výskume, boli predstavené tri samostatné príspevky orientované výlučne na metodologické problémy spoločenskovedného výskumu.

V rovine binárnych opozícií sa niesol referát A. Kiosseva s názvom "Erotika geopolitiky". Uviedol model výskumu vychádzajúci zo štrukturalistických princípov a čiastočným využitím psychoanalytického inštrumentária.

"Analýza obrazu krajiny" H. P. Meiera-Dallacha vychádzala z klasifikačného rozboru sémantického poľa skúmaného v rôznych rovinách - od tlače, cez audiovizuálne médiá

až po prieskum verejnej mienky prostredníctvom dotazníka.

G. Muskens predstavil tzv. "viedenskú metodiku" obsahovej analýzy a porovnávacieho výskumu. Táto pozostáva z veľmi precízneho horizontálneho i vertikálneho členenia celej problematiky spoločenskovedného výskumu, počínajúc otázkami štruktúry výskumných tímov, komunikácie, jednotlivých stratégií výskumu až po subtilnosti kategoriálneho aparátu.

Súčasťou práce sympózia boli aj pravidelné večerné diskusie. Prvú pódiovú diskusiu viedol rakúsky minister pre vedu a výskum Dr. Busek. Jeho prítomnosť podčiarkla význam aký sa pripisuje myšlienke organizovania strednej Európy práve v Rakúsku. V ďalších dňoch sa realizovali medzinárodné "okrúhle stoly". Predstavitelia stoeurópskej inteligencie, za účasti reprezentantov z kruhov bývalých disidentov, diskutovali o zmenách vo vývoji občianskej spoločnosti, ku ktorým došlo a dochádza v bývalých socialistických krajinách, o postavení inteligencie v zmenených podmienkach, o budúcnosti týchto spoločností v podmienkach trhového hospodárstva a znovuoobnoveného nacionalizmu.

Počas sympózia boli mnohé otázky zodpovedané, ale mnohé ďalšie nastolené. Čas (napokon ako vždy) neumožnil vysvetliť všetky názory a postoje, vydiskutovať všetky nastolené problémy. Preto výzva neúnavného prof. P. A. Brucka - organizátora a dobrého hostiteľa - pokračovať vo výskume nastolených problémov, sa ukazuje ako plne oprávnená.

Katarína Podoláková

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

Introduction	3
ARTICLES	
Kabele, J.: Czechoslovakia on the journey from capitalism to capitalism	4
Helle, H. J.: Simmel on Marx	22
Keller, J.: Nationalism as an unintended consequence of the democratization of society	38
Brokl, L.: Nationalism as an unintended consequence of the democratization of society?	49
Editor's remark	58
FROM EMPIRICAL SURVEYS	
Tuček, M.: A comparison of the results of social structure investigations in 1967 and 1984	60
Machonin, P.: Did the type of the social structure change in the years 1967-1984?	73
METHODOLOGICAL COLUMN	
Řehák, J., B. Řeháková: Logit models: analyzing the influence of exogenous factors in categorical data	84
Jeřábek, H.: Conceptions of measurement in social sciences	103
REVIEWS	119
NEWS AND INFORMATION	134

REVIEW

1

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

Úvodem	3
STATI	
Kabele, J.: Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu	4
Helle, H. J.: Simmel o Marxovi	22
Keller, J.: Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti	38
Brokl, L.: Nacionalismus jako nezamýšlený důsledek demokratizace společnosti?	49
Dovětek redakce	58
Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ	
Tuček, M.: Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984	60
Machonin, P.: Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?	73
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Řehák, J., B. Řeháková: Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat	84
Jeřábek, H.: Koncepce měření ve společenských vědách	103
RECENZE	
Sviták, I.: Ztracené iluze (V. Hornák)	119
Pahl, J.: Money and Marriage (Z. Miková)	122
Szelenyi, I. a kol.: Socialističtí podnikatelé (O. Hubáček)	124
Mitterauer, M.: Historisch-antropologische Familienforschung (P. Horská)	128
Konzeption gegen Jugendarbeitslosigkeit (J. Svítek)	130
Zpráva o společnosti (L. Kalinová)	132
ZPRÁVY A INFORMACE	134

ČASOPIS

1